

БЕЛАРУСКАЕ ГІСТАРЫЧНАЕ ТАВАРЫСТВА

ГІСТАРЫЧНЫ АЛЬМАНАХ Том 4. 2001 Навуковы гісторычны і краязнаўчы часопіс

У ТОМЕ

Матэрыялы навукова-тэарэтычнай канферэнцыі “ПРАБЛЕМЫ АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ”

(Гародня, 19-21 студзеня 2001 г.)

Ад рэдакцыі і аргкамітэту	3
19.01.2001 г.	
Пасяджэнне I. Агульныя праблемы гісторычнай навукі ў Беларусі.	
<i>Аляксандар Крауцэвіч (Гародня)</i>	
Праблемы гісторычнай навукі на Беларусі	6
<i>Марына Сакалова (Менск)</i>	
Да пытання пра значэнне змены парадыгмаў для гісторычных даследаванняў	14
<i>Андрей Кіштымов (Мінск)</i>	
Проблемы истории экономики Беларуси 19 – начала 20 в. в белорусской советской историографии	19
<i>Генадзь Семянчук (Гародня)</i>	
Гісторыя Беларусі ў раннім сярэднявеччы: стан і перспектывы нацыянальнай гісторыяграфіі	26
<i>Валянціна Лебедзеўа (Гомель)</i>	
Пра некаторыя аспекты гісторыяграфічнага даследавання “Гісторыі Беларусі” М.В.Доўнар-Запольскага	34
19.01.2001 г.	
Пасяджэнне 2. Святовая гісторыя ў Беларусі.	
<i>Пётр Шупляк (Менск)</i>	
Усеагульная гісторыя ў Беларусі: дасягненні, праблемы, перспектывы	40
<i>Віктар Фядосік (Менск)</i>	
Праблемы метадалогіі святовай гісторыі ў Беларусі	48
<i>Віктар Астрога (Менск)</i>	
Беларуская гісторыяграфія ўсеагульной гісторыі (1921-1941): вынікі і ўрокі	61
<i>Алесь Смалянчук (Гародня)</i>	
Новыя ацэнкі польска-літоўскіх адносінаў у літоўскай гісторыяграфіі 90-х г. 20 ст. ..	64
Дыскусія пасля 1-2 пасяджэнняў	70
19.01.2001 г.	
Пасяджэнне 3. Гісторыя Беларусі 20 ст.	
<i>Уладзімір Навіцкі (Менск)</i>	
Гісторыяграфія гісторыі культуры Беларусі 20 ст.: вынікі і перспектывы даследаванняў	73

<i>Аляксей Літвін (Менск)</i>	
Антысавецкія ваенна-паліцыйскія фармаванні на тэрыторыі Беларусі ў Другой сусветнай вайне: стан і перспектывы даследавання	87
<i>Станіслаў Рудоўіч (Менск)</i>	
Этнапалітычна гісторыя Беларусі пачатку 20 ст.: праблемы даследавання	101
<i>Алег Латышонак (Беласток, РП)</i>	
Да перыядызацыі гісторыі Беларусі ў эпоху мадэрнізацыі	109
<i>Уладзімір Калаткоў (Менск)</i>	
З гісторыі вывучэння мінулага і сучаснага стану культуры Беларусі ў беларускай савецкай гісторыяграфіі 1920-х гадоў	127
<i>Сяргей Токць (Гародня)</i>	
Праблемы даследавання працэсаў фармавання сучаснай беларускай нацыі	131
<i>Яўген Мірановіч (Беласток, РП)</i>	
Праблемы тэрміналогіі ў беларускай гісторыяграфіі	136
<i>Валянцін Голубеў (Менск)</i>	
Сацыяльна-тэрытарыяльныя супольнасці ў Беларусі 14 – 18 ст.: стан навуковай распрацаўванасці праблемы	139
20.01.2001 г.	
Пасяджэнне 4. Беларуская гісторыяграфія Вялікага Княства Літоўскага	
<i>Ігар Марзапок (Магілёў)</i>	
Да пытання пра навуковасць новай беларускай медыевістыкі	144
<i>Святлана Марозава (Гародня)</i>	
Гісторыяграфія канфесійнай гісторыі Беларусі	147
20.01.2001 г.	
Пасяджэнне 5. Праблемы гісторычнай адукацыі ў Беларусі.	
<i>Павел Лойка (Менск)</i>	
Гісторычна адукацыя – аснова ідэалогіі беларускага дзяржаўнага патрыятызму ..	160
<i>Віталь Галубовіч (Наваполацк)</i>	
Да праблемай гісторыяграфіі гісторыі Беларусі як навучальнай дысцыпліны ..	165
<i>Святлана Куль-Сяльверстрава (Гародня)</i>	
Актуальныя праблемы вывучэння культуры Беларусі	170
<i>Вячаслаў Швед (Гародня)</i>	
Праблемы вывучэння грамадска-палітычнага жыцця на землях Беларусі (1772 – 1863)	176
<i>Васіль Варонін (Менск)</i>	
Гісторыя Беларусі эпохі Вялікага Княства Літоўскага: рэгіянальны падыход ..	184
Дыкусія пасля 4 і 5 пасяджэнняў	188
Заключнае слова ад аргкамітэту канферэнцыі	197
Погляд звонку	
<i>Райнер Лінднер (Канстанц, ФРГ)</i>	
Нацыянальныя і “прыдворныя” гісторыкі “лукашэнкаўскай” Беларусі	198

АД РЭДАКЦЫІ АРГКАМІТЭТУ

Галоўным зместам тома 4 “Гістарычнага Альманаха” з’яўляецца публікацыя матэрыялаў навукова-тэарэтычнай канферэнцыі “**Праблемы айчыннай гістарыяграфіі**”, якая адбылася ў Гародні 19 - 21 студзеня 2001 г. У гэтым першым навуковым зборы, арганізаваным Беларускім Гістарычным Таварыствам, прынялі ўдзел 26 гісторыкаў з 41, што падалі заяўкі і былі ўключаны ў праграму канферэнцыі. Большая частка з 15 адсутных калегаў зараней пайнфармавала арганізатару пра немагчымасць прыехаць у Гародню. І толькі некалькі асабаў, чые выступы былі аб’яўлены ў праграме, адсутнічалі без папярэдніх тлумачэнняў.

Найлічней былі прадстаўлены сталічныя навуковыя цэнтры: Інстытут гісторыі НАН Беларусі (Віктар Астрога, Уладзімір Калаткоў, Андрэй Кіштымаў, Аляксей Літвін, Уладзімір Навіцкі, Станіслаў Рудовіч, Марына Сакалава), БДУ (Васіль Варонін, Валянцін Голубеў, Павал Лойка, Віктар Фядосік, Пётр Шупляк). Другую па велічыні групу склалі гісторыкі з Гародні (Аляксандар Краўцэвіч, Святлана Марозава, Генадзь Семянчук, Алесь Смалянчук, Святлана Сяльверстава-Куль, Сяргей Токць, Вячаслаў Швед). Астатнія ўдзельнікі прадстаўлялі іншыя рэгіянальныя цэнтры: Віталь Галубовіч (Наваполацк), Валянціна Лебедзеў (Гомель), Ігар Марзалюк (Магілёў), Ірына Яленская (Бярэсце). Чынны ўдзел у абмеркаванні праблемаў беларускай гістарыяграфіі прынялі сябры Беларускага Гістарычнага Таварыства ў Польшчы Славамір Іванюк, Алег Латышонак і Яўген Мірановіч (усе з Беластока).

Асноўную працу па арганізацыі канферэнцыі правёў аргкамітэт у складзе Віктара Астрогі, Аляксандра Краўцэвіча і Алеся Смаленчука. Добра дапамаглі ў справе арганізацыі імпрэзы аспіранты ГрДУ Наталля Сліж і Валеры Шэйфер, якія ўзялі на сябе значную частку канкрэтных арганізацыйных абавязкаў. Спадарыня Наталля Сліж аказала таксама вялікую дапамогу пры падрыхтоўцы да друку матэрыялаў дыскусій.

Публікацыя наяўных матэрыялаў праводзіцца па “пратакольнаму прынцыпу”, г.зн. максімальна набліжана да рэальнага ходу канферэнцыі. Па гэтай прычыне рэдагаванне паданых тэкстаў было абмежавана галоўным чынам неабходнымі арфаграфічнымі і стылёвымі праўкамі. На жаль, некаторыя ўдзельнікі не падалі да публікацыі тэксты сваіх выступаў. Па тэхнічных прычынах не атрымалася запісаць дыскусію пасля трэццяга пасяджэння, а таксама некаторыя выступы.

Пасля матэрыялаў канферэнцыі змешчаны артыкул німецкага гісторыка Райнера Лінднера, як працяг тэмы і ак ацэнка нашай “кухні” спецыялістам са старонняга асяродку.

**МАТЭРЫЯЛЫ НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНАЙ
КАНФЕРЭНЦЫИ**

“ПРАБЛЕМЫ АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФII”

(Гародня, 19-21 студзеня 2001 г.).

19.01.2001 г.
Пасяджэнне I.
АГУЛЬНЫЯ ПРАБЛЕМЫ
ГІСТАРЫЧНАЙ НАВУКІ Ў БЕЛАРУСІ.

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня)

ПРАБЛЕМЫ ГІСТАРЫЧНАЙ НАВУКІ НА БЕЛАРУСІ

Не чакайце ад мяне пераліку тэмаў, манаграфій, артыкулаў, выпра-
дукаваных гісторыкамі на Беларусі, гэтаксама як пераліку асабовых даных
гісторыкаў і ўстановаў, у якіх тыя асобы працуюць. Гэта ўсё дэталёва і
падрабязна апісана нашымі гісторыкамі гістарычнай навукі. Гаворка пой-
дзе пра іншыя важнейшыя праблемы, аб якіх нашыя прафесыйныя
гістарыёграфы чамусыці маўчаць.

У наш пераходны і няпросты ва ўсіх адносінах час гістарычнай навука
ў асобах яе працаўнікоў і творцаў – прафесыйных гісторыкаў не можа
абыйсціся без аналізу свайго актуальнага стану і вызначэння кірунку да-
лейшага руху. Аналіз, а ў нашым выпадку можна казаць пра дыягназ,
становішча беларускай гістарычнай навукі не можа абмежавацца толькі
яе ўнутранымі праблемамі (як выдавецкая дзейнасць, выбар тэматыкі,
падрыхтоўка кадраў ды інш.).

Сённяшняя сітуацыя патрабуе, каб мы дакладна і цвяроза, без
ружовых акуляраў і ілюзіяў ацанілі становішча і вартасць гістарычнай
навукі ў грамадскім жыцці Беларусі. Мы павінны гэта зрабіць, калі хочам
каб гісторыя засталася навукай на службе краіны і яе народу, а не ідэалагічнай
прастытуткай, якая з гатоўнасцю абслугоўвае кожны новы
рэжым; калі хочам падняць сацыяльны статус гісторыка-навукоўца і
выкладчыка, каб нас паважалі, з намі лічыліся, каб не ацэньвалі нашую
працу на ўзоруні сённяшніх жабрацкіх заробкаў; і, нарэшце, каб умацаваць
грамадскі статус гістарычнай навукі як важнейшага чынніка фармавання
грамадской свядомасці і дзяржаўной ідэалогіі.

Сёння беларуская гістарычнай навука знаходзіцца ў надзвычай цяж-
кім, крытычным становішчы і фактычна не здольная эфектыўна выконваць
ніводную з дзвюх сваіх асноўных грамадскіх функцый: **пазнавання** мінулага
і гістарычнай **асветы** грамадства. Гэтая выснова можа падацца занадта
крытычнай і песьмістычнай, бо знешне сітуацыя выглядае нават добра,
асабліва ў дачыненні кадраў, ад якіх, як вядома, залежыць усё. З іх і пачну.

У краіне актыўна функцыянуе сістэма падрыхтоўкі кадраў. Універсітэты штогод выпускаюць сотні асобаў з дыпломамі гісторыкаў і магістраў гісторыі, павялічваеца колькасць аспірантаў і дактарантаў, рэгулярна абараняюцца кандыдатскія і доктарскія дысертациі. На сённяшні дзень Беларусь мае каля дзвюх тысячай кандыдатаў і дактароў гістарычных навук. Гэта неблагі паказчык для краіны з дзесяцімільённым насельніцтвам.

Аднак каля 90% з гэтых дзвюх тысячаў прафесіяналаў абаранілі дысертациі па гісторыі КПСС і савецкага перыяду, што аўтаматычна перакваліфіковала іх працы з навуковых у прапагандысцкія. Мы ведаем, што такая аномальная дыспрапорцыя ўтварылася штучна пад уздзеяннем таталітарнай камуністычнай дзяржавы. Гэта дзяржава пакінула нам у спадчыну вялікую колькасць гісторыкаў-пропагандыстаў, якія яе абслуговувалі. Пасля абавязчэння незалежнасці Беларусі ўсе яны атрымалі магчымасць павярнуцца да навуковай дзейнасці. Трэба адзначыць, што многія гэты шанс выкарысталі. Толькі адзінкі, галоўным чынам людзі старэйшага веку, захавалі вернасць савецкай ідэалогіі. Да гонару нашых калегаў - даследчыкаў найноўшай гісторыі трэба адзначыць, што многія з іх не адмовіліся ад удзелу ў стварэнні нацыянальнай гісторыяграфіі пасля перавароту 1995-96 гг., калі ў краіне пачалося вяртанне да камуністычнай дзяржаўна-палітычнай сістэмы.

З гэтай спробай рэанімацыі, а, па сутнасці, імітацыі, савецкай мадэлі грамадства напрамую звязаны ціск уладаў на гісторыкаў з мэтай прымусіць іх да ідэалагічнай абслугі сённяшняга антыбеларускага па сваёй сутнасці рэжыму. У такой сітуацыі несумненай павагі заслугоўвае пазіцыя калектыву нашай вядучай навуковай установы Інстытуту гісторыі НАН Беларусі. Ціхая, але па-беларуску ўпартая апазіцыя, маўклівае нежаданне прыслужваць, удзел у стварэнні нацыянальнай гісторыяграфіі выклікаюць моцнае раздражненне ўладаў, што выразна прайвілася, напрыклад, падчас святкавання 70-годдзя Інстытуту ў 1999 г., у змене кіраўніцтва і г.д. Падобныя дзеянні ўладаў і асабіста презідэнта Лукашэнкі (які, як вядома, мае дыплом гісторыка) выглядаюць не толькі непрыстойна, але і проста нахабна. Можна толькі парадавацца, што на акадэмічных даследчыкаў, якія здолелі захаваць свой твар, раўняюцца іншыя гісторыкі па ўсёй краіне.

Ненармальная дыспрапорцыя, калі храналагічна нязначным савецкім эпізодам нашай гісторыі займаеца каля 90% ці болей працэнтаў ад агульнай колькасці гісторыкаў, працягвае існаваць і сёння. Адпаведна, амаль у кожнай абавязковай працы па гісторыі краіны ці па гісторыі канкрэтнага

горада або мясцовасці прысутнічае тая самая дыспрапорцыя: каля 10% тэксту прысвечана некалькім стагоддзям дасавецкай гісторыі і каля 90% менш чым стагоддзю ад 1917 г.

Пасля 1995 г. частка гісторыкаў пайшла на службу да рэжыму, прывычна прыняўшы на шыю стары прыцёрты ідэалагічны хамут. Гэта ні для каго не з'яўляецца сакрэтам, хоць пра гэта мы мала гаворым і яшчэ менш пішам. Класічны прыклад – брашурка-апалогія лукашэнкаўскай дзяржаўнай сімвалікі, напісаная двумя супрацоўнікамі гістфаку вядучага універсітэту краіны, альбо апошнія падручнікі, уведзеныя ў сістэму адукацыі, нягледзячы на негатыўную рэакцыю з боку навуковай грамадскасці. А вось бліжэйшы прыклад з Гарадзенскага ўніверсітэту. Дэкан гісторычнага факультэту, г.зн. афіцыйны гісторык нумар адзін на Гарадзеншчыне, І.П.Крэнь на пачатку 90-х гадоў праявіўся як дэкліраваны гісторык-патрыёт, ствараў адпаведныя тэксты і актыўна працаваў у Камісіі па выкананню Закону аб мовах. Цяпер, пасля змены палітычнай сітуацыі ён ужо кіруе агульнаўніверсітэцкім сходам па аб'яднанню Беларусі з Расеяй і пераследуе студэнтаў, якія патрабуюць навучання па-беларуску. Трыўожыць тое, што гэты атрад прыстасаванцаў здолыны да размнажэння. Ізноў прымаюцца і распрацоўваюцца дысертацыі, якія на самой справе з'яўляюцца прапагандысцкімі творамі. Гісторыкі-пропагандысты працуяць у ВНУ і актыўна ўзdezейнічаюць на студэнцкую моладзь. Вось ужо на дзяржэзаменах у Гарадзенскім ўніверсітэце можна пачуць ад выпускнікоў гістфака, што Беларусі ніколі не было, існавала толькі тэрыторыя змагання між Расеяй і Польшчай.

Пералічаныя выпадкі – гэта прыклады адкрытага прыстасаванства. Добра, што яно адкрылася, бо адразу выяўляецца, хто ёсць хто. Аднак сярод нас існуе яшчэ група гісторыкаў, якія церпяць на старую савецкую хваробу пад назвай “падвоеная свядомасць”. Гэтыя людзі быццам бы за Беларусь, за незалежніцкую гісторыяграфію, быццам бы знаходзяцца ў апазіцыі да рэжыму, прынамсі такімі прадстаўляюцца ў прыватных канектах. Аднак, калі справа датычыць публічнага выступу, то пішуць і гавораць зусім іншае. Даволі выразна гэта праявілася ў 1999 г. падчас святкавання юбілею ўз'яднання Заходняй Беларусі. На старонках газет і часопісаў, з радыёмікрофонаў і тэлеэкранаў гісторыкі з высокімі навуковымі ступенямі і званнямі агучвалі тое, што хацелі б пачуць Замяталін і Лукашэнка. У гэтым выпадку не патрабавалася і не чакалася ад нашых калегаў публічнага геройства, дастаткова было проста прамаўчаць, ухіліцца ад

выступу. Часам маўчанне бывае вельмі моцнай маральнай пазіцыяй. Якімі б тлумачэннямі ці апраўданнямі не карысталіся такія выступаўцы, несумненна адно, яны аб'ектыўна спрацавалі на паніжэнне аўтарытэту і так невысокага даверу грамадства да нас і нашай навукі.

Сёння даводзіца канстатаваць, што ў **асяроддзі беларускіх гісторыкаў** **абазначыўся ідэалагічны раскол**, не зайды прыкметны зневеснне, але ад таго не менш глыбокі. Шматлікі атрад дыпламаваных спецыялістаў падзелены на два процілеглыя лагеры: гісторыкаў, якія працуюць у кантэксле нацыянальнай гісторыяграфіі і гісторыкаў-прапагандыстаў, якія на замову ўлады рэанімуюць каланіяльную прарасейскую гісторыю Беларусі. Дакладна адрозніць гэтыя дзве групы бывае цяжка, бо ўсе іх прадстаўнікі пазначаныя тымі самымі навуковымі ступенямі і званнямі. Ды яшчэ некаторыя, як быццам навукоўцы, часам падпрацоўваюць афіцыйнымі пропагандыстамі і наадварот, здараецца, што пропагандыст восьмі ды і напіша нешта навуковае (у выпадку, калі гэта не пярэчыць бягучаму палітычнаму моманту).

Пры ўсёй бяспрэчнасці гэтага расколу ў нас часта робіцца выгляд быццам яго не існуе. Вось самы новы прыклад, артыкул двух шаноўных гістарыёграфаў прафесараў Дэмітрыя Карава і Аляксандра Нечухрына, надрукаваны ў “Весніку Гродзенскага дзяржуніверсітэту” (Гродна, 2000. Серыя 1. № 3) пад назвай “Развитие исторических исследований в Республике Беларусь: общие тенденции”. У гэтым салідным прафесарскім артыкуле, спецыяльна прысвяченым аналізу сучаснай беларускай гісторыяграфіі, справядліва адзначаецца, што: “Белорусская историография 90-х г. оказалась предельно политизированной. Реанимированы как матрица “западнорусизма”, так и версии белорусской народнической историографии начала XX века.”(с. 19). Аднак да беларускай гісторыяграфіі аўтары адносяць ўсё, што напісаны і надрукаваны на тэрыторыі краіны. У адзін шэраг ставяцца Міхаіл Каяловіч і Аляксандр Цвікевіч. Да беларускай гісторыяграфіі разам з працамі Георгія Штыхава, Генадзя Сагановича і Алеся Смаленчука аказаліся залічаныя творы расейскага вялікадзяржаўніка Валерыя Чарапіцы і гісторыка-пропагандыста без нацыянальнасці Івана Крэнія. Такая фармальна-тэрытарыяльная пазіцыя, без сумнёву, з'яўляецца спакойнай і зручнай. Але відавочна і тое, што яна вельмі нарадвае пазіцыю страўса, які схаваў галаву ў пясок перад пагрозай.

Згодніцтва, як хараکтэрная рыса беларускіх гісторыкаў, папасавала рэпутацыю нашай гістарычнай навукі не толькі ў самой краіне. Нашая

блытаніна выклікае, мягка кажучы, неразуменне за межамі краіны. Калега з універсітэту ў Торуні неяк наіўна запытаўся: “Чаму не ўсе вашыя гісторыкі пішуць пра гісторыю Беларусі з пункту гледжання рацыі стану беларускага народу?”.

Нарэшце мусім прыйсці да наступнай высновы: пры актыўна дзеючай сістэме падрыхтоўкі спецыялістаў-гісторыкаў у нас існуе сур'ёзная кадравая праблема. **На Беларусі шмат гісторыкаў, але мала навукі гісторыі.**

Кадравай праблемай абумоўлена слабасць усёй сістэмы гістарычнай асветы грамадства. Магчыма, больш правільна будзе канстатаваць адсутнасць падобнай сістэмы. Якія падставы для падобнай высновы, ці дыягназу?

Па-першае, **фрагментарнасць**, уласцівая прафесыйнай гісторыяграфіі Беларусі, як у адносінах да аб'екту даследавання, так і ў развіцці асобных яе галінаў. Цэлыя стагоддзі і эпохі нацыянальнай гісторыі намі практична не даследаваныя. Напрыклад, не вывучана эпоха ВКЛ, у першую чаргу палітычная гісторыя гэтай краіны, якая адыграла рашающую ролю ў фармаванні беларускага народу. Слаба прадстаўлена сацыяльная і рэгіональная гісторыя (не блытаць з краязнаўствам). Шматлікі атрад даследчыкаў найноўшай гісторыі да сёняшняга дня не здолеў напісаць навуковую гісторыю Беларусі 20 ст., што стала асабліва выразна відаць пасля з'яўлення кнігі беластоцкага гісторыка Яўгена Мірановіча “Навейшая гісторыя Беларусі”.

Вельмі слаба развіваецца археаграфія і крыніцазнаўства айчыннай гісторыі. Дзе нашыя археаграфічныя перыёды, дзе археаграфічны інстытут, археаграфічна камісія ці хоць бы археаграфічна група? Літоўскую Метрыку (за выключэннем аднаго тому) публікуе маленькая Летува, а не мы.

Па-другое, мы абцяжараныя праблемай **суб'ектнасці** гістарычнага даследавання, што асабліва заўважна пры параўнанні з суседзямі. Раскол сярод гісторыкаў прывёў да таго, што на Беларусі існуюць дзве гісторыяграфіі: **нацыянальная**, якая стварае суб'ектную гісторыю краіны, г.зн. бачыць беларускі народ суб'ектам уласнай гісторыі, ацэньвае мінулае з пазіцыі беларускай “рацыі стану”, і **каланіяльна-расейская** гісторыяграфія, якая піша гісторыю Беларусі, зыходзячы з інтарэсаў іншай краіны. У апошнія гады яна стала афіцыёзнай і значна ўмацавала свае пазіцыі. Гэтая гісторыяграфія замоўчвае і нават свядома фальсіфікуе беларускую гісторыю. За яе плячыма вопыт і інерцыя расейскай і яшчэ больш страшнай савецка-расейскай ідэалагічнай апрацоўкі беларусаў, у выніку якой наш народ аказаўся адлучаным ад сваёй гісторыі.

З усіх былых савецкіх рэспублік гэтая проблема засталася актуальнай хіба толькі на адной Беларусі. Напрыклад, наш геаграфічна і гістарычна самы блізкі сусед Украіна яе даўно пазбыўся. Сёння ў кіеўскіх кнігарнях ўсюды бачныя партрэты і кнігі, прысвечаныя Міхайлу Грушэўскаму, славутаму гісторыку і першаму презідэнту Украінскай Народнай Рэспублікі. У менскіх кнігарнях у той жа час на відных месцах выстаўляюцца працы з апалаґетыкай Міхаіла Каяловіча, тэарэтыка “западнорусизма”.

Праблема суб'ектнасці прайяўляеца таксама ў **адсутнасці ёўрапейскага контэксту** нашай гістарыяграфіі. Дзе беларускія сінтэзныя працы па гісторыі Еўропы, падручнікі па гісторыі Польшчы, Расіі, Украіны, Летувы? Напрыклад, пры ўсім жаданні нельга аднесці да беларускіх слоўнік-даведнік “Средневековый мир в терминах, именах и названиях” (Мінск: Беларусь, 1999) створаны гісторыкамі-медыяявістамі з БДУ Фядосікам В.А., Смірновай А.Д., Сушкевіч Л.П. Гэтае выданне ў такім жа выглядзе магло быць зроблена дзе-небудзь у Варонежы. У ім шмат інфармацыі пра ёўрапейскае сярэднявячча і шмат біяграфій яго расейскіх даследчыкаў. Нашай краіны там няма, як быццам яе не існавала і не існуе, як быццам яна заўёды была расейскай губерніяй.

Па-трэцяе, навідавоку парушэнне **сістэмнасці** гістарычнай асветы грамадства. Прычынай яе слабой дзеяздольнасці з'яўляеца названая раней фрагментарнасць акадэмічнай навукі. Сувязь паміж звёnamі сістэмы, да якіх належаны **акадэмічная навука, папулярызацыйная дзейнасць, гістарычная адукацыя**, вельмі слабая. Акадэмічная навука, якая пакідае некранутымі вялізныя “белыя плямы” ў нашай гісторыі, не можа служыць добрай глебай для росквіту прафесыйнай папулярызатарской дзейнасці і не мае аўтарытэту, каб устрymаць дзейнасць непрафесыйную. Навуковая гістарыяграфія па той жа прычыне не можа служыць добрым матэрыялам для абагульняючых працаў, найперш падручнікаў. Адсюль сістэма працуе дрэнна або не працуе зусім.

Вось некалькі характэрных прыкладаў. У сталіцы на праспекце Скарныны знаходзіцца кавярня “Бульбяная”. Пры ўваходзе на сцяне вывешана керамічная пліта-карта Беларусі і побач змешчаны надпіс-інфармацыя пра час з'яўлення ў нас бульбы. Ён сцвярджжае, што гэтая культура на Беларусі ўведзена ўказам расейскага цара Пятра I.

У 1998 г. на беларускім радыё гучала перадача пра гісторыю кавы. Дыктарка распавяла пра першыя кавярні ў Венецыі і Парыжы 16 ст., заўдала рытарычнае пытанне: “А ў нас?” і сама ж адказала, што, маўляў, цар Аляксей Міхайлавіч любіў “побаловатся кофейком”. У праграме бела-

рускага тэлебачання “Добрай раніцы, Беларусь” 15 ліпеня 1999 г. вядучая апавядала пра гісторыю беларускай пошты і між іншымі паведаміла, што “паштальён па зямлі Беларусі крочыць з 1647 г., бо менавіта тады была створана ямская служба”. (Для даведкі: першая рэгуллярная паштовая сувязь на нашых землях пачалася амаль на стагоддзе раней і без усялякай сувязі з расейскай ямской службай). Гэта ўсё пішуць і кажуць людзі з вышэйшай адукцыяй, а што казаць пра большую частку грамадства ?!

Мы, прафесыйныя гісторыкі, не ў стане пераламіць і выдаліць з грамадскай свядомасці нават такія відавочныя і бессаромні фальшывыя стэрэатыпы. Можам толькі канстатаваць, што ўплыў каланіяльнай гістарыграфіі на масавую свядомасць беларусаў лакуль непараўнальная мацнейшы, чым гістарыграфіі нацыянальнай. Адсюль ў значнай ступені вынікае палітычная сітуацыя ў краіне. Хто ведае, калі б, напрыклад, выкладчыкі з гістфаку Магілёўскага педінстытуту выкладалі студэнту Лукашэнку трохі прадзівай гісторыі Беларусі, то можа зараз усёй краіне, у tym ліку, і яе гісторыкам жылося б лягчэй.

Самае небяспечнае, трывожнае і прыкрае тое, што мы не маєм рэальнага аўтарытэту і ўплыву нават сярод нацыянальнай свядомай часткі грамадства, нашай галоўнай сацыяльнай апоры, без узаемасувязі з якой мы не зможем існаваць. Там нашая аўдыторыя, нашыя чытачы, пакупнікі нашых кнігай, там вырастает нашая змена. Аднак беларускія грамадзяне-патрыёты часцей давяраюць не нам, а, напрыклад, працам Міколы Іванавіча Ермаловіча, якога пры ўсёй павазе нельга залічыць да прафесыяналу. Газета “Наша Ніва” ў апошнія месяцы мінулага году надрукавала спіс 100 лепшых беларускіх кнігай 20 ст., сярод якіх нямала твораў на гістарычную тэматыку. Але паглядзіце, ці шмат там працаў прафесыйных гісторыкаў? Не, літаральна адзінкі. Затое прысутнічаюць кнігі Ермаловіча, Мялецкі (пра Армію Краёву), Чаропкі і т.п.

Фрагментарнасць, праблема суб'ектнасці беларускай гістарыграфіі і, як вынік, **парушэнне сістэмнасці** гістарычнай асветы грамадства прыводзяць да сумнай канстатациі - **беларускай гістарычнай навукі як самастойнай з’явы не існуе**. Пакуль што мы маєм толькі яе фрагменты.

Ці стануць фрагменты сістэмай залежыць у першую чаргу ад нас саміх. Лічу, што самыя сур’ёзныя нашыя праблемы выкліканыя не знешнімі абставінамі, а палягаюць у вобласці псіхалогіі. Надалей застаецца актуальным сіндром падвоенай свядомасці як цяжкая спадчына савецкіх часоў, калі думалі адно, гаварылі другое, а рабілі трэцяе. Таму нам і не вераць.

Другі комплекс – спадчына камуністычнай сістэмы – гэта прызвычаенасць і цярпімасць да заніжанага ўласнага грамадска-сацыяльнага статусу, да амаль поўнай залежнасці гісторыка ад дзяржапарату. Урэшце мы павінны ўсвядоміць і пераканаць спачатку самых сябе, а потым ужо іншых, што мы – інтэлектуальная эліта грамадства, што ніхто лепш за гісторыкаў-прафесіяналаў не вызначыць, як пісаць гісторыю гэтай краіны. Ніхто акрамя нас самых не зможа акрэсліць прыярытэты нашай дзейнасці і галоўныя накірункі развіцця гістарычнай навукі.

Дзяржаўныя органы кіравання гістарычнай навукай, як, напрыклад, ВАК, у якія таксама ўваходзяць гісторыкі, сёння не могуць намі кіраваць. З аднаго боку, яны зноў становяцца ідэалагічнымі прыдаткамі дзяржапарату, мабілізаванымі да рэалізацыі бягучых задачаў палітыкі. З другога – аказаўся няздольнымі не толькі да абароны наших інтарэсаў ды выпрацоўкі стратэгіі развіцця гістарычнай навукі, але нават да элементарнай каардынацыі навуковай дзейнасці.

Не адмаўляючыся ад контактаў з гэтымі органамі, нам неабходна арганізавацца самім. Відавочна, патрэбна арганізацыя, але не такая як існуючая толькі на паперы Асацыяцыя беларускіх гісторыкаў.

Патрэбна:

- арганізацыя, здольная рэальна дапамагчы гісторыку ў навуковай працы і даць яму абарону, у тым ліку і абарону сацыяльнью;
- арганізацыя са сваім выразным тварам, па якому нас будуць пазнаваць і аддзяляць ад гісторыкаў-прапагандыстаў;
- арганізацыя, якая будзе ў стане ўплываць на выпрацоўку і рэалізацыю стратэгіі развіцця гістарычнай навукі ў краіне, захоўваць і бараніць незалежнасць навукі ад дзяржаўных органаў пры самых розных палітычных ситуацыях і ўладах. Кіруючыя эліты амаль у кожнай краіне з таталітарным мінульым імкнуща выкарыстаць гісторыкаў для рэалізацыі сваіх актуальных палітычных задачаў, якія не заўсёды адпавядаюць стратэгічным інтарэсам краіны.

Спробай стварэння такой арганізацыі з'яўляецца Беларускае Гістарычнае Таварыства, на з'езд якога 20 студзеня запрашаюцца ўсе прысутныя.

Ад нас саміх у першую чаргу залежыць, ці здолеем мы ацаліць і напоўніць жыщёвай сілай беларускую гістарычную навuku, ці стануць фрагменты сістэмай. Ад нас залежыць, ці будуць у нас чытачы, без якіх, як вядома, праца гісторыка не мае сэнсу. У значнай меры ад нас залежыць, ці будзе існаваць гэтая краіна і, нарэшце, ці будзем мы мець у ёй сваё годнае месца.

ДА ПЫТАННЯ ПРА ЗНАЧЭННЕ ЗМЕНЫ ПАРАДЫГМАЎ ДЛЯ ГІСТАРЫЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

Традыцыйная навука гісторыя (гісторыяграфія) – гэта, перш за ўсё, эмпірычна гісторыя, цэнтрам увагі якой з'яўляеца дакладнае веданне фактаў. Гэты фактар абумовіў пэўнае адчужэнне гісторыкаў ад тэорыі. Сваю ролю ва ўзнікненні падазронасці да ўсякага роду тэарэтызовання адыграла і тое, што айчынна гісторычная навука доўгі час развівалася ва ўмовах рэпрэсіўнага навязвання адзінага падыходу. Але ж гісторыкі і зараз абапіраюцца на пэўныя тэарэтычныя падыходы, нягледзячы на тое, усведамляюць яны гэта ці не. Між тым неабходнасць такога ўсведамлення дыктуеца сучасным станам навукі, які можна ахарактэрызаваць як сітуацыю суіснавання канкурэнтных парадыгмаў гісторычных ведаў.

Як вядома, у кнізе “Структура навуковых рэвалюций” Т.Кун (1962) прапанаваў тэзіс пра тое, што прагрэс у навуцы адбываецца не ў выглядзе накалення фактаў і новых ведаў, а пры дапамозе рэвалюцыйных пераваротаў, якія ўяўляюць сабой змену “нормальнай навукі” новымі “парадыгмамі”. Існуе шмат азначэнняў парадыгмы, але часцей за ўсё яна разумеецца, як тое, што ўключае базавыя перадумовы, важнейшыя пытанні, якія павінны быць вырашаныя, даследчыцкія тэхнікі і прыклады таго, якім павінна быць навуковае даследаванне. Агульнаядома таксама, што парадыгматычныя змены ў навуцы носяць больш сацыяльны, чым навуковы характар і пачынаюцца з пашырэння спіску проблемаў, якія падлягаюць вырашенню. Менавіта такім чынам пачынаеца змена фундаментальных паняццяў у навуцы¹. З гэтага пункту гледжання факт змены парадагмы ў гісторыяграфіі здаецца бяспрэчным. Пры гэтым дысцыплінарныя матрыцы (тэарэтычныя і метадалагічныя падыходы) не змяняюць адна адну, а накладваюцца, суіснуюць. Такое функцыянованне канкурэнтных набораў у гісторычнай навуцы з'яўляеца хутчай правілам, чым выключэннем.

Парадыгма выяўляеца ў тэорыі і метадзе². У кожнай навуцы змена парадыгмаў ці іх суіснаванне робіць неабходным распрацоўку агульных і

¹ Тулмин С. Концептуальные революции в науке // Структура и развитие науки: Сб. ст. под общ. ред. Б.С. Грязнова. Москва, 1978. С.177, 178-189.

² Тэорыя - пэўная кагнітыўная мадэль аб'екта, якая задавальняе “знешнія” (верыфікаванасць/фальсіфікаванасць, апісальная і тлумачальная адэкватнасць) і “ўнутраныя” (самаўзгледненне, экспліцітыўнасць) критэрыі; сукупнасць уяўленняў пра тое, як усталяваліся і функцыянуюць аб'екты (апісанне), звычайна дапаўняеца ўяўленнямі пра тое, чаму яны ўсталяваліся і функцыянуюць менавіта так, а не інакш (тлумачэнне). Метад - агульнапрызнаны сродак атрымання адказаў на фіксіраваны набор пытанняў пра канкрэтныя аб'екты з шэрагу ахопленых тэорый. (Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопросы языкоznания. 1996. № 2. С. 19-42).

прыватных праблемаў эпістэмалогіі. Пільная неабходнасць такой распрацоўкі дыктуеца і тым, што эпістэмалогія гісторыі, як і гуманітарных навук наогул, знаходзіцца ў пачатковым стане. Каб пазбыцца метадалагічнай і тэарэтычнай непаўнавартасці, па меркаванню расійскага лінгвіста Р.Фрумкінай, кожная з гуманітарных навук павінна адказаць на наступныя пытанні.

1. Як вылучающа (трэба вылучаць), канструующа (трэба канструіраваць) аб'екты, якімі дадзеная навука аперыруе?
2. Якія метады пазнання вылучаных такім чынам аб'ектаў лічацца (трэба лічыць) дапушчальнымі, а якія – не?
3. Якія метады праверкі правільнасці вынікаў выкарыстоўваюць (павінны выкарыстоўваць) вучоныя?
4. Як сістэматызаваць паняцці дадзенай навуکі, каб забяспечыць магчымасці ўзаемаразумення ў рамках пэўнай навуковай парадыгмы?
5. Якія задачы у рамках навуکі лічацца (трэба лічыць) задачамі, якія падлягаюць вырашэнню?
6. Як трансліраваць вынікі ў навуковы соцыум?³

Адказы на гэтыя пытанні дапамагаюць вызначыць, з аднаго боку, як на самой справе працуяць гісторыкі, а з другога – даюць магчымасць усвядоміць навукоўцам, у рамках якога падыходу яны працуяць. Пакуль што, як адзначыў амерыканскі сацыёлаг Л.Ньюман, “даследчыкі нярэдка не ўсведамляюць, на які з падыходаў яны ў канкрэтным выпадку абапіраюцца. Часцей навукоўцы адчуваюць, што розныя тэхнікі, якія яны выкарыстоўваюць, нясуць на сабе пячатку розных падыходаў”⁴.

Каб нейкім чынам змяніць сітуацыю, у якой апынулася навукоўцы-гуманітары, Л.Ньюман у кнізе “Метады сацыяльных даследаванняў: якасны і колькасны падыходы”⁵ сформуляваў пытанні, на якіх, па яго меркаванню, грунтуюцца вылучэнне асноўных падыходаў у гуманітарных навуках⁶.

³ Фрумкіна Р.М. Теории среднего уровня в современной лингвистике // Вопросы языкознания. 1996. № 2. С. 55-67.

⁴ Цыт. па: Фрумкіна Р.М. Теории среднего уровня в современной лингвистике // Вопросы языкознания. 1996. № 2. С. 133.

⁵ Newman L.W. Social research methods: qualitative and quantitative approaches. Boston, 1991.

⁶ Гэтыя прынцыпавыя пытанні наступныя: 1. Чаму наогул трэба праводзіць даследаванне? 2. Якая прырода сацыяльнай рэчаіснасці? 3. Якая прырода чалавечай істоты? 4. Што ўяўляюць сабой адносіны паміж навукай і цвярдымым разумам (здравым сэнсам)? 5. З чаго ў навуцы складаецца тлумачненне і тэорыя? 6. Як вызначыць ісціннасць ці памылковасць таго ці іншага тлумачння? 7. Што трэба разумець пад відавочнасцю, а што - пад інфармацыйным фактычнага характару? 8. Як уваходзяць у навуку сацыяльныя і палітычныя каштоўнасці? (Ньюман Л. Значение методологии: три основных подхода // Социологические исследования. 1998. № 3. С. 122-134.)

Трэба адзначыць, што вылучаныя Л.Ньюманам на гэтай аснове падыходы могуць лічыцца спрочнымі, але іх метадалагічная і эўрыстычная каштоўнасць відавочная. Амерыканскі даследчык дае падрабязную і вельмі карысную для гісторыкаў хараکтарыстыку трох вылучаных ім падыходаў: пазітывізму (лагічны эмпірызм, канвенцыяналізм, натуралізм, біхевіярызм і г.д.); падыходу, заснаванага на “разуменні” (“Verstehen”) (герменэўтыка, фенаменалогія, этнаметадалогія і г.д.); структуралізму. Асобна, вельмі коратка і крытычна ён ахарактарызуваў постмадэрнізм як новы падыход, які “зруйнаваў сістэматычнае эмпірычнае даследаванне”⁷. З пунктаў гледжання вядомага сацыёлага можна пазнаёміцца ў вышэйназваным і ўжо цытаваным артыкуле, і няма сэнсу спыняцца на гэтым больш падрабязна. Адзначу толькі, што Л.Ньюман не зусім аргументаваў разводзіць постмадэрнізм і постструктуралізм, уключаючы апошні ў рамкі структуралісцкага падыходу.

Як ужо адзначалася, у сучаснай гісторычнай науцы няма адзінага абаліутнага падыходу да даследуемай рэальнасці. Трэба разам з тым адзначыць, што, нягледзячы на наяўнасць розных тэхнікаў і падыходаў, разнавіднасцю прафесійнай ідэалогіі гісторыкаў і ў нашыя дні застаецца гісторызм⁸. Некаторыя даследчыкі нават разглядаюць яго ў якасці дысцыплінарнай матрыцы⁹.

Але ў апошнія дзесяцігоддзі прынцыпавыя змены адбываюцца і ў рамках гэтай ідэалогіі. У гісторычнай науцы набывае вядомасць г.зв “новы гісторызм” (у літаратуразнаўстве – “новы літаратурны крытыцызм”), звязаны з пашырэннем постмадэрнісцкай ідэалогіі¹⁰.

⁷ Ньюман Л. Значение методологии: три основных подхода // Социологические исследования. 1998. № 3. С. 134.

⁸ Існуе шмат азначэнняў гэтага паняцця (гл., напр.: Бон Т. Историзм в России? О состоянии исторической науки в XIX столетии // Отечественная история. 2000. № 4. С. 121-128), але ў самым шырокім сэнсе гісторызм увасабляе наступныя прынцыпы: усведамленне розніцы паміж мінулым і сучасным, улік гісторычнага канцэпту, разуменне гісторыі як працэса (Тош Д. Стремление к истине, как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С. 11-33).

⁹ Бон Т. Историзм в России? С. 122.

¹⁰ Тэарэтычнай асновай гэтай ідэалогіі паслужылі галоўным чынам працы французскіх постструктуралістаў. Сучасная заходняя класіфікаторы філософскіх накірункаў адносяць постструктуралізм да агульнага накірунку “крытыкі мовы”. Калі класічная філософія займалася ў асноўным проблемай пазнання, г.зн. адносінамі паміж мысленнем і роачыннасцю, то практычна ўся заходняя навейшая філософія перажывала своеасаблівы “паварот да мовы” (the linguistic turn). У цэнтр увагі ставіцца праблема мовы, а пытанні пазнання і сэнсу набываюць чыста моўныя хараکтар. Пад уплывам гэтай тэарэтычнай арыентацыі ва ўсе сферы гуманітарнай думкі стаў пранікаць мастацкі спосаб мыслення, калі наўковы аналіз пачынае афармляцца па законах мастацкай творчасці, як наратыв, г.зн. апавяданне з усімі ўласцівасцямі і прыкметамі белетрыстычнага твору. Разам з гэтым умацоўваецца прынцып метадалагічнага сумнення у адносінах да ўсіх пазітыўных ісцінаў, разлітыўізм і скептыцызм. (Падрабязней пра гэта гл., напр.: Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. Москва, 1998; Яго ж. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. Москва, 1996).

Новы гісторыцызм, як адзначыў Дж.Ігерс, прыняў постмадэрнісцкую літаратурную тэорыю (пра цэнтральную ролю мовы і яе “непразрыстасці”) і антрапалагічныя канцэпцыі культуры, як сімвалічнай сеткі значэнняў¹¹. Важнае значэнне для “новага гісторыцызму” мела таксама выдзяленне Х.Уайтам літаратурных умоўнасцяў, якія закладзены ў гісторычным творы¹². З пункту гледжання новай ідэалогіі цэнтр увагі гісторыкаў перамяшчаецца з самога мінулага на неадпаведнасць паміж мінулым і сучасным, паміж мовай, якой мы карыстаємся, калі гаворым пра мінулае і самім мінутым¹³. Такім чынам, заваstraеца прынцыповае паляжэнне традыцыйнага гісторыцызму пра розніцу паміж мінулым і сучасным. Разам з тым харктэрнае для гісторыцызму паняцце кантэксту замяняеца паняццем інтэртэктуальнасці. Кожны тэкст з’яўляеца часткай дыскурсу ці масіва моўнай практыкі, а ўяўленне пра гісторычны працэс замяняеца ўсведамленнем гісторычнага мінулага як набору фрагментаў.

У дачыненні да “новага гісторыцызму” і постмадэрнізму, якія дыктујоць новыя ўзоры і формы даследаванняў, гісторыкі павінны ставіць пытанні:

1. Якія мадэлі гісторычных аб'ектаў, іх набудовы і функцыяновання адпавядаюць дадзенаму падыходу?
2. Які набор пытанняў адпавядае дадзенаму падыходу?
3. Якім спосабам атрымліваюцца адказы на гэтыя пытанні?
4. Ці існуе рэальная метадалогія “новага гісторыцызму”?
5. Калі існуе, то як з ёй пазнаёміцца?
6. Ці магчыма “навучыцца” працэдурам, напрыклад, дыскурсійнага аналізу¹⁴ і дэканструкцыі?

Самым важным тут з’яўляеца ўсведамленне таго, якія канкрэтныя навуковыя працэдуры вынікаюць з новага падыходу. Толькі ў гэтым выпадку новы падыход будзе не проста дэкларацыяй, а сапраўднай метадалагічнай асновай даследавання.

¹¹ Iggers G.G. Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hanover, 1997. P.11, 15

¹² White H. Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore and London, 1973; Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism. Baltimore and London, 1978; The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore and London, 1987; Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect. Baltimore and London, 1999.

¹³ Анкерсміт Ф.Р. Историография и постмодернизм // Современные методы преподавания новейшей истории. Москва, 1996. С. 145-161.

¹⁴ “Дыскурс – произвольный фрагмент текста, состоящий более чем из одного предложения или не-зависимой части предложения. Часто, но не всегда концентрируется вокруг некоторого опорного концепта; создаёт общий контекст, описывающий действующие лица, объекты, обстоятельства, времена, поступки и т.п., определяясь не столько последовательностью предложений, сколько тем общим

Такая спекулятыўная метадалогія павінна дапаўняцца крытычнай - аналізам рэальныя сукупнасці гісторычных працаў, гзн. трэба вылучаць перадумовы, якімі неяўна карыстаюцца ў эмпірычным даследаванні і выяўляць, ці няма ў гэтых перадумовах унутраных супяречнасцяў, наяўнасць якіх абясцэньявае вынікі даследавання¹⁵.

Толькі тады, калі адпаведны перагляд крытэрый і сацыяльна-прафесійных умоваў адбудзецца ў нашай гісторычнай навуцы, можна будзе спадзявацца, што айчынныя гісторыкі ўсвядомяць наступную простую ісціну. Тэарэтызаванне ў гісторыі зусім не азначае пакланенне марксісцкім або якім-небудзь іншым дагматам праз гвалт над фактамі, не азначае таксама безадказнага "лунання" над фактамі ў спекулятыўным духу ці ў камбінаванні дыскурсаў. Наадварот, тэарэтызаванне можа стаць узыходжаннем да новага бачання так любімых гісторыкамі фактаў, якое, аднак, фактамі, можа быць і авергнута, што, у сваю чаргу, адкрывае шлях да больш дакладнага ўяўлення пра мінулую рэчаіснасць.

для создающего дискурс и его интерпретатора миром, который "строится" по ходу развертывания дискурса. Это точка зрения "этнографии речи". Исходная структура для дискурса имеет вид последовательности элементарных пропозиций, связанных между собой логическими отношениями конъюнкции, дизъюнкции и т.п. Элементы дискурса: излагаемые события, их участники, перформативная информация и "не-события", т.е. а) обстоятельства, сопровождающие события; б) фон, поясняющий события; в) оценка участников событий; г) информация, соотносящая дискурс событиями" (Англо-русские термины по прикладной лингвистике. Вып. 2. Методы анализа текста // Всесоюзный центр переводов. Тетрадь новых терминов. Москва, 1982. Вып. 39. С. 7); Дискурс – связный текст в совокупности с экстралингвистическими (прагматическими, социокультурными, психологическими и др. факторами); текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействиях людей и в механизмах их сознания (когнитивных процессах). "Дискурс – речь, погруженная в жизнь." Дискурс понимается как последовательность речевых актов. (Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990).

¹⁵ Лооне Э. Современная философия истории. Таллин, 1980. С. 34

Андрей Киштымов (Минск)

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЭКОНОМИКИ БЕЛАРУСИ 19 – НАЧАЛА 20 в. В БЕЛОРУССКОЙ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Обращение к истории экономики не замкнуто в рамках локальной исторической проблемы, интересной лишь для небольшой группы специалистов-историков, а является, пожалуй, обязательным для всех, кто задумывается над секретами функционирования экономических механизмов. Другими словами, сколько существует экономическая мысль, столько существует и история экономики. Каждый экономический вывод и совет, первое внятное объяснение экономических реалий, есть одновременно и обобщение прошлого.

“Дабрабыт дзяржавы трывмаецца на працавітасці яе Гаспадара і ўсіх яго падданых. Гэтае сцверджанне праверана досведам, а старажытная і новая гісторыя яго толькі падмацавалі”¹, - этими словами наш земляк Степан Михал Аскерка начинает свои советы королю Пруссии. Апеллировали к экономической истории и те, кто задумывался о проблемах экономики Беларуси в 19 и начале 20 в. Проверка их взглядов на соответствие теории марксизма-ленинизма сделана в монографии В.Н.Бусько “Экономическая мысль Белоруссии середины XIX – начала XX в.: Очерки” (Минск., 1990)². Нетрудно догадаться, что такую проверку они не выдержали.

А что же сами экзаменаторы? Как известно, классики марксизма-ленинизма постоянно обращали внимание на вопросы экономического развития и оставили после себя обобщающие труды в этой области. Но как раз некритическое восприятие этих работ и взглядов, выраженных в них, надолго сковало творческую инициативу отечественных историков, чьи достижения во многом сводились к поиску новых исторических фактов-иллюстраций к ранее созданным схемам, возведенным в ранг официальных исторических доктрин. И если примерно до середины 30-х гг. в исследованиях (работы М.В.Довнар-Запольского, А.Цвикевича, А.Смоляча, Д.Дудкова, К.Кернажицкого) еще можно найти следы самостоятельного осмысления историко-экономических проблем, что им и было поставлено в вину органами идеологического и репрессивного подавления, то затем белорусская историография, находясь на периферии советской исторической науки, занималась адаптацией белорусской истории

¹ Аскерка С.М. Неабавязковы план дзеяліа найхутчэйшага асваення пусткавых земляў у Брандэнбургскай марцы. Мінск, 1995. С. 11.

² Бусько В.Н. Экономическая мысль Белоруссии середины XIX - начала XX в.: Очерки. Под. ред. М.В.Научителя. Минск, 1990.

к официальному курсу истории СССР, определенному, в свою очередь, “Кратким курсом истории ВКП(б)”.

Такое положение объективно сводило труд историка до роли регистратора исторических фактов, иллюстрирующих официальную доктрину. Работы белорусских советских историков могли отличаться богатым фактическим материалом (хорошие тому примеры – монографии М.Ф. Болбаса или В.П. Панютича), но в них отсутствовало понимание самого хода истории. Они отражали исторические итоги, бесспорные сами по себе, а не исторические процессы. Кроме того, национальные, вернее сказать, республиканские историографии развивались под прессингом трудов историков из общесоюзного центра. Общесоюзные, общеимперские, исторические тенденции обязательно должны были присутствовать в истории каждого народа, и если эта история им не соответствовала, то именно она оказывалась проигравшей стороной. Естественно, что вести разговор о национальной исторической модели экономического развития в таких условиях было невозможно. В конечном итоге, все многообразие истории было сведено к поиску предпосылок победоносной социалистической революции, и советские историки экономики немало в этом преуспели.

Дело доходило до абсурда. Понятно, что именно этим обязан был заниматься И.И. Саладков в своей монографии “Социально-экономическое положение Белоруссии до Великой Октябрьской социалистической революции. (Конец XIX – начало XX в.)” (Минск, 1957). Однако ведь и Х.Ю. Бейлькин монографию “Сельскохозяйственный рынок Белоруссии 1861 – 1914 гг.”, то есть вполне конкретное историко-экономическое исследование, был вынужден завершить ритуальной фразой: “Развитие сельскохозяйственного рынка свидетельствовало об укреплении капиталистических отношений в земледелии и животноводстве Белоруссии, что в свою очередь создавало объективные предпосылки для буржуазно-демократической революции и ее перерастании в социалистическую”³.

Но даже и на этом фоне своеобразными реликтами свободной исторической мысли выделялись труды Н.Н. Улащика⁴ и серия статей В.В. Тимошенко⁵.

³ Бейлькин Х.Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии 1861-1914 гг. Науч.ред. М.О. Бич. Минск, 1989. С. 238.

⁴ Об этом подробнее см.: Киштымов А.Л. Исторические особенности экономического развития Беларуси XIX века в научных трудах Н.Н. Улащика // М.М. Улащык і праблемы беларускай гісторыяграфіі, краіназнаўства і археаграфіі (да 90-х угодкаў вучонага). Мінск, 1997. С. 136-144.

⁵ Тимошенко В.В. Роль банков в льноторговле дореволюционной Белоруссии (1900-1914 гг.) // Вопросы развития народного хозяйства Белоруссии и Прибалтики. Минск, 1963. С. 151-158; Она же. Была ли

Итог не утешает. Целый ряд принципиальных вопросов экономической истории Беларуси конца 18 – начала 20 в. по-прежнему остаётся в разряде дискуссионных или вообще не изученных тем. Так, отсутствуют обобщающие работы по истории внутренней и внешней торговли Беларуси, развития путей сообщения и транспорта, истории промышленного переворота и научно-технических проблемах экономики. Более того, проблемы казалось бы окончательно и бесповоротно решенные белорусской советской историографией, сегодня уже не выглядят таковыми и стремительно перешли в число важных и актуальных исследовательских задач.

Взялись ли сегодня представители советской школы белорусской экономической истории за разборку этих, по сути созданных ими самими исторических завалов, порожденных идеологическими запретами? Увы, недавняя журнальная полемика Х.Ю.Бейлькина и В.П.Панютича по существу свелась к спору о том, кто более точно цитирует В.И.Ленина, и кто, пользуясь белорусским историческим материалом, способен более правильно интерпретировать его взгляды⁶.

Впрочем, я вполне сознательно стремлюсь избежать здесь биобиблиографического подхода и не хочу превратить свое выступление в оценочный перечень имён и названий работ. Большой смысл сегодня имеет разговор о проблемах. Мне не хотелось бы так же свести свои размышления к заключению: до сих пор все было не то и не так. Ведь в принципе именно такая формулировка слишком близка к общей смысловой нагрузке всей советской историографии. Нет ничего более печального, чем пинать ногой дохлого льва. Поэтому мне, как вероятно и другим участникам конференции, следует не только найти какой-то баланс между негативом и позитивом, но и сказать о том, что отсутствовало в белорусской советской историографии о том, что, в силу вышеуказанных причин, и, в первую очередь, внеисторического идеологического пресса, под давлением которого работали и работают историки, пока не становилось предметом исторического исследования.

На мой взгляд, ключевое слово для белорусской историографии последнего десятилетия есть *реабілітация*. Причем реабилитация не только в узком значении этого слова как конкретное явление в жизни

Белоруссия при царизме колонией в экономическом смысле? // История СССР. 1965. № 1. С. 38-50; Она же. Кредитная система Белоруссии в начале XX в. // Исторические записки. Москва, 1965. Т. 78. С. 63-84.

⁶ См.: Бейлькін Х. Да пытання аб фермерах і кулаках на Беларусі (другая палова XIX - пачатак XX ст.) // Беларускі гістарычны часопіс. 1994. № 4. С. 70-76; Панюціч В. Да ацэнкі некаторых проблем аграрнай гітары Беларусі перыяду капіталізму // Беларускі гістарычны часопіс. 1997. № 3. С. 51-57.

советского общества, а реабилитация в самом широком понимании как реабилитация тем и форм организации исторической науки. Добавим, что ход исследований по истории репрессий/реабилитации в советском обществе для белорусской историографии последних лет сыграл роль своеобразного индикатора. Появление публикаций о сталинских репрессиях означало сигнал: теперь и о других проблемах нашей истории можно говорить вслух. Как, впрочем, и сворачивание работ по этой тематике, известные нам заморозки после оттепели, пройдя проверку боем, в том числе и на судебных процессах о “фальсификаторах дела Ленина-Сталина”, означали не только реанимацию старых взглядов на эту важную, но, все-таки достаточно локальную на фоне всего исторического процесса тему, но и возвращение на современном этапе развития белорусского общества к старому методу “держать и не пуштать”. Не пуштать в архив, не пуштать в командировку, не пуштать на административные должности в исторической науке, держать подальше от государственного печатного станка, от государственной системы стимулирования науки, подальше от “тлетворного влияния Запада”, причем не только тогда, когда этот Запад заокеанский, но даже если это ближайшие “соседи по разуму” (например, Польша).

Но вернемся к понятию реабилитации, как общему определителю позитивных процессов в белорусской исторической среде последнего десятилетия. Это была и есть реабилитация имён, тем и форм организации исторической науки. Реабилитация имён включает не только показ действовавших в истории лиц, на имена которых ранее было наложено идеологическое табу, но и реабилитацию историков, в том числе и запоздалое открытие исторической науки белорусской эмиграции. Реабилитация тем – это и новое прочтение старых. Самый яркий тому пример – проблема Великого Княжества Литовского. Это и реабилитация, по сути находившихся долгое время под запретом, исторических научных дисциплин, таких как генеалогия или конфессиональная история. По большому счету – это разгосударствление истории, реабилитация свободной исторической мысли, в том числе и исторического информационного пространства: проведение негосударственных научно-информационных мероприятий и несанкционированное “сверху” участие в зарубежных инициативах такого рода, появление негосударственных исторических изданий, причем и на периодической основе, что выводит белорусскую историческую науку на качественно новый уровень.

Теперь о своем, об историко-экономическом. Если говорить о реабилитации тем, то главной такой темой является история собственности и история рынка и рыночных отношений во всем их многообразии и всех проявлениях.

А рядом идет персонификация экономической истории. Разговор историка о предпринимательстве означает не просто показ человеческого лица экономики, не просто перечисление имен тех, кто ее делал, но и вообще, пожалуй впервые, попытка сделать их, если не такими же героями Беларуси, как князья, полководцы, президенты, религиозные и культурные деятели, то хотя бы поставить их в общий ряд исторических личностей Беларуси

Персонификация экономики, до сих пор неизвестная в белорусской историографии, вместе с тем означает и решение проблемы, которую не под силу решить экономистам и которая нуждается в исторических подходах и инструментарии историка.

В заключение о том, что могло бы, на мой взгляд, стать конкретными перспективными темами исследований, которые в итоге имели бы значение не только для белорусских историков, но и для всего белорусского общества.

Во-первых, это разговор об экономических достижениях Беларуси. Да, именно так, *экономические достижения*. Ситуация сложилась такая, что именно с точки зрения “топов”, вершин, достижений, мы ведем разговор о белорусской культуре со времён Кирилла Туровского и Ефросиньи Полоцкой, с тех же летописных времен говорим о политической истории Беларуси и на протяжении всего полотна социально-культурной истории ищем в первую очередь яркие, светлые, а не темные краски, пытаемся говорить о победах, а не о поражениях. Зато в экономической истории по-прежнему скованы парадигмой – все экономические достижения Беларуси связаны с советской властью: “Шлях беларускага народа ў савецкі час быў складаным і цяжкім, хаяц яго працоўныя намаганні, як зайдёды, былі самаадданымі, а плён значны [...] У гісторыі Савецкай Беларусі, як усяго СССР, было нямала пазітыўных момантаў. Гэта імкненне да сацыяльнай абароны насельніцтва, дзяржаўнае планаванне найбольш важных эканамічных праграм, урадавы кантроль над развіццём прыярытэтных галін эканомікі, што дазволіла стварыць значны эканамічны, навуковы і культурны патэнцыял, выкананы важныя сацыяльныя праграмы. Шмат што з гэтага страчана цяпер, у час

радыкальных пераутварэнняў”⁷. Я цитирую “Нарысы гісторыі Беларусі”, не самое старое и не самое худшее издание обобщённого курса белорусской истории.

Как видим, формула “советская власть равна экономическому позитиву” жива, причем раз за разом она подается так: героическим трудом восстановили экономический потенциал. Вот оно достижение, вот она цель: восстанавливать утраченное. Кстати, в этом же русле лежат и современные идеологические установки белорусского руководства. При этом никто не хочет замечать изначального парадокса: если первый белорусский (читай, советский) экономический успех – это восстановление народного хозяйства после гражданской войны, то значит не таким уж плохим было это довоенное хозяйство. Ведь даже спустя более десяти лет, по положению на 1926/27 гг., показатели его уровня производства нам предлагаются считать той точкой отсчета, выход на которую равен достижению⁸. Я уже не говорю об устойчивой советской моде сравнения с 1913 г.

Так какими же были, и, главное, *как* были получены те экономические достижения, возвратом к которым или превосходством над которыми гордилась советская власть? Вопрос пока остается открытым, хотя его исследование неизбежно заставит историков поразмыслить и над более широкими и не менее острыми проблемами, в частности, над периодически возникающим в общественном сознании вопросом, который в предельно острой форме может звучать так: “Была ли Беларусь колонией? Или это Северо-Западный край? Или, как минимум, национальный регион?”

Вторая, на мой взгляд, перспективная тема – история городов Беларуси, или *история урбанизации Беларуси*. Недавняя монография Захара Шибеки “Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзя)”⁹ не только явилась примером фундаментального исследования на эту тему, новой классикой белорусской историографии, но и как бы повисла в пустоте, которая окружает рамки избранного исследователем периода. В этой пустоте звездами разной величины мерцают отдельные работы Лысенко, Штыхова, Тарасова, Кравцевича, Мелешки, Копысского, Грицевича, Чепко, Лютого о городах Беларуси, но это лишь звезды и

⁷ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Пад рэд. М.Касцюка. Мінск, 1995. Частка 2. С. 507, 510.

⁸ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Пад рэд. М.Касцюка. Мінск, 1995. Частка 2. С. 89.

⁹ Шыбека З.В. Гарады Беларусі (60-я г. XIX - пачатак XX стагоддзя). Мінск, 1997.

звездочки, светлее от них не становится. Нужен дневной солнечный свет. Комплексное, с большим хронологическим периодом исследование по истории белорусского города, которое выйдет за рамки изучения только экономики городской жизни, ждет своего часа.

Я думаю, что история еще не заняла надлежащего ей места в системе гуманитарных наук. Как не преодолено и деление наук на “точные” и неточные. Как нет понимания простой истины: все науки точны ровно настолько, насколько точен исследователь. Только такой подход позволяет воссоздать адекватную и объективную картину прошлого и даёт возможность историку выполнить роль последней экзаменующей инстанции в гуманитарных науках и обществе в целом. Вернее даже так: экзаменует история, а историку лишь позволено занести оценку в экзаменационную ведомость.

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ Ў РАННІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ: СТАН І ПЕРСПЕКТЫВЫ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Да пачатку Другой святовай вайны сфармаваліся два накірункі ў айчыннай гісторыяграфіі па проблемах сярэднявечнай гісторыі Беларусі: нацыянальны (Вацлаў Ластоўскі, Усевалад Ігнатоўскі, Мітрафан Доўнар-Запольскі) і марксісцка-ленінскі (Уладзімір Пічэт, Васіль Шчарбакоў, Іосіф Лочмель і інш.). У гэты час былі закладзены метадалагічныя і канцэптуальныя асновы абодвух накірункаў.

Першы нацыянальны накірунак ґрунтаваўся на лепшых здабытках папярэдняй (19 – пачатак 20 ст.) расейскай, украінскай і, часткова,польскай гісторыяграфіі. На жаль, прадстаўнікі гэтага накірунку не стварылі спецыяльных манографічных даследаванняў (на гэта ёсьць шэраг прычынаў), а пакінулі пераважна навукова-папулярную і вучэбную літаратуру¹. Розныя па палітычных поглядах і прафесійнай падрыхтоўцы В.Ластоўскі, У.Ігнатоўскі і М.Доўнар-Запольскі аб'ядноўваюцца ў сваіх падыходах да мінуўшчыны беларускага народа. Народ разглядаецца імі як суб'ект гісторычнага працэсу, г.зн. як творца гісторыі.

Зыходзячы з адзначаных пазіцый, прадстаўнікі нацыянальнага накірунку канстатаўвалі, што беларускі народ меў: 1) сваю адметную ад суседзяў гісторыю; 2) культурныя, этнаграфічныя і моўныя адрознені ад суседніх народаў, а таксама адметны псіхалагічны склад. Прыйрымліваючыся традыцыйнай тагачаснай гісторыяграфіі, яны ў сваіх кнігах аддавалі перавагу даследаванням падзеяў палітычнай і сацыяльнай гісторыі, якія аналізаваліся з пазіцыі суб'екта. Гэта дазволіла выявіць шэраг важных фактараў, якія ўпłyвалі на фармаванне беларусаў у сярэднявечны перыяд: 1) летапісныя плямёны на тэрыторыі Усходняй Еўропы не ўяўлялі сабою адзінага этнаграфічнага цэлага, мелі свае спецыфічныя рысы, што адлюстравалася ў гісторычных і культурных традыцыях; 2) у раннім сярэднявеччы на беларускіх землях паўсталі і функцыянували самастойная дзяржава – Полацкая Русь, са сваёй знешнім і ўнутраным палітыкам; 3) самастойныя дзяржаўныя ўтварэнні на тэрыторыі Усходняй Еўропы часова аб'ядноўваліся супраць знешніх ворагаў і дзеля сумесных

¹ Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня, 1910 (перавыданне. Мінск, 1992); Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Менск, 1926 (5-е выданне. Мінск, 1991); Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994.

гандлёвых аперацый альбо сілай падпарадкоўваліся Кіеву; 4) у 13 ст. Літва і рускія землі Беларусі аб'ядналіся ў адну дзяржаву на чале з князямі-літоўцамі. У гэтай дзяржаве кожная частка мела поўную раўнапраўнасць, што прыносіла ўзаемную карысць.

Ужо В.Ластоўскі, гісторык-самавук, выказаў шэраг важных і актуальных у метадалагічным і канцэптуальным сэнсе думак па гісторыі беларускага народа. Ён першым заўважыў, што тысячагадовая нацыянальная спадчына беларусаў хаваецца за нерасшыфраванымі з часоў сярэднявечча тэрмінамі “рускі” і “літоўскі”. А гэта ўводзіць у зман недасведчаных людзей і нават прафесійных гісторыкаў. Вацлавам Ластоўскім упершыню была паставлена тэза пра рэлігійнае значэнне назваў “РУСЬ, РУСКІ” і ролі працэсу хрысціянізацыі ў пашырэнні гэтых назваў з Кіева на ўсю ўсходнеславянскую прастору². Нацыянальны накірунак працягвалі ў сваіх папулярызатарскіх кнігах Язэп Найдзюк, Вацлаў Пануцэвіч, Паўла Урбан, Янка Запруднік³.

Першую лагічную канцэпцыю раннесярэднявечнай гісторыі Беларусі пабудаваў у сваіх працах Мікола Ермаловіч⁴. Менавіта канцэпцыю, а не проста выказаў адзінкавыя арыгінальныя думкі, меркаванні альбо тэзы, як увесь час сцвярджаюць некаторыя беларускія даследчыкі. Іншая справа, што канцэпцыя Ермаловіча адразніваеца ад агульнапрынятых, створаных пераважна пад палітычным і ідэалагічным уцікам. Сярэднявечную гісторыю Беларусі Мікола Ермаловіч падзяляе на тры перыяды, якія атрымалі назву па галоўных палітычных цэнтрах: Полацкі (9 – першая палова 13 ст.); Новагародскі (сярэдзіна 13 – першыя дзесяцігоддзі 14 ст.); Віленскі (1316-1385 гг.). Ужо ў пачатковых пытаннях генезісу беларускага народу Мікола Ермаловіч прытрымліваўся канцэпцыі славяна-балцкага

² Максімовіч Р. Гістарычнае канцэпцыя Вацлава Ластоўскага ў працах сучасных гісторыкаў // Запісы. Беларускі інстытут навукі і мастацтва. Том 13. New York, 1975. С. 47-56. Сёння, дзякуючы фундаментальнай трывогі польскага медыяўвіста Генрыка Пашкевіча, “Русь” сярэднявечных крыніцаў як канфесіонім трывала замацавалася ў сучаснай еўрапейскай гістарычнай науцы: “The Origin of Russia” (London, 1954), The Making of the Russian Nation” (London, 1963) і The Rise of Moscow’s Power (New York, 1983).

³ Найдзюк Я. Беларусь уchora і сяняння. Частка 1. Ад старажытных часоў да другой сусветнай вайны. Мінск, 1993; Вацлаў Пануцэвіч. З гісторыі Беларусі або Крывічыны Літвы. Том першы. Назовы і археалёгія. Чыкага, 1965; Паўла Урбан. У сувязі з брашурай Л.С.Абэцэдарскага). Мюнхэн, Нью Ёрк, 1972; Янка Запруднік. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. Мінск, 1996.

⁴ Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа. Мінск, 1989; ён жа. Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды. Мінск, 1990; ён жа. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскага. Мінск, 2000.

сінтэзу. Масавая славянская каланізацыя тэрыторыі Беларусі на мяжы 6-7 ст., папярэдне заселенай балтамі, выклікала, на думку М.Ермаловіча, “своеасаблівую этнічную рэвалюцыю”, што, ў сваю чаргу, з’явілася пачаткам “самазараджэння беларускага народа і яго самаразвіцця”, які хутчэй за ўсё трэба лічыць “аславяненымі балтамі”, чым “збалтызаванымі славянамі”.

На беларускіх землях да канца I тыс. н.э. сфармаваліся тры ўсходнеславянскія этнічныя супольнасці: крывічы, дрыгавічы і радзімічы. Яны мелі свае тэрыторыі і ў сацыяльна-палітычным сэнсе ўяўлялі сабою саюзы плямёнаў. Менавіта ўзаемапранікненне і змешванне дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў з’явілася самай значнай падзеяй ў этнагенезе беларусаў і фармаванні іх тэрыторыі.

У прынцыповых пытаннях раннесярэднявечнай гісторыі Усходняй Еўропы - генезіс феадальных адносінаў, утварэнне і прырода дзяржавы Кіеўская Русь, этнакультурная характарыстыка насельніцтва гэтай дзяржавы - Мікола Ермаловіч займаў прагрэсіўныя пазіцыі. У адрозненні ад савецкіх марксісцк-ленінскіх гісторыкаў ён быў перакананы, што феадалізм на тэрыторыі Усходняй Еўропы сфармаваўся дастаткова позна, у канцы 11 – 12 ст., таму Кіеўскую Русь цяжка лічыць феадальнай дзяржавай. Больш того, гэтая дзяржава нагадвала імперыю Карла Вялікага і была штучным і нетрывалям ваянна-адміністратыўным аб’яднаннем. Зразумела, што ў дадзенай сітуацыі не магла сфармавацца і існаваць агульная этнічная супольнасць, якая сярод савецкіх гісторыкаў атрымала назуву “старажытнарускай народнасці” і прызнаеца ім як бясспрэчны факт. Ён адным з першых у сваіх працах развіў думку аб самастойным дзяржаўным існаванні Палацкага княства на працягу амаль усёй яго гісторыі. Менавіта палітычная гісторыя Палацкай, Тураўскай, Смаленскай земляў і панёманскіх гарадоў падрабязна і грунтоўна разглядаеца ім як вызначальная для беларускага народа. Таму полацкія князі (Рагвалод, Брачыслаў, Усяслаў) або тураўскія ці панёманскія характарызуюцца М.Ермаловічам больш аб’ектыўна, чым бачылі іх кіеўскія альбо наўгародскія летапісцы. А з другога боку, ваянныя паходы кіеўскіх, наўгародскіх, смаленскіх і галіцка-валынскіх князёў на беларускія землі з’яўляюцца захопніцкімі актамі агрэсіі.

Апошняя дзесяць гадоў з нацыянальных пазіцый праблемы раннесярэднявечнай гісторыі беларускага народа разглядае прафесар Георгі

Штыхаў і частка яго вучняў: Сяржук Тарасаў, Генадзь Семянчук, Ігар Марзалюк⁵, Генадзь Сагановіч⁶, Але́сь Краўцэвіч⁷ і інш.

Другі накірунак беларускай гісторыяграфіі па праблемах ранняга сярэднявечча грунтаваўся на паствуатах ідэалогіі марксізму-ленінізму. Падставай для фармавання марксіцкага тлумачэння храналогіі і сутнасці сярэднявечнай гісторыі народаў Усходній Эўропы стаў шэраг публіцыстычных і палітычных выказванняў Уладзіміра Леніна пра феадалізм на Русі: 1) “... крэпостничество может удержать и веками держит миллионы крестьян в забитости (например, в России с IX по XIX век...)”⁸. Сярод савецкіх гісторыкаў гэта адразу вызначыла 9 ст. як пачатак феадалізма на тэрыторыі Усходній Еўропы, Расейскай імперыі часоў Леніна. 2) Да 11 ст. (да часоў Рускай Праўды) Ул. Ленін адносіў запрыгоньванне свабодных смердаў, станаўленне на Русі феадальных адносінаў⁹. Па гэтай прычыне савецкія гісторыкі вызначалі 11 ст. як час канчатковага фармавання двух антагоністычных класаў – феадалаў-землеўладальнікаў і прыгонных сялянаў; існавання феадальнай дзяржавы, якая прыціскала народ на карысць эксплуататораў. 3) Характарыстыка дзяржавы як “машины для поддержання господства одного класса над другим”¹⁰, дазволіла савецкім гісторыкам кожны сацыяльны пратэст 10-13 ст. разглядаць як класавую барацьбу эксплуатуемых супраць эксплуататораў.

⁵ Штыхаў Г. Насельніцтва зямель Беларусі ў IX – XIII ст. (вытокі беларускай народнасці) // З глыбі вякоў. Наш край. Гісторыка-культуралагічны зборнік. Мінск, 1992. С. 15-40; ён жа. Шматуclideanе грамадства IX – XI стст. і пытанні перыядызацыі раннесярэднявекавай гісторыі Беларусі // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён. Мінск, 1992. С. 41-53; ён жа. Ранніе сярэднявечча. Пачатак пераходу да класавага грамадства. Узнікненне беларускай дзяржаваўнасці (VI – першая палова XIII стст.) // Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках. Ч. 1. Мінск, 1994; Тарасаў С. Палацкае княства ў XI ст. (станаўленне і барацьба за дзяржаўную незалежнасць) // Старонкі гісторыі Беларусі. Мінск, 1992; ён жа. Узнікненне дзяржавы і царквы на Беларусі ў X – XIII стст. // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь. Новыя канцэпцыі і падыходы. У 2-х частках Мінск, 1994. Частка 1. Гісторыя Беларусі. С. 34-38; Семянчук Г. Палацкая зямля ў сістэме палітычных адносін Усходній Еўропы IX – XI стст. // Беларусіка 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам. Частка 2. Мінск, 1997. С. 10-15; ён жа. Княства Усяслава Брачыславіча “Чарадзея” // Гісторыя і археалогія Палацка і Палацкай зямлі. Палацк, 1998. С. 281-291; Марзалюк Ігар. Да пытання аб этнічнай і палітычнай свядомасці ўсходнеславянскага насельніцтва ў 10 – 13 стст. // Гістарычны альманах. Гародня. 1998. № 1. С. 4-12.

⁶ Сагановіч Г. Палацк і нямецкая калонія на Дзвіне (паводле хронікі Генрыха) // Беларускі гістарычны агляд. 1998, чэрвень. Т. 5. Сыштак 1 (8). С. 3-25; ён жа. Вяртанне ў “Северо-Западны край ?» // Беларускі гістарычны агляд. 1998, снежань. Т. 5. Сыштак 2 (9). С. 457-487.

⁷ Краўцэвіч А. Стварэнне Вілікага Княства Літоўскага. Мінск, 1998.

⁸ Ленин В.І. Полн.собр.соч. Т. 25. С. 237.

⁹ Ленин В.І. Полн.собр.соч. Т. 3. С. 199, 314, 628; Т. 15. С. 131.

¹⁰ Ленин В.І. Полн.собр.соч. Т. 39. С. 73.

Па праўдзе кажучы, у Беларусі да сённяшняга дня развіваецца і прапагандуецца пераважна марксісцка-ленінская канцэпцыя вывучэння сярэднявечнай гісторыі, створаная і замацаваная ў навуцы і адукацыі ў 30-я гады 20 ст. Барысам Грэкавым і яго прыхільнікамі. Сутнасць яе ў tym, што нібыта на тэрыторыі Усходняй Еўропы ўжо ў 9 ст. склайся феадальны спосаб вытворчасці, што прывяло да ранняга падзелу грамадства на два класы – эксплуататарап (князі, баяры, царква, багатае купецтва) і эксплуатуемых (пераважна прыгонныя сяляне і залежныя рамеснікі), утварэння дзяржавы эксплуататарап Кіеўскай Русі (пазней яе назвалі “Стара-жытнай Руссю”) з монастырскім “старожытнарускім народам”, у якой назіраецца перманентная класавая барацьба прыгонных сялянаў у саюзе з бяднейшай часткай гараджанаў супраць сваіх эксплуататарап. Замацаванне грэкаўскай канцэпцыі адбывалася не толькі шляхам акадэмічных дыскусій, але і праз палітычнае і фізічнае знішчэнне апанентаў. Яно было нічым іншым як падмацаваннем гістарычнай навукай тагачаснай палітычнай і ідэалагічнай сітуацыі, створанай Іосіфам Сталіным з хаўруснікамі¹¹. У 30-я гады 20 ст. канцэпцыя Барыса Грэкава была перанесеная на сярэднявечную гісторыю беларусаў і ўкраінцаў, як партыйныя і палітычныя рэкамендацыі па інтэрпрэтацыі мінуўшчыны.

На Беларусі гэтыя рэкамендацыі паспяхова выканалі ўжо ў сярэдзіне 30-х гадоў. У 1934 г. пабачылі свято дзве кнігі акадэміка В.Шчарбакова: “Нарыс гісторыі Беларусі. Ч. I.” і “Класавая барацьба і гістарычнае навука на Беларусі (гістарыяграфічныя нарысы)”; у 1938 г. калектыўны артыкул пад редакцыяй акад. М.М.Нікольскага “Проблемы древней истории Белоруссии”, надрукаваны ў часопісе Вестник древней истории, № 1; у 1941 г. падрыхтаваныя “Нарысы па гісторыі Беларусі” пад кірауніцтвам У.Пічэты. Названыя “творы” зафіксавалі ідэалагічную перамогу вульгарнага марксізму (бальшавізму) ў гістарычнай навуцы савецкай Беларусі. Гэтая перамога была замацаваная таксама фізічным знішчэннем апанентаў (самазабойства У.Ігнатоўскага, рэпрэсаваны В.Ластоўскі і інш.) і нават аднадумцаў (рэпрэсіі супраць Ул.Пічэты, А.Ляўданскага і інш.).

Аўтары названых вышэй “нарысаў” і “калектыўнага артыкула” сфармульявалі, так сказаць “беларускую візію” гістарычнага працэсу на беларускіх землях у сярэднявечны перыяд. Квінтэсэнцыяй яе з’яўляюцца пасутлаты: 1) аб вечным адзінстве беларускага народа з расейскім, які разам

¹¹ Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. Ленинград, 1990. С. 231-246, 254-271.

з украінцамі стваралі “старажытнарускую народнасць” з агульным лёсам і мэтамі барацьбы супраць эксплуататарапу і іншаземных захопнікаў; 2) прыгнечанасці простага насельніцтва Беларусі, якое разам з рускім народам ужо ў сярэднявежчы свядома змагалася супраць эксплуататарапу за “светлую будучыню”, 3) заяваванне беларусамі дзяржаўнасці з’яўлецца вынікам Вялікай каstryчніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі. І далей усё як ў Б. Грэкова. Пад чуйным кірауніцтвам КПБ даная гістарычная канцэпцыя была развітая ў працах Л. Абэцэдарскага, а сёння замацаваная ў манографіях і вучэбнай літаратуре аўтарства Я. Новіка і Г. Марцуля, Э. Загарульскага, В. Бандарчыка, П. Лысенкі, І. Коўкеля і Э. Ярмусіка¹².

У гэтых працах аўтары з пазіцыі гісторыкаў-марксістаў займаюцца прыстасаваннем да беларускай фактуры галоўных палажэнняў па гісторыі Усходняй Еўропы 9-13 ст., распрацаваных у 30-50-х гадах Барысам Грэковым, яго паслядоўнікамі і вучнямі. Праўда, часам беларускія аўтары карэктуюць пэўныя тэзы поглядамі і меркаваннямі Л. Чарапніна, М. Ціхамірава, Б. Рыбакова, У. Маўродзіна, якія ў сваіх канцэпцыях адышлі недалёка ад Б. Грэкова. Нельга не адзначыць, што з гэтага таварыства вылучаецца Э. Загарульскі, які глыбока і дасканала ведае летапісны і актавы матэрыял часоў Кіеўскай Русі. Э. Загарульскі з’яўлецца адным з вядучых беларускіх археолагаў-сярэднявежчнікаў, выказаў у сваіх працах шэраг самастойных арыгінальных і цікавых думак па проблемах беларускай гісторыі, да якіх варта прыслушацца.

Даробак сучасных лаяльных да ўладаў беларускіх аўтараў хоць і пазбаўлены цытатаў класікаў марксізму-ленізму, вельмі моцна палітызованы і ідэялагізаваны. Ужо ў назве кнігі Э. Загарульскага “Заходняя Русь IX-XIII стст.” выкарыстаны штучны тэрмін, які быў харектэрны для расейскай гісторыографіі 19 ст., а пазней пераняты савецкай. Такім чынам, расейская ідэалогія спрабавала чарговы раз падкрэсліць адзінства сярэднявежчнай Русі, якая з 50-х гадоў 20 ст. почала называцца “Старажытная Русь”. Менавіта, вылучэнне адзінства ўсходніх славянаў, як нечага асаблівага, якія аб’ядналіся ў адзіную дзяржаву (“Старажытную Русь”) і ўтварылі адзіны этнас (“старажытнарускую народнасць”) чырвонай лініяй праходзіць праз кнігі большасці афіцыйных гісторыкаў.

¹² Абэцэдарскі Л. У свяtle неабвержаных фактаў. Мінск, 1969; Коўкель І. И., Ярмусик Э. С. История Беларуси с древнейших времён до ХХ в. Мінск, 1998; Загарульскі Э. М. Заходняя Русь IX – XIII стст. Мінск, 1998; Гісторыя Беларусі. У 2-х частках. Частка 1. Ад старажытных часоў – па люты 1917 г. Пад рэд. праф. Я. К. Новіка і Г. С. Марцуля. Мінск, 1999; Бандарчык В. К. Гісторыя этнаграфічнага вывучэння // Беларусы: У 8 т. Мінск, 1999. Т.3.; Лысенко П. Ф. Туровская земля IX – XIII вв. Мінск, 1999.

Такая пазіцыя аўтараў выразна праяўляеца ў іх антынарманізме, антылітоўскасці і антыпольскасці, славянафільстве і “западнорусізме”.

Гэтыя аўтары ўвесь час старанна падкрэсліваюць сваё марксісцкае (матэрыялістычнае) разуменне гісторычнага працэсу. Сімбіёз “заходнерусізму” і марксізму – харацэрная рыса ідэалогіі савецкіх і сучасных лаяльных беларускіх гісторыкаў. Дэкларуючы ў сваіх працах аб'екту́насць, сумленнасць і дакладнасць, яны на самой справе падганяюць факты, высоўваюць дапушчэнні і ствараюць гіпотэзы, якія адпавядаюць пануючай ў дзяржаве палітычнай ідэалогіі.

Трэба прызнаць, што шматлікім і разнастайным праблемам гісторыі беларускага народу 9 – 13 ст. у мінулым стагоддзі было прысвежана вельмі мала спецыяльных працаў. Гэта пераважна вынікі даследаванняў археолагаў Г.Штыхава, Я.Звяругі, П.Лысенкі, Э.Загарульскага, Т.Каробушкінай і інш.¹³ Па прычыне спецыфічнасці галоўнага корпусу крыніцай гэтых даследаванні не змаглі шырока прадстаўіць малюнак сярэднявечнага жыцця беларускага народа. Пісьмовыя крыніцы ў гэтых працах выконвалі другасную функцыю (стварэнне фону і падмацаванне пэўных высноваў). Зыходзячы з марксісцка-лёнінскіх метадалагічных асноваў феадалізму на тэрыторыі Усходняй Еўропы, распрацаваных савецкімі медыяўістамі, аўтары добра і грунтоўна раскрывалі нам пэўныя спецыфічныя рысы гісторычнага працэсу на беларускіх землях, праўда, пераважна на падставе археалагічных дадзеных, г.зн. праз сферу сацыяльна-эканамічнай, матэрыяльнай культуры і ў меншай ступені праз духоўную культуру. Па-за ўвагай засталіся праблемы палітычнай, вайсковай, этнасацыяльнай і этнокультурнай гісторыі. З другога боку, склалася сітуацыя, калі па палітычным матывам у Беларусі самастойна не распрацоўваліся праблемы сярэднявечнай гісторыі, а безкрытычна прымаліся як “руководство к действию” маскоўская, часам кіеўская і пецярбургская канцепцыі і погляды. Па гэтай прычыне да канца 80-х – пачатку 90-х гадоў мінulага стагоддзя беларуская савецкая гісторыографія не можа пахваліцца адмысловымі працамі па раннесярэднявечнаму перыяду.

З пазіцыі сённяшнага стану айчыннай гісторычнай навукі першачарговымі праблемамі пры даследаванні раннесярэднявечнай гісторыі Беларусі з’яўляюцца наступныя:

¹³ Археология Белоруссии: Библиографический указатель (1932-1975 гг.) / Сост. Т.Н.Коробушкина. Минск, 1988. С. 70-105; Археология Беларуси: Паказальнік літаратуры за 1976-1990 гг. / Складальнік А.Ульюцкі. Мінск, 1997. С. 290-341.

- сутнасць феадальнай сістэмы для тэрыторыі Усходняй Еўропы (і беларускіх земляў у прыватнасці) альбо сацыяльная, грамадская і гаспадарчая сітуацыя (гісторыя);
- этнічная сітуацыя (гісторыя) на беларускіх землях у раннім сярэднявежчы; этнічныя працэсы, праблема “старажытнарускай народнасці” і этнічнай свядомасці;
- палітычная сітуацыя (гісторыя), дзяржаваўтворальныя працэсы, унутраная і знешняя палітыка полацкіх, тураўскіх і панёманскіх князёў;
- культурна-рэлігійная сітуацыя (гісторыя), сутнасць хрысціянскай культуры, хрысціянства *contra* паганства.

ПРА НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ГІСТАРЫЯГРАФІЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ “Гісторыі Беларусі” М.В.Доўнар-Запольскага

М.В.Доўнар-Запольскі прызнаны адным з заснавальнікаў беларускай нацыянальнай гісторыяграфіі, але аналіз яго навуковай спадчыны ў кантэксле станаўлення і сучаснага стану беларускай гісторычнай навукі пакуль не пачаты. Парадаксальна, але сумнавядомая рэцэнзія В.Сербенты так і засталася адзінам водгукам на “Гісторыю Беларусі”, а выданне гэтага твора пасля амаль 70 гадоў захавання ў спецхране так і не стала прадметам абмеркавання айчыннымі гісторыкамі.

Таму на сённяшні дзень і гісторыя стварэння, і гісторыяграфічны аналіз “Гісторыі Беларусі” застаюцца актуальнай і, відавочна, даволі складанай задачай. Магчыма, першым крокам у гэтым накірунку стане перавыданне твора ў аўтэнтычным варыянце. Такая падрыхтоўка здзейснена ў рамках міжнароднага беларуска-украінска-расійскага праекта вывучэння жыцця і навуковай спадчыны М.В.Доўнар-Запольскага, які выконваецца пры Гомельскім дзяржуніверсітэце.

Першым этапам гэтай працы сталі пошуки ў фондах Нацыянальнага архіва РБ адсутных VIII, IX і X раздзелаў, якія не ўвайшлі ў першае выданне. Яны не мелі поспеху, але быў знайдзены яшчэ адзін варыянт рукапісу (Ф. 60, вол. 1, ад.з. 127), які мае некаторыя тэкстуальныя адрозненні ад раней вядомага (Ф. 60, вол. 1, ад.з. 126). Абодва варыянты не з’яўляюцца чыстымі аўтарскімі тэкстамі, а толькі машынапіснымі копіямі. На аснове іх супастаўлення праведзена археаграфічная апрацоўка тэкста, у выніку якой адноўленыя страчаныя слова і фрагменты, прапушчаныя імёны і назвы, выпраўленыя памылкі, уніфікаваныя скарачэнні.

Цікавыя вынікі даў лексічны аналіз тэксту: напісаны па-расейску, ён утрымлівае значную колькасць беларускіх і старабеларускіх словаў, не улічваючы цытат з беларускамоўных тэкстаў. Гэты лексічны комплекс разам з тэрмінамі і рэдкімі словамі вынесены ў тлумачальны слоўнік, які складаецца з 344 пазіцый. Часткай навуковай апрацоўкі тэксту стала складанне анатаўнага імяннога паказчыка больш чым тысячы імёнаў і прозвішчаў.

Найбольш складанай часткай работы з’яўляецца крыніцазнаўчы і гісторыяграфічны аналіз рукапісу. Вядома, што пры шматлікасці фактаў, статыстычнага матэрыялу, цытатагаў і г.д. у “Гісторыі Беларусі” адсутнічаюць спасылкі на дакументальныя і літаратурныя крыніцы, што, здаецца, было трацыцыйным напісання такога роду працаў у 20-я гады. Пры работе над тэкстам удалося часткова аднавіць і праверыць крыніцы, але найперш гэта датычыць апошніх раздзелаў кнігі, прысвяченых другой палове 19 – 20-м гадам 20 ст.

Крыніцазнаўчы агляд, таксама як і характар тэксту, даюць падставы для некаторых высноваў пра гісторыю і час з'яўлення рукапісу. Відавочна, што ён быў створаны за кароткі час, пачынаўся хутчэй за ўсё ў Кіеве ў 1918-1919 гг., а быў законччаны ў год знаходжання М.В.Доўнар-Запольскага ў Менску, г.зн. з восені 1925 па лета 1926 г. На карысць гэтага сведчыць, напрыклад, апошняя па часу работа, цытуемая аўтарам, артыкул З.Жылу-новіча “Ад кастрычніка 1917 да лютага 1918 (Да гісторыі Савецкай Беларусі)” у “Полымі” № 1 за 1924 г.

Структура і змест рукапісу даюць падставы меркаваць, што пры напісанні іншых раздзелаў М.В.Доўнар-Запольскі абапіраўся на свае найшышыя працы, у прыватнасці “Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель”, “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах”, “Гапон”, інш. Акрамя гэтага, пры апісанні падзеяў барацьбы за дзяржаўна-нацыянальнае вызначэнне пачатку 20 ст. аўтар абапіраецца на ўласныя ўспаміны і ўражанні. Такім чынам, раздзелы XX і ХХІІІ маюць не толькі гістарыяграфічнае, але і крыніцазнаўчае значэнне.

Для структуры работы характэрныя таксама несуразмернасць раздзелаў, спалучэнне храналагічнага прынцыпу падачы матэрыялу з праблемна-тэматычным, нават паўторы ў падачы матэрыялу, як, напрыклад, у раздзеле XIX, дзе нарыйс народнай гаспадаркі другой паловы 19 ст. пачынаеца з рэтраспектыўнага агляду аж ад племяннога перыяду. Паказальна, што ў асобных раздзелы выдзелены праўлемы, якія распрацоўваліся ў ранейшых работах М.В.Доўнар-Запольскага: фармаванне сацыяльнай структуры і палітычнага ладу ВКЛ, яго эканамічнае развіццё ў 16 – 18 ст., навуковае вывучэнне Беларусі ў 19 ст., літаратура эпохі нацыянальнага адраджэння.

Улічаючы вышэйзгаданае, можна падтрымаць думку А.С.Ліса пра тое, што адсутныя раздзелы IX-XI, відавочна, прысвечаныя “залатому веку беларускай культуры” (14 – 15 ст.), не страчаныя, а на момант рэцэнзавання рукапісу яшчэ не былі напісаныя.

Такім чынам, у тым выглядзе, у якім “Гісторыя Беларусі” дайшла да нас ад 1926 г., яна зусім не ўяўляе сабой акадэмічна законччаны твор. Тым не менш, яна заклала асновы канцэпцыі, за сцвярджэнне якой нацыянальная гістарыяграфія змагалася на працягу ўсяго 20 ст.

Пачатковы пункт гэтай канцэпцыі – пераадolenне вялікадзяржаўных поглядаў на гістарычнае месца Беларусі, якія панавалі як ў расійскай, так і ў польскай гістарыяграфіі. Метадалагічны сэнс мела вызначэнне ім

у якасці аб'екта гісторычнага даследавання гісторыі народа, а не дзяржавы, што было асновай падыходу расійскай гісторычнай навукі.

Навуковую цікавасць мае таксама прапанаваная М.В.Доўнар-Запольскім перыядызацыя гісторыі Беларусі, пры вызначэнні якой ён зыходзіў з агульнасці і асінхроннасці гісторычнага працэсу беларускага этнасу ў парыўнанні з Заходнім Еўропай і Расіяй. Ён яскрава паказаў, што хоць са спазненнем, часам у перыферыйна-паслабленным выглядзе, але развіццё Беларусі ішло ў агульнаеўрапейскім рэчышчы, што ў эканоміка-культурных працэсах яна часта апярэджаала Расію. Адметна, што аўтар адзначыў істотны інтэлектуальна-творчы ўнёсак Беларусі ў польскую культуру ў канцы 18 – 19 ст.

Структура рукапісу дазваляе вызначыць наступныя перыяды гісторыі Беларусі:

1. *Старажытны* (7-9 ст.), асноўным зместам якога сталі складаныя этнічныя працэсы, якія адбываліся ў рэгіёне, уключаючы славянскую каланізацыю тэрыторыі Беларусі. Асобна адзначана чысціня славянскага тыпу беларусаў у парыўнанні з бліжэйшымі ўсходнеславянскімі суседзямі.
2. *Княскі*. (10-13 ст.) як перыяд фармавання ранній дзяржаўнасці, у тым ліку і ва ўмовах феадальнай раздробленасці, а таксама ўласцівых ёй эканамічных і сацыяльных структур.
3. *Перыяд Вялікага Княства Літоўскага*. (13-першая палова 16 ст.). Гэты перыяд характарызуецца як эпоха найбольш поўнага развіцця феадальных працэсаў, дасягнення палітыка-прававой культуры, сярэднявечнай аграрнай вытворчасці і гарадскога рамяства. Гэты ж перыяд ацэньваецца як вышэйшая форма сярэднявечнай дзяржаўнасці Беларусі. Задумай, што ў адным з выказванняў 1918 г. М.В.Доўнар-Запольскі кваліфікаваў ВКЛ як “самастойную дзяржаву пад главенствам Гасудара Літоўскай дынастыі”¹.
4. “*Эпоха уніі з Польшчай*” (другая палова 16-канец 18 ст.) характарызуецца як супярэчлівы перыяд нараджэння буржуазных адносінаў і спрабаў сацыяльна-еканамічных рэформаў, якія аднак не ўтрымалі Рэч Паспалітую, а разам з ёй і Беларусь, ад эканамічнай і палітычнай дэградацыі.
5. “*Перыяд падзелаў*” (канец 18-першая трэць 19 ст.). Невялікі па часе, гэты перыяд цывілізацыйнай пераарыентацыі Беларусі, вызначаны М.В.Доўнар-Запольскім асобна ў сілу яго надзвычайнай гісторычнай важнасці.

¹ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Мінск-Вільнюс-Прага-Нью-Ёрк, 1998. Т. 1. С. 127.

6. “Эпоха рускага панавання”. (*Другая трэць - канец 19 ст.*). Зместам гэтага перыяду з’яўляюцца складаныя працэсы эканамічнай і палітычнай інтэграцыі Беларусі ў новыя для яе гістарычныя рэаліі Расійскай імперыі, эвалюцыю метадаў расійскай палітыкі, яе супярэчлівия вынікі.
7. “Эпоха нацыянальнага Адраджэння” (*рубеж 19-20 ст.*), зместам якога стала нараджэнне беларускага руху і яго эвалюцыя ад культурніцкага да палітычнага.
8. *Перыяд барацьбы за дзяржаўнасць. (1915-1919 гг.)*. Раздзел раскрывае працэс дзяржаўна-нацыянальнага вызначэння Беларусі ў дэмакратычнай і савецкай формах. Ён трактуецца М.В.Доўнار-Запольскім як гістарычна заканамерны, але інспіраваны і адначасова ўскладнёны ўмовамі рэвалюцыі, святовай вайны і нямецкай акупацыі.

Пры дыстанцыяванні ад дзяржаўніцкіх канцэпцый гістарычнага даследавання М.В.Доўнар-Запольскі тым не менш вылучае праблему дзяржаўнасці ў гістарычным лёссе Беларусі ў якасці адной з цэнтральных. Мяркуем, што гэта была не толькі даніна навуковай школе расійскай гістарыграфіі, да якой належыў вучоны, але і палітычная актуалія.

Як вядома, яшчэ ў кіеўскі перыяд, калі М.В.Доўнар-Запольскі прымай актыўны ўдзел у беларускім руху, гістарычны падставы дзяржаўнасці былі абургунтаваныя ім у мемарыяле “Асновы дзяржаўнасці Беларусі”. Але яшчэ перад гэтым, увесну 1918 г. у шэрагу артыкулаў у кіеўскіх “Беларускім слове” і “Беларускім эху”, а таксама пры вядзенні беларуска-украінскіх перамоваў аб мяжы, ім было зроблена некалькі прынцыповых высноваў адносна праблемаў дзяржаўнага вызначэння Беларусі як у гісторычнай рэтраспектыве, так і ў перспектыве 20 ст. У вельмі лаканічных фармулёўках, часам проста ў заўвагах ён змог ахапіць цэлы комплекс дзяржаўнатворчых аспектаў: гісторыю, эканоміку, палітыку і геапалітыку, дыпламатыю, мову і адукацию.

Магчыма, першым праграмным тэзісным выкладам гістарычнай абургунтаванасці памкненняў да нацыянальнай дзяржаўнасці беларусаў стаў артыкул “Жребий брошен”, своеасаблівая рэакцыя М.В.Доўнар-Запольскага на абвяшчэнне БНР. “[...] Едва ли нужно доказывать, - пісаў ён, - что белорусский народ имеет право на самоопределение и самостоятельное существование. Мы составляем нацию, отличающуюся от других русских народностей своим языком, этнографич[ескими] особенностями и общим культурным укладом жизни, сложившейся исторически. Уже это одно обстоятельство дает нам право на самостоятельное государственное существо-

ствование. В историческом отношении мы представляем собой нацию, которая только около 150 лет составляла провинцию Российской Империи. До присоединения к России Беларусь пережила три периода исторической жизни. До 14 столетия она состояла из нескольких княжений, имеющих каждое значение самостоятельного государства. В 14 столетии Беларусь добровольно объединилась с Литвой и до 1569 года представляла собой самостоятельное государственное тело. И после 1569 года, соединившись актом унии с Польшей, Белоруссия не потеряла своих суверенных прав, оставаясь несколько столетий федеративной частью Польско-Литовско-Русского государства. Она не была провинцией Польши, сохраняя свою государственность. Мы исторически привыкли к свободным учреждениям, отнятым у нас Россией”².

Можна заўважыць, што прынцып дзяржаваўтарэння ўлічаны М.В.Доўнар-Запольскім ужо пры вызначэнні перыядызацыі гісторыі Беларусі, а эвалюцыя формаў дзяржаўнага жыцця стала адным з важнейшых прадметаў аналізу.

Генезіс дзяржаўнасці разглядаецца ім з пазіцыі “каланізацыйнай тэорыі”, зыходзячы з якой, адметнасць палітычнага развіцця беларускіх земляў са старажытнасці была вызначана іх геаграфічным становішчам перыферыі Кіеўскай Русі і аддаленасцю ад яе “агульных справаў”. Акцэнт на самастойнасць дзяржаўнага жыцця Полацкага, Тураўскага і Смаленскага княстваў складае характэрную рысу гістарычнай схемы аўтара “Гісторыі Беларусі”.

Наступным перыядам дзяржаўнасці, як вынікае з перыядызацыі і вышэйзгаданага выказвання, М.В.Доўнар-Запольскі лічыў статус беларускага этнасу і беларускіх земляў у складзе Вялікага Княства Літоўскага. Працэс і механізмы “збірання ў ім” славянскіх земляў ён разглядае з пазіцыі аб’яднання і прымірэння поглядаў сваіх папярэднікаў Ул.Антановіча і М.Любаўскага. Першы прытрымліваўся версіі гвалтоўнага захопу славянскіх абшараў літоўскімі князямі, другі - супрацьлеглага сцвярджэння пра іх добраахвотнае ўваходжанне ў склад ВКЛ. М.В.Доўнар-Запольскі прыйшоў да высновы пра дыферынцыяванасць шляхоў аб’яднання беларускіх земляў. Некаторыя з іх увайшли ў ВКЛ мірна і добраахвотна, другія абумовілі сваё падпарадкаванне новаму дзяржаўнаму ўтварэнню строга вызнанымі дагаворнымі пачаткамі, і толькі невялікая частка стала “несумненай здабычай” вялікіх князёў літоўскіх.

² Белорусское слово. Киев. 8 (26) апреля 1918 г. № 2.

Сацыяльна-палітычную структуру Вялікага Княства Літоўскага следам за М.Любаўскім М.В.Доўнар-Запольскі ацэньвае як “кангламерат” земляў і народаў, не адмаўляючы федэратыўнага характару дзяржавы. У захаванні такой мадэлі, на яго думку, істотную ролю адыгралі палітычныя традыцыі перыяду Старажытнай Русі, у прыватнасці захаванне прынцыпу “старыны не рушыці” і ранейшых формаў мясцовай улады. Пры стварэнні ВКЛ вотчыннае права Старажытнай Русі вяло да падпарадковання ўдзельных князёў вялікаму князю літоўскому. Сярод фактараў, якія ўпłyвалі на эвалюцыю дзяржаўнага ладу ВКЛ аўтар “Гісторыі Беларусі” выдзяляе паставянную знешнюю небяспеку і неабходнасць абароны дзяржавы, развіццё дэмакратычных пачаткаў, складаную саслоўную іерархію і асобную не толькі сацыяльна-палітычную, але і эканамічную ролю вышэйшага саслоўя, якое захоўвала манаполію ўлады.

Прычыны страты незалежнасці Вялікім Княствам Літоўскім М.В.Доўнар-Запольскі бачыў у дауніх дынастычных сувязях з Польшчай і наступствах Лівонскай вайны. Люблінская унія, аслабіўшы суверэнітэт ВКЛ, прынесла рэлігійную барацьбу, збядненне сялянства ў выніку ўзмацнення прыгону і занядзядзе гарадскога саслоўя. Аслабленне цэнтральнай улады і шляхецка-магнацкая анархія, яскравыя прыклады якой малююцца ў “Гісторыі Беларусі”, пазбаўлялі сэнсу рэфармісцкія намаганні як двара, так і таких рупліўцаў як Антоні Тызенгаўз альбо Яўхім Храптовіч.

Менавіта ў гэтым становішчы пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай Беларусь апынулася ў складзе Расійскай імперыі. М.В.Доўнар-Запольскі яскрава выявіў супяречлівасць і непаслядоўнасць палітыкі самаўладдзя на далучаных землях, што ў першую чаргу было абумоўлена неадпаведнасцю мясцовых культурна-цывілізацыйных рэаліяў расійскім. Гэта прывяло да вагання паміж паланізаторскім і русіфікаторскім курсамі, да змены ў гэтым рэгіёне традыцыйна-дваранскай сацыяльнай арыентацыі на карысць сялянскай. Галоўным адмоўным для Беларусі вынікам гэтага перыяду аўтар лічыць страту нацыянальнага культурна-інтэлектуальнага патэнцыялу: спачатку “усё культурнае і ліберальнае пацягнулася да Польшчы”, затым актыўна ўлівалася ў расійскую культуру. Тым не менш, нягледзячы на досыць эфектыўную русіфікацыю, па меркаванню М.В.Доўнар-Запольскага, Беларусь захавала сваю этнічную, культурную і эканамічную самабытнасць і самастойнасць, дастатковую для дзяржаўнага самавызначэння ва ўмовах падзення самаўладнага рэжыму і перамогі дэмакратіі ў 20 ст.

**19.01.2001 г.
Пасяджэнне 2.
Святоўская гісторыя ў Беларусі.**

Пётр Шупляк (Менск)

**УСЕАГУЛЬНАЯ ГІСТОРЫЯ Ў БЕЛАРУСІ:
ДАСЯГНЕННІ, ПРАБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТЫВЫ**

У апошнія 10 гадоў, менавіта ў 1990-я гады, у нашай краіне адбываўся гарачая спрэчкі аб ролі і магчымасцях гістарычнай навукі і гістарычнай адукацыі ў справе нацыянальна-культурнага адраджэння нашай Бацькаўшчыны. Спрэчкі і дыскусіі выйшлі далёка за межы прафесійных гісторы-каў. Яны закранулі большую частку нашай інтэлігенцыі, сталі прыкметнай з'явай грамадска-палітычнага жыцця. Сёння няма сэнсу аналізуваць змест гэтых дыскусій і пазіцыі іх удзельнікаў. Яны добра вядомыя. Хацелася б звярнуць увагу толькі на адну акалічнасць, якая відавочна прайвілася ў гэты перыяд: гісторык падчас грамадска-палітычных узрушэнняў не можа абмяжоўваць сваю дзеянасць чыста прафесійнымі рамкамі даследчыка ці выкладчыка. Само жыццё вымушае яго заняць пэўную грамадскую пазіцыю. Пры гэтым гаворка ідзе зусім не пра абслугоўванне інтарэсаў той ці іншай палітычнай партыі. Маецца на ўвазе ў першую чаргу пазіцыя ў адносінах да нацыянальна-культурнага Адраджэння нашай краіны, да яе незалежнасці і суверэнітэту, да яе развіцця на агульнапрынятых прынцыпах дэмакратыі. А пазіцыя гісторыка не носіць вузка асабістага характару. Яна рэхам адгута-еца ў шырокіх колах грамадства: сярод тых, хто вывучае гісторыю або праста цікавіцца мінулым, сочыць за публікацыямі на гістарычныя тэмы. Пры гэтым, калі размова ідзе пра гісторыю і гісторыкаў, маецца на ўвазе не толькі айчынная гісторыя, але і тое, што мы называем звыклы сусветнай ці ўсеагульной гісторыяй. Нельга зразумець гісторыю свайго народа, сваёй краіны, не ведаючы гісторыі сваіх суседзяў ды і ўсяго чалавецтва. На жаль, у дыскусіях і спрэчках 90-х гадоў у гэтых адносінах існаваў яўны перакос. У цэнтры ўвагі знаходзіліся выключна праблемы беларускай гісторыі. Гэтую тэндэнцыю, дарэчы, можна нярэдка заўважыць і сёння. Калі зыходзіць з чыста эмачыйных пазіцый, то такое становішча можна ўспрыніць і зра-зумець. Але цвярозы аналіз падзеі паказвае, што адзначаны падыход у многім быў памылковым і не адпавядаў патрабаванням часу.

Усеагульная гісторыя, як прадмет даследавання і вывучэння, а таксама як сістэма падрыхтоўкі новых навуковых кадраў сфармавалася ў Беларусі ў савецкі час. Працэс фармавання быў па вядомых прычынах вельмі складаным, цяжкім, а падчас драматычным і нават трагічным. Аднак, нягледзячы на гэта, былі і пазітыўныя вынікі. Галоўны з іх заключаўся ў тым, што усеагульная гісторыя стала ў Беларусі адной з галоўных складоўых частак гістарычнай навукі і адукацыі.

Ужо ў пачатку 1920-х гадоў у розных падраздзяленнях навуковых і навучальных устаноў пачынаеца вывучэнне гісторыі некаторых замежных краінаў, а таксама тых ці іншых праблемаў міжнародных адносінаў. Аднак, сістэматычны падыход да выкладання і даследавання ўсеагульнай гісторыі пачаў складвацца пасля адкрыцця ў 1934 г. гістарычнага факультэтата БДУ і фармавання яго кафедраў. Паступова гістарычны факультэт БДУ становіцца прызнаным цэнтрам вывучэння ўсеагульнай гісторыі ў Беларусі, і гэтыя пазіцыі ён захоўвае да сённяшніх дзён.

У 1934 г. на факультэце была створаная кафедра гісторыі старажытнага свету і сярэдніх вякоў, якую ўзначаліў адзін з самых вядомых тады гісторыкаў Мікалай Міхайлавіч Нікольскі. Яго навуковая дзеянасць была звязаная з даследаваннем праблемаў гісторыі народаў старажытнага Усходу і гісторыі рэлігіі. Менавіта Нікольскі М.М. стаў у Беларусі заснавальнікам школы гісторыкаў старажытнага свету. У гэтай школе паступова фармуюцца тры асноўныя накірункі: 1) антычная гісторыя, 2) гісторыя народаў старажытнага ўсходу, 3) гісторыя рэлігіі. У галіне старажытнай гісторыі многа і плённа працавалі і працуюць прафесар Нячай Ф.М., прафесар Ліўшыц Г.М., прафесар Корзун М.С., прафесар Фядосік В.А., прафесар Рэвяка К.А., дацэнты Даўгяла Г.І., Ханкевіч В.І., Прохараў А.А. і інш. Сярод важнейшых напрамкаў даследаванняў у гэтай галіне можна назваць праблемы Рымска-італійскай федэрациі, афінскай дэмакратыі, сацыяльна-палітычнай барацьбы ў Рыме, Пунічных войнаў, хетскай духоўнай культуры, ранняга хрысціянства і г.д.

Ля вытокаў беларускай медыяявістыкі стаяў выдатны вучоны-гісторык Уладзімір Мікалаевіч Перцаў, які пасля ўтварэння БДУ стаў адным з яго першых прафесараў, узначальваў кафедру гісторыі сярэдніх вякоў, а потым кафедру гісторыі старажытнага свету і сярэдніх вякоў. Ён даследаваў такія праблемы сярэднявечча, як ашчынная ўласнасць на зямлю ў германцаў, пачаткі італьянскага гуманізму, дзеянасць Тэўтонскага ордэна і г.д. Ён таксама працаваў ў галіне сярэдневяковай гісторыяграфіі. Значны

ўклад у развіццё беларускай медыяйвістыкі ўнёс прафесар Ліўшыц Г.М., асабліва ў галіне гісторыі каталіцкай царквы і рэфармацыі. Доктар гісторычных навук Івонін Ю.Я. шмат зрабіў у вывучэнні праблемаў міжнародных адносінаў у Еўропе ў канцы 15 – пачатку 17 ст., гісторыі Англіі і Свяшчэннай Рымскай імперыі таго часу. Прадметам даследавання Н.А.Гусаковай была сярэдневяковая гісторыя Чэхіі і пытанні, звязаныя з пачатковым перыядам Вялікіх геаграфічных адкрыццяў. Дацэнт Сушкевіч Л.П. паспяхова займаецца даследаваннямі працэсаў Адраджэння, гісторыі Польшчы і Візантыйі, дацэнт Смірнова А.Дз. вывучае сярэдневяковы побыт. Духоўная культура, ментальнасць раннесярэднявічнага грамадства стаяць у цэнтры ўвагі дацэнта Еўтухова І.А.

Праблемы сярэднявічча паспяхова даследуюцца ў некаторых іншых ВНУ краіны. У Мінскім педагогічным інстытуце з уласнымі арыгінальнымі канцэпцыямі па шэрагу кардынальных праблем медыяйвістыкі выступіла прафесар Вера Іванаўна Гарамыкіна. Галоўная праблематыка яе даследаванняў звязана з пытаннямі генэзісу феадалізму ў Еўропе і сацыяльна-эканамічным і палітычным ладам варварскіх каралеўстваў. У БДПУ сярэднявічнай гісторыі паспяхова займаюцца маладыя вучоныя А.І.Малюгін і А.М.Сурта. У Магілёўскім дзяржаўным універсітэце ў галіне медыяйвістыкі працуе прафесар Рыер Я.Г. Сфера яго інтэрэсаў – праблемы сацыяльна-эканамічных адносінаў у Цэнтральнай Еўропе. Професар Нечухрын А.М. (Гарадзенскі дзяржаўны універсітэт) паспехова даследуе гістарыяграфію гісторыі сярэдніх вякоў, а таксама праблемы метадалогіі медыяйвістыкі.

Беларускі дзяржаўны універсітэт таксама стаў цэнтрам гісторыка-славіцкіх даследаванняў у Беларусі. Пачынальнікам гэтай справы быў вядомы савецкі гісторык-славіст, першы рэктар БДУ Уладзімір Іванавіч Пічэт. Пазней праблемы славянскай гісторыі даследавала Н.А.Гусакова, Д.Б.Мельцар. Паспехова працуецца ў гэтай галіне дацэнты Салькоў А.П., Сімакова В.А., Царук Н.А., Сушкевіч Л.П., Міхайлоўская Л.Л. і інш. У 90-я гады да катэгорыі ўсеагульной гісторыі былі аднесеныя гісторыя Расіі і Украіны як усходнеславянскіх краінаў. Даследаваннем і выкладаннем расійскай і украінскай гісторыі актыўна займаюцца прафесар Аржакоўскі І.В., дацэнты Яноўскі А.А., Менькоўскі В.І., Пазняк С.У., Сергеенкова В.В., Блашкоў Ю.А., Літвіноўскі І.А. На гістарычным факультэце БДУ дзеяйнічаюць дзве кафедры, якія ажыццяўляюць даследаванне і выкладанне славянскай гісторыі. Гэтымі праблемамі займаюцца таксама выкладчыкі іншых навучальных установ. Напрыклад, Т.А.Бадзюкова ў Гарадзенскім універсітэце.

Пачатак даследавання праблемаў новай гісторыі ў БДУ быў закладзены У.М.Перцавым, які займаўся праблемамі гісторыі Германіі, Англіі і Францыі гэтага перыяду. Аднак сістэма ў даследаванні і выкладанні новай і навейшай гісторыі ў Беларусі сфармавалася пасля адкрыцця ў 1937 г. на гістарычным факультэце БДУ адпаведнай кафедры. Галоўнымі накірункамі ў навукова-даследчай работе кафедры сталі міжнародныя адносіны і гісторыя Германіі. У галіне міжнародных адносінаў паспяхова працаўваў першы загадчык кафедры прафесар Л.М.Шнеерсон. Ён даследаваў праблемы дыпламатычнай барацьбы ў Еўропе ў сувязі з аўстра-прускай вайной 1866 г. і франка-прускім канфліктом 1867 г. Пытанні міжнародных адносінаў навейшага часу знаходзіліся ў цэнтры ўвагі прафесара Клімоўскага Д.С. Дацэнт Сініца В.І. вывучае балканскую праблематыку, звязаную з падзеямі другой паловы 18 ст. Асабліва шмат увагі ўдзялялася на кафедры даследаванню розных аспектаў германскай гісторыі. У гэтай вобласці плённа працуюць прафесар Трухноў Г.М., дацэнт Радзькова В.Р., Елісеев М.Г., Шупляк П.А., Пісараў В.М. і інш. У апошнія гады на кафедры вядзеца даследаванне некаторых праблемаў гісторыі Францыі (дацэнт Колб Я.Г.), ЗША (Шумскі І.І.), Англіі (Арлова Н.Я.). Професар Кошалеў У.С. доўгі час працуе ў галіне гісторыі Егіпта.

Пытанні новай і навейшай гісторыі актыўна даследуюцца і ў іншых ВНУ Беларусі. Професар Космач Г.А. (БДПУ) займаецца германскай гісторыяй навейшага часу, дацэнты Лазько Р.Р. і Бабкоў А.М. (Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт) – пытаннямі міжнародных адносінаў, М.В.Стралец (Бярэсце) – гісторыяй ФРГ.

Такім чынам, за савецкі час у Беларусі была створана школа даследчыкаў і выкладчыкаў усебягульной гісторыі, сфармавалася сістэма яе даследавання і выкладання, былі падрыхтаваныя вучоныя і педагогі вышэйшай кваліфікацыі. Гэта, безумоўна, быў значны крок наперад, вялікае дасягненне ў галіне гістарычнай навукі і гістарычнай адукацыі.

Спецыфікай даследавання ўсебягульной гісторыі ў Беларусі стала тое, што ёсё работа ў гэтым напрамку была сканцэнтравана ў вышэйшых наўчальных установах. Інстытут гісторыі АН Беларусі гэтымі праблемамі не займаўся і не займаецца, калі не лічыць кароткачасовай дзеянасці сектара гісторыі ўсходнеславянскіх сацыялістычных краінаў. Такое становішча звужае магчымасці даследавання святавай гісторыі ў Беларусі і павінна быць зменена, асабліва цяпер, ва ўмовах незалежнасці нашай краіны.

Разам з тым, характэрныя савецкі перыяд, нельга забывацца пра ту атмасферу, у якой адбываліся працэсы фармавання сістэмы

вывучэння ўсеагульной гісторыі. Гэта была атмасфера татальнага і паўсядзённага кантролю, абмежавання і ўціску з боку партыйна-дзяржаўных уладаў. Жорсткімі метадамі ажыццяўляліся працэсы ідэалагізацыі, палітызацыі, тэматычнага абмежавання ў даследаванні і выкладанні гісторыі. Гістарычнае навука і адукцыя не толькі не былі незалежнымі, але і выконвалі у многіх выпадках прапагандысцкія функцыі. Гісторыкам (ды і не толькі гісторыкам) была навязаная адзіная марксісцка-ленінскай ідэалогія, панаваў класавы прынцып і партыйны падыход у ацэнцы падзеяў. Абсалютызавалася класавая барацьба як механізм грамадскага прагрэсу. Галоўнай мэтай гістарычнай навукі і адукцыі было ідэалагічнае аргументаванне існуючага ладу, крытыка ўсіх ідэалагічных плыніяў і тэорый, якія супрацьстаялі камуністычнай ці не адпавядалі ёй ў найбольш прынцыповых палажэннях. Развіццё грамадства з часу яго ўзнікнення павінна было адлюстроўвацца такім чынам, каб пацвердзіць пануючы погляд на гэтыя працэсы. Адыход ад гэтых прынцыпаў мог закончыцца рэпрэсіямі і забаронай займацца навуковай ці выкладчыцкай работай. У выніку гэтых жорсткіх умоваў зніжалася якасць навуковай працы, гісторыя даследавалася скажона і аднабакова. Гістарычнае навука аказалася нездольнай даць аб'ектыўную карціну развіцця грамадства. Гэта значыць, што яна апынулася ў крызісным стане.

Сітуацыя змянілася карэнным чынам у 90-я гады. Крах камуністычнага рэжыму, распад СССР, незалежнасць Беларусі прывялі да грамадскага ўздыму. На хвалі нацыянальна-культурнага адраджэння значныя перамены адбыліся і ў галіне гістарычнай навукі і адукцыі. Была пераадолена метадалагічнае абмежаванасць, ліквідаваны прынцып партыйнасці і класавы падыход, гісторыкі сталі вольнымі ў выбары тэмаў і метадаў даследавання. Шырокое распаўсюджанне атрымліваюць падыходы, якія грунтуюцца на агульначалавечых каштоўнасцях. У атмасферы грамадска-палітычнага і нацыянальна-культурнага ўздыму прайшлі дзве Усебеларускія канфэрэнцыі гісторыкаў, была створаная Беларуская асацыяцыя гісторыкаў.

Такім чынам, адбыліся падзеі можна сказаць рэвалюцыйнага характару. Аднак, пачынаючы з сярэдзіны 90-х гадоў, становіцца ўсё больш відавочнымі тэндэнцыі зусім іншага характару. Кансерватыўныя сілы пасля часовай разгубленасці актыўізуюць сваю дзейнасць і паступова пераходзяць у наступленне. Пры гэтым яны абапіраюцца на ту ю частку грамадства, у тым ліку і гісторыкаў, якія стаяць на пазіцыях абыякавасці. Усе гэтыя працэсы адлюстроўваюцца і ў развіцці сістэмы гістарычнай навукі і адукцыі. Тут, як і ў грамадстве ў цэлым, яны носяць негатыўны характар.

Негатывізм праяўляеца ў некаторых кадравых пераменах і пэўных абмераваннях прамога ці ўскоснага характару, у афіцыйнай падтрымцы кансерватыўных тэндэнций у гістарычнай навуцы і адукцыі і іх прадстаўнікоў. Аднак спакойны і цвярозы аналіз паказвае, што нічога катастрофічнага не адбылося, і асноўныя набыткі першай паловы 90-х гг. захаваліся: гэта плюралізм меркавання і метадалагічных падыходаў, вольнасць вучонага пры выборы тэмаў і метадаў даследаванняў і шмат іншага. Сёння афіцыйныя колы змянілі свой погляд на многія гістарычныя працэсы і факты. Але гэта не павінна перашкаджаць гісторыкам з іншымі поглядамі працягваць даследаванні і мець сваю пазіцыю. Іншая справа, што і сярод гісторыкаў ніямала такіх, для якіх сваёй з'яўляеца толькі афіцыйная пазіцыя. Але так было і будзе заўсёды. Сёння афіцыйныя ўлады падтрымліваюць кансерватыўную лінію ў сістэме гістарычнай навукі і адукцыі. Але ж для гісторыкаў з іншымі поглядамі не забаронены доступ у бібліятэкі і архівы і не ліквідавана магчымасць надрукаваць вынікі сваіх даследаванняў. Іншая справа, што прыходзіцца працаваць без прызнання з боку афіцыйных колаў. Але ж і гэта не навіна. Можна і неабходна працаваць, прытрымліваючыся сваіх поглядаў, у адпаведнасці са сваёй грамадзянскай пазіцыяй.

У сваёй прафесійнай дзейнасці гісторыкі Беларусі сутыкаюцца з цэлым шэрагам праблемаў паўсядзённага характару. Гэта аслабленне сувязяў і контактаў са сваімі калегамі з суседніх краінаў пасля распаду СССР, значна больш складаныя магчымасці доступу ў бібліятэкі і архівы гэтых краінаў, цяжкасці з атрыманнем замежных навуковых перыядычных выданняў. Сур'ёзней праблемай у навучальным працэсе ВНУ Беларусі з'яўляеца недахоп падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў, хрэстаматый і іншых вучэбных матэрыялаў. Асабліва актуальная гэтыя праблемы для ўсеагульной гісторыі. Ці не з'яўляеца праблемай нашая беднасць, якая вымушае шукаць дадатковыя заробкі, каб мець магчымасць купіць яку-небудзь кніжку, замест таго каб займацца навуковай работай, якая нікім чынам матэрыяльнна не падтрымліваецца. Усе гэтыя праблемы могуць знайсці сваё вырашэнне толькі ў выніку змянення адносінаў дзяржавы да сістэмы гістарычнай навукі і гістарычнай адукцыі.

Цяжкасці, якія сёння больш чым відавочныя, не павінны, аднак, перашкаджаць развіццю гістарычнай навукі і адукцыі. Перад гісторыкамі Беларусі, якія працуаць у галіне ўсеагульной гісторыі, сёння стаяць новыя задачы, пастаўленыя часам і абставінамі грамадскага развіцця. Яны звязаны

заныя з вывучэннем у першую чаргу гісторыі асобных рэгіёнаў, найбольш актуальных і важных для Беларусі міжнародных падзеяў, важнейших тэндэнций гістарычнага развіцця, сутнасці тых ці іншых палітычных падзеяў і сілаў.

На першым месцы павінна стаяць вывучэнне гісторыі нашых суседзяў і разам з гэтым міжнародных адносінаў у Еўропе для разумення месца Беларусі ў барацьбе еўрапейскіх дзяржаў за сферы ўплыву на кантыненце. Мы павінны вызначыцца для сябе ў тым, хто ёсьць хто. І вось тут ізноў хочацца вярнуцца да ідэі “беларускага погляду на ўсеагульную гісторыю”. Гэты падыход, выказаны на першай Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў, быў успрынты неадназначна. Некаторыя ўбачылі ў ім абмежаванасць, местачковасць і г.д. Не згодны. Беларускі погляд на ўсеагульную гісторыю гэта не спроба перапісаць яе ў чарговы раз, не спроба адмовіцца ад таго, што зроблена. Гэта толькі імкненне паглядзець на святую гісторыю вачыма беларуса, вызначыць, хто і як у гэтай гісторыі аказваў уплыў на лёс беларускага народа. Гістарычная навука і гістарычная адукацыя (у тым ліку і ўсеагульная гісторыя) – гэта частка нацыянальнай культуры беларускага народа, яна павінна быць нацыянальнай па-свайму характару.

Зразумела, што беларускі погляд не павінен быць нейкім новым універсальна-абавязковым метадам у даследаванні і выкладанні ўсеагульной гісторыі. Гэта хутчэй маральная катэгорыя, якой павінен карыстацца ў сваёй дзейнасці нацыянальна арыентаваны гісторык, асабліва цяпер, на пачатковым і вельмі складаным этапе незалежнасці Беларусі. Беларускі погляд – гэта падыход у першую чаргу да вывучэння гісторыі нашых суседзяў, вялікіх еўрапейскіх краінаў, гісторыя якіх так ці інакш перапляталася з нашай. На жаль, сёння ў нас няма ні адной кнігі беларускага аўтара, якая давала б поўную карціну гістарычнага развіцця той ці іншай краіны з ліку нашых суседзяў. А чаму б не падрыхтаваць і не выдаць таякія, напрыклад, кнігі, як “Гісторыя Расіі” ці “Гісторыя Польшчы”, зыходзячы з беларускага погляду. А калі б гэта кніжка была не вельмі аб'ёмнай, навукова-папулярнай, разлічанай на шырокое кола чытачоў, яна б мела широкі грамадскі рэзананс, была б рэальнай дапамогай настаўніку і задаволіла цікавасць дзесяткаў тысяч беларусаў, якія не абыякавыя да мінулага нашай краіны і яе сучаснасці.

Такія ж функцыі маглі быті і навукова-папулярныя выданні з актуальнай сёння (да хутчэй за ўсё і заўтра) тэматыкай. Напрыклад, “Крах імперый – аўктыўны шлях развіцця грамадства”, “Дыктатура і дэма-

кратыя: сутнасць і гістарычна тэндэнцыя развіцця". Цікавай і патрэбнай магла б стаць работа, прысвечаная г.зв. "славянскому адзінству". У ёй можна было б даць адказ на пытанне, што ляжыць у аснове гэтай час ад часу актыўна прапагандуемай ідэі: культурныя, эканамічныя, псіхалагічныя карані ці палітычна каньюнктура, чаму пры кожнай чарговай кампаніі змяняюцца аб'екты славянскага адзінства.

Чакаюць свайго асвятлення і праблемы інтэграцыі. Асаблівую цікавасць выклікае пытанне аб тым, у якім накірунку развіваюцца інтэграцыйныя працэссы на постсавецкай прасторы. Ці яны бліжэй да шляхоў еўрапейскіх краінаў, якія аб'ядналіся ў Еўрапейскі саюз, ці больш нагадваюць працэс трансфармацыі, напрыклад, Брытанскай імперыі?

А вазьміце палітычныя партыі. Пачытаеш у прэсе артыкулы партыйных функцыянераў і становіцца відавочным, што далёка не ўсе з іх разумеюць, чым адрозніваюцца лібералы ад кансерватараў, і якія прынцыпы харктэрныя для сацыял-дэмакратыі. Што ж казаць пра тысячы простых грамадзянаў, якія павінны рабіць свой выбар. Усе гэтыя пытанні патрабуюць адказаў, а іх могуць даць толькі прафесійныя гісторыкі. Зразумела, што праца ў гэтым напрамку можа разглядацца як адыход у нейкай ступені ад чыстай навукі. Але ж папулярызацыя навуковых даследаванняў мае вялікае значэнне для развіцця самой навукі. А галоўнае, што сучасны стан грамадскіх працэсаў патрабуе дзеянасці менавіта ў гэтым накірунку. Гэтая задача кладзецца ў першую чаргу на плечы маладога пакалення гісторыкаў. Яны павінны прыняць выклік часу і даць на яго належны адказ.

ПРАБЛЕМЫ МЕТАДАЛОГІІ СВЯТОВАЙ ГІСТОРЫІ Ў БЕЛАРУСІ

Канец 20 стагоддзя адзначаны як час краху марксісцкай парадыгмы гісторыі ў гістарычнай навуцы былога СССР і краінаў г.зв. “постсавецкай пра-сторы”. У савецкай гістарыяграфіі дзесяцігоддзямі насаджаўся тэзіс пра крызіс буржуазнай гістарычнай навукі, а вынік атрымаўся супрацьлеглы. Для большасці былых савецкіх гісторыкаў, філосафаў, сацыёлагагаў (я маю на ўвазе гісторыкаў КПСС, СССР, філосафаў-гістматаўцаў і да іх падобных) гэта было са-праўдным шокам. Пачаліся бурлівыя і ліхаманковыя пошукі новых метадала-гічных апораў, прычым яскрава адчувалася імкненне ізноў прыняць нейкую “адзіна правільную” метадалогію, выпрацаваць новую парадыгму гісторыі ці далучыцца да такой, якая з’яўлялася пануючай у замежнай гістарычнай наву-цы. Дарэчы той самай, якая пасля доўгіх дзесяцігоддзяў “крызісу” ўжо даўно павінна была, наогул, разваліцца. Адсюль феномен, які адзначаў маскоўскі дас-ледчык М.А.Байцоў: “А по количству на душу населения явившихся в мгно-вение ока непонятно откуда целых армий политологов и даже культурологов страна тотчас обогнала весь прочий мир (чего, впрочем, нельзя сказать ни о на-шей политологии, ни о нашей культурологии последних лет)”¹. Гэта сказана пра Расію, але ж такая самая сітуацыя стварылася і ў нас, і ў іншых краінах СНД.

Пры чым, як мне падаецца, у Беларусі сітуацыя яшчэ горшая. Справа ў тым, што, па-першае, у нас вельмі мала ўвагі надавалася вывучэнню святовай гісторыі, а па-другое, трывала замацаваўся “комплекс правін-цыйнасці”. Асноўныя кадры гісторыкаў былі сканцэнтраваны на кафедрах гісторыі КПСС і ў Інстытуце гісторыі Акадэміі Навук. Першыя былі абме-жаваны вывучэннем гісторыі толькі адной партыі ў адной краіне на пра-цягу кароткага гістарычнага часу, а ў Інстытуце гісторыі даследавалася гісторыя толькі адной краіны. Тады здавалася, што няма сэнсу ў вывучэнні гістарычнага працэсу ў розных краінах свету і ў розныя часы. Навошта, калі ўсе заканамернасці гістарычнага шляху чалавечства ўжо пазнаныя мудрацамі-класікамі і нават будучыня дакладна вядомая. Нібыта ў сярэднявечным Кітае, толькі замест “класікаў” трэба паставіць “канфу-цыянцы”. Вядома, такое становішча фармавала вузкі, абмежаваны круга-гляд спецыялістаў. Адпаведнай была і прафесійная падрыхтоўка гісторы-каў – няведение замежных моваў (асабліва старажытных і сярэднявечных), працаў замежных калегаў (дарэчы, заўважу, што ніякія спецфонды і спец-аддзелы тут не прычым, калі замоўленая з-за мяжы кнішка туды і трапляла,

¹ Бойцов М. А. Вперед, к Геродоту! // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 1999. С. 32.

то доступ да яе атрымаць было лёгка), адсутнасць адпаведных прафесійных навыкаў працы з першакрыніцамі (многія і зараз не ведаюць, што такое прасапаграфія, эпіграфіка, гліптыка і г.д.).

“Комплекс правінцыйнасці” быў з’явай аб’ектыўнай. Ён зусім не зводзіўся да таго, што немаскоўскія гісторыкі мелі значна горшую падрыхтоўку, чым сталічныя калегі. І нават славуты “маскоўскі снабізм” тут не пры чым. З уласнага вопыту адзначу, што самі маскоўскія гісторыкі пераконвалі нас у tym, што не трэба сябе прыніжаць, што неабходна пазбыцца адчування нейкай непаўнавартаснасці. Справа была ў іншым. Мясцовыя ідэалагічныя цэнзыры імгненна рэагавалі на ўсялякую навацыю ў гісторычных даследаваннях і наступствы для мясцовага “вальнадумцы” маглі быць вельмі сур’ёзнымі. І толькі аўтарытэтныя маскоўскія (радзей, ленінградскія) гісторыкі маглі “прабіць” сцяну марксісцкай артадоксіі. Потым і мы маглі карыстацца вынікамі іх высілкаў як свайго роду індульгенцыяй для нашых уласных даследаванняў.

Між тым, тое, што заставалася па-за полем зроку большасці савецкіх гісторыкаў, было добра знаёмым tym даследчыкам, якія займаліся праблемамі святовай гісторыі. У Беларусі іх было (ды гэта існуе і зараз) намнога менш, чым у Маскве ці Ленінградзе з іх цэлымі навукова-даследчымі інстытутамі ды шматлікімі кафедрамі. Па сваёй прафесійнай дзейнасці гісторыкі-усеагульнікі працавалі пераважна з замежнай навуковай літаратурай і яшчэ ў тыя часы былі добра знаёмыя з працэсамі, якія адбываліся ў галіне метадалагічных пошукаў у замежнай гісторыяграфіі. Рагтоўнае для большасці гісторыкаў “адкрыццё” іншых метадалагічных падыходаў, чым марксісцкі, не было шокам. Больш таго, яшчэ пры панаванні марксісцкай парадыгмы гісторыі, шэраг савецкіх гісторыкаў-усеагульнікаў у сваіх працах паспяхова выкарыстоўваў зусім іншыя метадалогіі. Асабліва вылучыліся ў гэтым плане медыяйсты, напрыклад, А.Я.Гурэвіч, Ю.Л.Бясмертны і іншыя. Гледзячы на іх, некаторыя беларускія гісторыкі пачалі працаваць у галіне гісторыі ментальнасцяў, выкарыстоўваць аксіялагічны, антрапалагічны падыходы.

Змены ў метадалогіі сярод гісторыкаў-усеагульнікаў адбываліся больш-менш плаўна, без асаблівых узрушэнняў. А вось сярод астатніх гісторыкаў “метадалагічны шок” меў іншыя наступствы. Пэўная колькасць з іх засталася на былых пазіцыях. Некаторыя зрабілі гэта прынцыпова. Іншыя не былі ў стане прызнаць сваю аднабаковую прафесійную падрыхтоўку і заняцца самаадукацыяй. А многія імкліва кінуліся на пошук новых метадалогій. Пры чым, жаданне самасцвярджэння часта прыводзіла

да таго, што выхопліваліся “самыя модныя” метадалагічныя навацыі замежжа, нават самыя сырыва. Галоўнае было задэклараўцаць, сцвердзіць сваю “прасунутасць”, паказаць, што ты не рэтраград, а даследчык з самымі перадавымі поглядамі.

Няцяжка заўважыць, што зараз у нас з’яўляецца ўсё больш і больш работ па метадалогіі гісторыі. Дакладней, гэта не вынаходніцтва сапраўды нечага новага, а запазычанне і прыстасаванне да ўзроўню нашых гісторыкаў некаторых замежных метадалогій, якія ў большасці сваёй на справе з’яўляюцца канкрэтнымі даследчыцкімі тэхналогіямі ці методыкамі. Вось і застракацела там-сям “сінэргетыкай”, “псіхагісторыяй”, “сацыяльнай інжэнерыяй”, “персанальнай гісторыяй”, “тэндэрнай гісторыяй” і г.д. Пры чым тыя, хто быццам “адкрывае” гэта для нас, імкнуцца надаць усяму гэтаму ні больш ні менш як парадыгмальны змест. Ужо абгрунтоўваюцца сцвярджэнні аб нейкіх “парадыгмальных хвалях”, якія ахоплівалі гістарычную навуку ў 20 ст. з інтэрвалам гадоў праз 10-20. Ніякія гэта не хвалі, а як трапна заўважыў ужо згаданы М.А.Байцоў, намнога больш знаёмы з самымі новымі метадалагічнымі пошукамі ў замежжы, чым усе нашыя тэарэтыкі-метадолагі разам узятыя, а звычайная “методологическая рябь”, калі “открывается несколько относительно новых тем, надоевшие словечки заменяются новыми, посвежее”².

Бязлітасна, а камусыці можа падацца, што нават і цынічна, М.А.Байцоў паказаў механізм узнікнення гэтых “хваляў”: “Время от времени та или иная группа относительно молодых и безусловно энергичных энтузиастов провозглашает, что пора распада закончена, пробил час нового синтеза. Они предлагают более или менее остроумную идею, призванную стать основой кристаллизации “новой истории”. Большая или чаще меньшая часть научного сообщества этой идеей увлекается и обсуждает ее лет 10–15 с немалой заинтересованностью, а потом со все нарастающей усталостью. За это время эпигоны успевают заболтать находку до того, что она начинает вызывать тошноту, особенно у следующего, уже успевшего подрасти поколения, разумеется также жаждущих самоутвердиться... и также небесталанных энтузиастов. Они смело поднимают голос против вчерашних авторитетов, говоря... что предыдущая попытка окончилась неудачей. После чего все повторяется сначала”³.

Той жа М.А.Байцоў таксама бязлітасна назваў і прычыну таго, чаму так

² Бойцов М.А. Вперед, к Геродоту! // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 1999. С.24.

³ Бойцов М.А. Вперед, к Геродоту! // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 1999. С.23-24.

многа ў нас з'явілася культуролагаў, палітолагаў ды інш., хто захапіўся проблемамі метадалогіі гісторыі: “В советскую пору умение порассуждать об историческом процессе вообще, со всеми основными его закономерностями и противоречиями, могло с успехом компенсировать отсутствие знаний новых и древних языков, библиографии, палеографии, архивного дела и прочих “вспомогательных” разделов исторического знания”⁴. Толькі пачатак фразы “в советскую пору” трэба дапоўніць словамі “і ў наш час”, і ёсё будзе зразумела.

Мне падаецца абсалютна недапушчальным, калі за разважанні аб агуль-нагістарычных заканамернасцях развіцця грамадства бяруцца людзі, якія праста не ведаюць святавай гісторыі. Ну, скажыце, хіба на нашых філософскіх, культурадзялічных, паліталагічных аддзяленнях у ВНУ вывучаеца гісторыя старажытнага свету, сярэдніх вякоў, новая гісторыя? Не, таму што з марксісцкіх часоў за імі захоўваеца ярлык нейкай “перадгісторыі”. А вывучаеца толькі гісторыя Беларусі (а гэта гісторыя толькі адной краіны, толькі аднаго грамадства, хоць і нашай Радзімы), ды яшчэ гісторыя некаторых палітычных партый і, ў лепшым выпадку найноўшая гісторыя. Дык адкуль спецыялісты з такой вузкой падрыхтоўкай маюць права разважаць аб агуль-нагістарычным працэсе развіцця чалавецтва? А іх павярхойная папулярныя разважанні лёгка тыражуюцца. І ў галовы людзей убіваюцца абсурдныя штампы накшталт таго, што грамадзянскае грамадства з'яўляецца ў перыяд новай гісторыі (дзесьці там на Захадзе, ці то ў ЗША, ці то ў Заходній Еўропе), а не ў старажытнагрэчаскіх полісах на пачатку чалавечай цывілізацыі, што Адраджэнне – гэта толькі феномен культуры (а як жа, па марксісцкай канцепцыі ў новыя фармацыі могуць пераходзіць толькі некаторыя “прагрэсіўныя” элементы “надбудовы”, а “базіс” павінен загінуць ушчэнт), што ніколі да СССР не існавалі дзяржавы, пабудаваныя на прынцыпах сацыяльнай роўнасці (так было толькі ў Еўропе, сярэднявечча Азіі дае шмат іншых прыкладаў пры адсутнасці там рабочага класа і яго партыі) і г.д.

Няхай бы гэтыя новыя “метадалагі”- культуролагі, палітолагі і г.д. захапляліся б уласнымі вышукамі ў сваім асяроддзі. Але ж гэтым займаюцца і самыя гісторыкі. А вось тут агульным метадалагічным разважанням праісці не так праста, бо патрэбны канкрэтны вынік у даследаванні канкрэтных гістарычных проблемаў. І наступае “момант ісціны”. Зайважце, што многія работы па гістарычных проблемах, пабудаваныя на выкарыстанні (у сваёй большасці) “сырых” метадалагічных навацый, пры-

⁴ Бойцов М. А. Вперед, к Геродоту! // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 1999. С. 34.

кладна на тры чвэрці складаюцца з тэарэтычных тлумачэнняў новага метаду, і толькі тое, што застаецца, адводзіцца даследаванню канкрэтнай гістарычнай з'явы. Яны напоўненыя новымі тэрмінамі, якімі аўтары апераюць паводле законаў фармальнаў логікі. Калі гэта дысертцыя, то на прэзідымуме ВАК для яе аўтара ўзнікае “забойнае” пытанне: “А ці нельга той жа вынік атрымаць з дапамогай іншага метаду?” А калі можна, то чым жа новы метад больш рацыянальнны за стары? Пакрыўджаныя дысертанты пачынаюць скардзіцца, што ў ВАКу сядзяць не спецыялісты. Сапраўды, у яго прэзідымуме амаль няма гуманітарыяў, але гэтыя “тэхнары” і “матэматыкі” дасканала валодаюць фармальнаў логікай і сутнасцю складаных тэрміналагічных пабудоваў распазнаюць вельмі хутка.

Да апошняга часу я, так бы мовіць, памяркоўна назіраў за гэтай мітуснёй у галіне метадалогіі гісторыі. Дарэчы, трэба заўважыць, што значны імпульс гэтай мітусні надаў і ВАК сваёй інструкцыяй аб абавязковым указанні дысертантамі метаду, які выкарыстоўваўся ў даследаваннях. І гэта было зроблены падчас метадалагічнай блытаніны ў айчыннай гістарычнай навуцы! Хто дадумаўся да такога? Можа “тэхнары” і матэматыкі, у навуках якіх няма падобных узрушэнняў, можа новаяйленыя культуролагі, палітолагі і да іх падобныя? У выніку ашаломленыя дысертанты пабеглі да тых, хто займаецца “перакачкай” замежных метадалагічных навацый, пачалі ліхаманкава перапісваць ва ўводзіны да сваіх дысертаций немаведама што. А іх ужо чакаюць задаволенія сабою “тэарэтыкі-метадолагі”, якія з задавальненнем тыцкаюць бедалаагаў у іх памылкі⁵.

У апошні час нашыя “метадолагі”, нарэшце, дабраліся да постмадэрнізму. Пакуль яшчэ ў нас добра не ўсвядомілі, што ён можа прынесці для нашай гістарычнай навукі. Постмадэрнізм – гэта чарговая навація заходняй гістарычнай навукі, філасофіі, літаратуры. Яго дэвіз для гісторыкаў: “Гісторыя – у асколках”, а менавіта ад пошуку заканамернасцяў у гісторыі чалавечства і абвяшчэнне вывучэння толькі асобных фрагментаў гісторыі без абагульнення. Там, дзе сапраўды зацвердзіўся пліоралізм у гістарычнай навуцы, ён звычайнай з'ява. Пры чым па сваёй сутнасці зусім і не новая – падобнае ўжо з'яўлялася ў 19 ст. – напрыклад, неакантыянства (ці рыкертыянства), школа “эрудытаў” Г.Мано і г.д. А ў нас жа сітуацыя іншая. Пасля краху марксісцкай парадыгмы гісторыі з яе вядучымі палажэннямі аб заканамернасцях у гістарычным шляху чалавечства і прагрэсіўнасці гэтага шляху, калі

⁵ Смыховіч М. Тэорыя і прынцыпы гістарычнага пазнання ў даследаваннях па гісторыі // Беларускі гістарычны часопіс. 2000. № 4. С. 18–27.

мы яшчэ “не надыхаліся” ні цывілізацыйным, ні культуралагічным, ні антрапалагічным, ні аксіялагічным падыходамі (спіс гэты можна доўга працягваць), калі сярод большасці гісторыкаў пануе “метадалагічная разгубленасць”. На нас звалъваецца гэтая “мода”, і атрымліваецца, што не мае сэнсу нічога вынаходзіць у галіне гістарычнага сінтэзу. Гісторыі чалавечства як адзінага працэсу не існуе, ды і гісторыя зусім не з’яўляецца навукай. Усім вядомы тэзіс, што без ведання гісторыі нельга прадбачыць будучыню, гэта проста мана, і сур’ёзныя гісторыкі гавораць аб гэтым толькі з “усмешкай аўгура” на твары.

Гэтыя змрочныя высновы зусім нядаўна былі сформуляваны маскоўскім гісторыкам-медыяўістам М.А.Байцовым у артыкуле “Наперад, да Герадота!”, змешчаным у альманаху “Казус” за 1999 г. Шэраг яго палажэнняў, якія мне падаліся слушнымі, я ўжо працытаваў. А вось галоўныя высновы М.А.Байцова падаюцца зусім не адназначнымі. Аўтар артыкула яшчэ ў савецкія часы быў вядомы, як прыхільнік зусім немарксісцкіх метадологій. Ён – аўтар аднаго з новых расійскіх школьніх падручнікаў па гісторыі сярэдніх вякоў – у адной з дыскусій абвясціў: “Факт смерти науки истории должен, конечно, оставаться страшной цеховой тайной, которую следует открывать только непосвященным”⁶.

Артыкул “Наперад, да Герадота!” адразу выклікаў бурлівія дыскусіі сярод расійскіх гісторыкаў. Лічу, што і нам трэба звярнуць на яго ўвагу. Па-першае, таму, што становішча ў расійскай гістарычнай навуцы вельмі падобнае да становішча ў нашай. Па-другое, пытанні, якія ўзнятая ў артыкуле датычнацца не вузкай спецыфічнай тэматыкі, а лёсу гісторыі як навукі наогул. Па-трэцяе, артыкул М.А.Байцова прагучаў як папераджальны маніфест tym з’явам, з якімі ўжо сутыкнуліся гісторыкі Расіі, а да нас пакуль што даляцелі іх першыя ластаўкі.

Але спачатку хачу звярнуць увагу на тое, што артыкул “Наперад, да Герадота!” – гэта эпатаж, свайго роду навуковая правакацыя, у добрым сэнсе гэтага слова. Для нас, гісторыкаў-антыхказнаўцаў і медыяўістаў такі “жанр” не навінка. Яшчэ ў савецкія часы ў часопісе “Вестник древней истории” з’явіўся артыкул прафесара А.М.Штаерман “К проблеме возникновения государства в Риме”. Яго з’яўленне выклікала шок. Даследчыца, якую на Захадзе называлі “адзіным інтэлігентным савецкім даследчыкам”, раптам са строга марксісцкіх палажэнняў аб сутнасці дзяржавы “даказала”, што ніякай дзяржавы ні ў старажытнай Грэцыі, ні ў Рыме да

⁶ Дискуссия по статье М. А. Бойцова // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 1999. С. 74-75.

часоў імперыі не існавала, што там была толькі “грамадзянская абшчына”. А вось старажытнаўсходнія дэспатыі, маўляў, сапраўдныя дзяржавы з усім неабходнымі па марксізму атрыбутамі⁷. Узняліся бурлівыя дыскусіі, у выніку якіх марксіцца вызначэнне дзяржавы атрымалася проста абсурдным. А на гэта і быў разлічаны артыкул выдатнай даследчыцы.

М.А.Байцоў утрыруе, абастрае магчымую небяспеку постмадэрнізму для постсавецкай гісторычнай навукі. Здаецца, што у вушах ажно чуваць віскат разгубленых гісторыкаў былога СССР. На самой справе такога яшчэ няма і, дай Бог, каб не было. Асноўны тэзіс артыкула “Наперад, да Герадота!” – адмаўленне футуралагічнай, прафетычнай і нават сатэрыялагічнай ролі гісторыі як навукі. На мой погляд, такі тэзіс выкліканы расчараўваннем у прагрэсіўнасці гісторычнага лёсу чалавецтва. Для нас такі падыход падаецца дзіўным, мы, так бы мовіць, яшчэ “не насычаны матэрыяльным прагрэсам”, матэрыяльныя патрэбы для нас па-ранейшаму надзвычай актуальнія і так ці інакш гэта адлюстроўваецца і ў нашых гісторычных даследаваннях. Мы да гэтага часу знаходзімся ў палоне “сацыяльных супяречнасцяў”, “сацыяльнай барацьбы”, шукаем і ствараем (іншы раз і штучна) розныя “сацыяльныя супольнасці, групы” на падставе іх матэрыяльных патрэбай. Рэаліі, асэнсаваныя марксізмам яшчэ ў 19 ст., у іх значайнай колькасці і зараз для нас жывыя. І мы па-ранейшаму ў большасці ўпэўненыя, што прагрэс у вытворчасці матэрыяльных патрэбай – гэта і ёсьць магістральны шлях прагрэсу для ўсяго чалавецтва. Марксізм узняк у тыя часы, калі ў заходнім свеце імкліва разгортаўся навукова-тэхнічны прагрэс. Зачараўаныя ім класікі марксізму ў аснову сваёй гісторычнай канцепцыі паклаў матэрыяльныя інтэрэсы людзей, адносіны паміж людзьмі, якія складваюцца ў працэсе вытворчасці. Дарэчы, заўважце, што ні старажытныя, ні сярэднявечныя мысліцелі не надавалі якой-небудзь значнай увагі матэрыяльнаму боку жыцця людзей ва ўмовах маруднага развіцця вытворчасці. Іх цікавілі зусім іншыя адносіны паміж людзьмі ў грамадстве. Аднак матэрыяльна-тэхнічны прагрэс пайшоў так імкліва, што яго наступстваў (на жаль, пакуль яны не для нас) класікі марксізму прадбачыць не змаглі. У многіх з нас могуць выклікаць шок наступныя сцвярджэнні з артыкула М.А.Байцова аб сучасным “еўрапейска-амерыканскім” грамадстве: “В обществе, где... все более увеличивается доля “постматериальных потребностей”, рассеиваются как туман те самые классические “социальные интересы”, которые способны объединять в стремлении, про-

⁷ Штаерман Е. М. К проблеме возникновения государства в Риме // Вестник древней истории. 1989. № 2. С. 76–94.

тесте и борьбе сотни тысяч людей... Когда большинство получило сносные условия существования, открывается простор интересам не “первичного” плана (а потому массовым), но “вторичного” – куда более разнонаправленным”⁸. Пры пэўным узроўні матэрыяльнага дабрабыту матэрыяльныя патрэбы адыходзяць на другі план. Хіба малі заснавальнікі марксізму прадбачыць, што рабочы клас (які яны назвалі ганебным у Рыме тэрмінам “прапарціятаў”) можа саступіць сваё месца ў працэсе вытворчасці кампутарам і механізмам, што рухаючай сілай матэрыяльнага прагрэсу стане rozум і кваліфікацыя інтэлігэнцыі, якой яны адвоздзілі ролю нейкай там “прастойкі”, а зараз яе абзываюць “бюджэтнікамі” і г.д.?

Але не гэта галоўнае, тут прыватны выпадак з марксізмам. Сутнасць страты стрыжнявой ідэі прагрэсу М.А.Байцоў сформуляваў так: “Если за вполне очевидным прогрессом технологическим не просматривается прогресса духовного, то какой смысл в достижениях науки, занятой на три четверти разработкой все более и более изощренных способов изведения рода человеческого?”⁹. А калі сюды дадаць яшчэ, напрыклад, праблемы экалогіі, то яшчэ з большай вастрынёй паўстае пытанне: “Што ж гэта за прагрэс, які паставіў чалавецтва на хісткую грань самазнішчэння?” Самы час успомніць пра “кропку амега” Тэйяра дэ Шардэна. І сапраўды, калі зводзіць адносіны паміж людзьмі ў грамадстве да іх вытворчых адносінаў, то фінал рэфлексіі атрымліваецца самым песьмістычным. І канешнне тады ўжо не варта разва-жаць аб футуралагічнай ролі гісторыі як навукі і лепш схаваць галаву ў пя-сок, каб наталацца постмадэрнісцкім асколкамі ці фрагментамі гісторыі.

Аднак не трэба прымаць эпатах на поўную веру. Мяркую, што і аб знікненні гісторыі як навукі гаварыць не варта. Проста трэба ўсвядоміць, што адносіны паміж людзьмі ў грамадстве не абмяжоўваюцца толькі тымі, што складваюцца ў працэсе вытворчасці (г.зв. “базіс”). Спектр сацыяльных адносінаў надзвычай широкі, і задача гісторыкаў вывучаць усе. “Чалавек – сацыяльная і грамадзянская жывёла”, – дакладна вызначыў яшчэ італьянскі гуманіст Джаноцца Манецці¹⁰. У чалавеку пераплещена і біялагічнае, матэрыяльнае, і разумовае, духоўнае. Хопіць ужо падыходзіць да вывучэння чалавека з дуалістычных пазіцый сярэднявечнай схаластыкі. Чаму мы не ўдумваемся ў поўную абсурднасць формулы: “Быццё вызначае свядо-

⁸ Бойцов М. А. Вперед, к Геродоту! // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 1999. С. 27.

⁹ Бойцов М. А. Вперед, к Геродоту! // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 1999. С. 20.

¹⁰ Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. Ч. 1. Саратов, 1984. С. 17.

масць” ці наадварот, “Свядомасць вызначае быццё” ў адносінах да чалавека? Як можна, наогул, падзяліць у чалавеку быццё і свядомасць? Тады і чалавека не будзе.

Настаў час перагледзець тэрміналогію, якой мы карыстаемся з марксісцкіх часоў і не толькі марксісцкую. Што гэта за “адзінства” і абавязковая “барацьба супрацьлегласцяў”? Што гэта за вызначэнні “дзяржава”, “нацыя” і іншыя, якія ўспрымаюцца як матэматычныя аксіёмы? Дзіўна наглядаць, напрыклад, як з марксісцкімі канцепцыямі змагаюцца марксістыкай жа тэрміналогіяй. І яшчэ больш недарэчна выглядае, калі людзям старажытнасці ці сярэднявечча пачынаюць надаваць рысы нашага спосабу мыслення, сучасныя жыццёвыя арыенціры і г. д. Напрыклад, нацыянальна-дзяржаўную свядомасць імкнуцца прыпісаць людзям тыповага феадальнага грамадства, у якім галоўнымі сацыяльнымі сувязямі былі залежныя сяляне – пан і сеньёр – васал. Калі сеньёр загадваў васалу ісці ваяваць супраць караля сваёй дзяржавы, то ў таго і думкі не магло ўзнікнуць, што ён здраджвае нейкім невядомым яму нацыянальна-дзяржаўным інтэрэсам. Яшчэ гісторыкі “школы “Аналай” пераканаўча паказалі, што чалавек сярэднявечча для нас “іншы”, з іншай ментальнасцю, іншым светаўспрыманнем і іншымі жыццёвымі ўстаноўкамі. Дарэчы, вышэй узгаданае – тыповая памылка тых, для каго старажытная ці сярэднявечная гісторыя так і засталася “перадгісторыяй”.

Не магу пазбавіцца думкі, што шмат чаго з таго, што празмерна абвастрыў у сваім артыкуле М.А.Байцоў ужо было. І крыху больш чым сто гадоў назад гаварылі аб крызісе гістарычнай навукі, адмаўлялі гісторыі ўмагчымасці высветліць агульныя заканамернасці ў развіцці чалавецтва. Тыя ж неакантыванцы, праўда абвяшчалі не “наперад, да Герадота”, а “назад, да Канта”. А іх частка, вядомая як рыкертыванцы, таксама як і Макс Вебер ўяўлі ў карыстанне паняцце “каштоўнасці”. Шырокая вядомыя зараз аксіялагічны падыход не ўзнік раптам, а мае стогадовыя карані. Стогадовую гісторыю мае і “культурна-гістарычны сінтэз” Карла Лампрэхта, у якім няцяжка заўважыць пачаткі “гісторіі ментальнасцяў”¹¹. Большасць такога кшталту плыніяў высپявала ў той час у рамках пазітыўісцкай парадыгмы гісторыі. Дарэчы, менавіта пазітыўісцкая метадалогія гісторыі панавала ў даследаваннях расійскіх даследчыкаў святавай гісторыі, як пераканаўча паказаў наш гарадзенскі калега прафесар А.М.Нечухрын. Пазітыўізм часта называлі тэорыяй “раўнапраўных фактараў” за

¹¹ Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. Москва, 1974. С. 125, 337–340.

яго імкненне разглядаць гісторыю чалавецтва рознабакова, як вынік узаємадзейня біялагічнага, эканамічнага, псіхалагічнага, палітычнага і іншых фактараў. На самой справе, гісторыкі-пазітыўісты аддавалі пэўную перавагу таму ці іншаму боку жыцця людзей у грамадстве. На мой погляд, і марксізм можна разглядаць як адзін з варыянтаў пазітыўізму, праўда, з надзвычай гіпертрафіраваным ухілам у сферу эканомікі, а ленінізм потым дадаў яшчэ моцны палітычны кампанент у выглядзе мадэрнізаванага ўсходняга дэспатызму. Памятаце фразу: “Сацыялізм – гэта ўлік і кантроль”? На самой справе, гэта прынцып старажытнаўсходній дэспаты, дзе нават пісьменнасць з’явілася з-за патрэбы ўсё ўлічваць і кантравяваць праз велізарны аппарат чыноўнікаў.

З пазітыўізму, як з птушынага гнізда, “павыляталі” многія з тых метадалагічных падыходаў, якія са спазненнем дайшлі да большасці нашых гісторыкаў. Птушкі пакінулі гніздо, і аб самім пазітыўізме зрабілася сорамнацца, нават гаварыць.

Зараз большасць нашых гісторыкаў у разгубленасці. Нехта хапаеца за культуралагічны падыход, яму гавораць, што гэта вузка і ўжо ўчарашилі дзень. Іншыя цягнуцца да розных плыніяў “школы “Аналаў”, а ім гавораць, што гэта яшчэ даваенная старэча. А над цывілізацыйным падыходам паздзекваўся хто толькі мог. І часткова абурнутавана. Як адзначыў М.А.Байцоў “категория “цивилизация” в отличие от категории “формация”, гибка и изменчива как Протей: она готова принять любой облик и любое содержание”¹². Многія школьнія настаўнікі, напрыклад, лёгка замянілі тэрмін “фармацыя” на “цывілізацыя”, але пакінулі і “базіс”, і “надбудову”, і “класавую барацьбу” і г.д. Яны па-ранейшаму мысляць быльмі катэгорыямі і заканамернасцямі. Я пачытаў рэкамендацыі нам, як аўтарам новага эксперыментальнага падручніка па гісторыі сярэдніх вякоў, і ад некаторых заўвагаў жахнуўся. Напрыклад, прапануеца не даваць матэрыяла па грамадскіх адносінах ва ўсходніх цывілізацыях, таму што ўсё гэта быццам бы паўтарае ўжо вядомае па Заходній Еўропе. Ці надзвычай ўпартая прапануюць звязаць падзел франкскай дзяржавы з феадальнай раздробленасцю, нягледзячы на тое, што яшчэ не было самога феода.

У прынцыпе, калі стваралася новая канцэпцыя гістарычнай адукцыі ў Беларусі то цывілізацыйны падыход пропануваўся для палягчэння пераходу ад марксісткай фармацыйнай канцэпцыі да іншых метадалогій. Але

¹² Бойцов М.А. Вперед, к Геродоту! // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 1999. С.36.

адныя, як бачым, праста перайменавалі “фармацыю” ў “цывілізацыю”, а іншыя ўсур’ёз захапіліся рэфлексіямі А. Тойнбі, ды яшчэ дадаючы гуміллёўскія “пасіянарныя штуршкі”. А між іншым, кожны професіянал у сваёй галіне святавай гісторыі знайдзе ў А. Тойнбі столькі памылак і нацяжак, што наўрад ці ў яго ўзнікне давер да такой канцэпцыі цывілізацыі.

Сутнасць адносінаў да цывілізацыйнага падыходу павінна быць у іншым. Яна падрабязна была выкладзена ў вызначэнні тэрміна “цывілізацыі”, сфермульянага аўтарамі канцэпцыі гістарычнай адукацыі. На самай справе, гэта заклік даследаваць чалавече грамадства таго ці іншага рэгіёну і часу з выкарыстаннем розных метадалагічных падыходаў: антра-палағічнага, аксіялагічнага, культуралагічнага і многіх іншых. Знайдзеца тут месца і “гендернай гісторыі”, і “псіхагісторыі”, і “персанальний гісторыі” і г.д. Кожны з гэтых падыходаў канцэнтруе ўвагу даследчыкаў на tym ці іншым, так бы мовіць, “сваім” баку жыцця чалавека ў грамадстве. А ў сукупнасці атрымліваецца як мага болей усебаковы аналіз грамадства. Ну, чым гэта не пазітыўскі ў сваёй сутнасці падыход? І чаго мы сароме-емся гэтага слова “пазітыўізм” ці дакладней баймся якога-небудзь ханжы, які абклуйся новамоднай, зразумелай толькі яму і яшчэ некалькім жадаю-чым самасцяварджэння “энтузіястам” псеўданавуковай тэрміналогіі?

Але ж трэба прызнаць, што сінтэз пры такім шматграннасці падыходаў зрабіць надзвычай цяжка. Будзе ён дасягнуты ці не, я не адважуся рабіць праг-нозу. Але не трэба паддавацца постмадэрнізму з яго “гісторыяй у асколках”.

Ахвотнікаў да сінтэзу гістарычных ведаў зараз з’явілася шмат. Многа сярод іх і прадстаўнікоў прыродазнаўчых навукаў, ды і шэраг гісторыкаў захапіліся іх методыкамі. Гэтым людзям падаецца простым працеваць, як з фізічнымі, хімічнымі, матэматычнымі ці біялагічнымі законамі і форму-ламі, так і з “чалавечым матэрыялам”. Але калі нейкая фізічная часціна рухаецца строга па зададзеных ёй законах, а жывёла жыве па ўласцівых ёй інстынктах, то чалавек – “жывёла сацыяльная”. Чалавеку ўласцівы разум, а гэта, між іншым, азначае, што ён можа паводзіць сябе як рацыя-нальна, так і ірацыянальна. Ну хто, напрыклад, можа растлумачыць, чаму Ганібал, ушчэнт разграміўшы рымскую армію пад Канамі, не пайшоў на безабаронны Рым? Я не супраць методыкаў, запазычаных з прыродо-знаўчых навукаў, але іх выкарыстанне дапушчальна толькі ў некаторых прыватных праблемах, на ролю “сінтэзатара” гісторыі яны не падыходзяць.

Сінтэз, пошук агульных ліній у развіцці чалавечства можа быць здзе-снены з зусім нечаканых бакоў. Чаму, напрыклад, мы так упарты трима-

емся за ідэю прагрэсіўнага развіцця чалавецтва? Давайце не будзем ханжамі і прызнаем, што гэта проста адна з аксіёмаў, і можна знайсі шмат доказаў, каб яе абвергнуць. Дарэчы, ідэя прагрэсу чалавецтва даволі новая. Па сутнасці мы неўпрыкметна адзначаем яе двухтысячагоддзе. А да гэтага панаваў цыклічны погляд на гісторыю чалавецтва.

Прапаную наступную рэфлексію: чалавецтва як сукупнасць “сацыяльных і грамадзянскіх жывёл” (не блытаць са “статкам пазбаўленых розуму жывёл” Ф.Петраркі) у сваёй гісторыі са старажытнасці і да нашых дзён ведае ўсяго толькі два тыпы адносінаў паміж людзьмі ў грамадстве (з якой бы метадалогіяй мы да гэтага не падыходзілі). Гэта адносіны панавання-падпарадкавання і адносіны грамадзянай, роўных паміж сабою ў грамадзянскіх правах. Найбольш ранні з гэтых тыпаў – адносіны панавання-падпарадкавання, яго і даюць нам ужо самыя першыя старажытнаўсходнія цывілізацыі. Першыя єўрапейскія цывілізацыі (крытская, мікенская, нездарма іх называюць “палацавымі”) былі такімі ж. І хто ведае, чым бы адрозніваўся гісторычны лёс Еўропы ад Азіі, калі б першыя цывілізацыі Еўропы не загінулі. Але іх не стала, г.зв. “чёмныя вякі” ці “тамераўскі перыяд” у гісторыі Грэцыі знішчыў і памяць пра іх. А потым з’явіўся поліс, як прынцыпова іншы тып адносінаў паміж людзьмі (вядома ў вузкім коле грамадзянаў поліса). Грамадзяніне поліса мелі роўныя права ў заканадаўчай дзейнасці (усе яны самі прымалі законы, а не выслушоўвалі пакорна волю-закон дэспата), яны мелі права непасрэдна выбіраць прадстаўнікоў выкананіяўчай улады і маглі быць абранымі на гэтыя пасады. Сход грамадзянаў ажыццяўляў пастаянны контроль над абранымі магістратамі. Грамадзянін поліса мог быць прызнаны вінаватым толькі па суду, які сам складаўся з грамадзянаў і судзіў па законах, прынятых грамадзянамі. Грамадзяніна поліса нельга было пакараць па чыёй-сьці прыхамаці, як гэта рабіў усходні манарх са сваімі падданымі. І Рым спачатку быў полісам, але потым у святой Рымскай дзяржаве пры рэжыме прынцыпата плаўна і непрыкметна адбыўся пераход ад грамадзянскага грамадства да грамадства падданых імператара (хоча Каракала цынічна надаў права грамадзянства амаль усяму свабоднаму насельніцтву імперыі). Рымляне па-ранейшаму называлі сваю дзяржаву эпохі імперыі *res publica*, але грамадзяніне-падданыя не выбіралі ўжо магістратаў, не прымалі законаў, кожны мог стаць ахвярай закона аб “абразе яго вялікасці”, г.зн. імператара. Яны былі пазбаўленыя контролю над уладай (нават над фінансамі дзяржавы, калі Аўгуст стварыў сваю ўласную казну-фіск, паралельна дзяржаўнаму эрарью, а з цягам часу фіск і наогул паглынуў эрарый).

Сярднявечча (“цёмныя вякі” па вызначэнню закаханых у антычнасць гуманістаў) прынесла поўнае дамінаванне адносінаў панавання-падпарадкавання. Адраджэнне было пралогам да эпохі новай гісторыі. І галоўнай заслугай яе дзеячаў, гуманістаў было не прыгожае мастацтва, а вяртанне да ідэала чалавека-грамадзяніна, да ідэала грамадзянскага грамадства. Правы грамадзянаў, якія з цягам часу, былі зафіксаваны ў канстытуцыях шэрагу дзяржаваў Заходній Еўропы і ЗША не былі адкрыццём на пустым месцы. У іх аснове ўсё тыя ж базавыя права грамадзянаў антычных полісаў. І раз мы бачым існаванне грамадстваў з гэтymі двумя тыпамі адносінаў – грамадзянскае грамадства і грамадства на аснове адносінаў панавання-падпарадкавання. І няважна, як называе сябе тая ці іншая дзяржава – рэспубліка, канстытуцыйная манархія, ці нейкая “джамахірыя”. Сутнасць іх грамадстваў у tym, ці маюць у рэальнасці (а не на паперы) людзі права грамадзянаў, ці не, ці пануюць адны людзі над іншымі, ці не. Ёсць для гэтага прости, як лакмусавая паперка, тэст, вядомы яшчэ старажытным грэкам. Калі людзі ліслівяць перад прадстаўнікамі ўлады, усхваляюць чалавека толькі за тое, што ў яго ёсць улада, падпарадкоўваюцца прыхамацям носьбітаў улады, то гэта не грамадзяне, а падданыя, “варвары”, як вызначалі іх грэкі. Дарэчы, гэта ўжо падыход з боку “гісторыі ментальнасцяў”.

Так што ж атрымліваецца? Дзе ж тут прагрэс у развіцці чалавечага грамадства? Атрымліваецца цыклічнасць. Аднак пры аптымізме і ў гэтай цыклічнасці можна знайсці элементы прагрэсу – старажытнае грамадзянскае грамадства ахоплівала зусім невялікую колькасць людзей, а сучаснае – прыкладна трэцюю частку. Да таго ж паспяхова ідзе працэс надання рэальных грамадзянскіх правоў жанчынам, людзям іншых расаў і г.д.

І хто ведае,магчыма, той вялікі сатэрьялагічны сэнс чалавечай гісторыі, аб страце якога так непакоіцца М.А.Байцоў якраз утрымліваецца ў працэсе пашырэння грамадзянскага грамадства і паступовага знікнення адносінаў панавання-падпарадкавання, такіх бліzkіх, на мой погляд, да адносінаў у жывёльным свеце, дзе заўсёды пануе мацнейшы. Можа ў гэтым паратунак ад самазнішчэння чалавечтва, да пагрозы якога давёў матэрыяльны прагрэс? Прынамсі, заўважым, што дзяржавы з грамадзянскім грамадствам у сучаснай гісторыі ніколі не ваявалі адной. Зразумела, калі яны з'яўляюцца такімі на самой справе, а не дэкларатыўна.

БЕЛАРУСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ЎСЕАГУЛЬНАЙ ГІСТОРЫ (1921-1941): ВЫНІКІ і ЎРОКІ

Як вядома, да адкрыцця Белдзяржуніверсітэту (1921) і Інбелкульта (1922), навуковыя даследаванні па ўсеагульной гісторы ў Беларусі не праводзіліся амаль 90 гадоў. Пасля гвалтоўнага закрыцця царскімі ўладамі Віленскага універсітэту выконваць падобную навуковую працу ў нашым краі стала немагчыма. Як пісаў у свой час прафесар Уладзімер Пічэта: “Дзякуючы палітыцы расійскага ўраду, які ўвесе час знаходзіўся пад упłyvам і ўражаннем паўстання 1830 і 1863 гадоў, Беларусь, застаўшыся без вышэйшае навуковае ўстановы, уяўляла з сябе краіну, заняпаўшую як у культурных адносінах, так і ў эканамічных. Беларуская вучнёўская моладзь была прымушана ехаць вучыцца за межы Беларусі – у Пецярбург і Москву. Такі адрыў ад роднае краіны рабіў тое, што культурныя сілы, якія выходзілі з Беларусі, прымушаны былі працаць не на Беларусі. Дзякуючы гэтаму Беларусь не магла мець ні сваёй уласнае інтэлігенцыі, ні сваёй навукі...”¹. Парадаксальна, але факт! Гісторыкаў беларускага паходжання магчыма было спаткаць ва ўсіх кутках Расійскай імперыі, але радзей за ўсё ў сваім краі.

Сацыяльныя катаклізмы, якія адбыліся пасля 1917 г., пачалі змяняць гэтую сумную сітуацыю ў лепшы бок, а адкрыццё БДУ і ІБК стала пачаткам вырашэння даўно наспелай проблемы, аднаўленнем гістарычнай спра-вядлівасці. Аднак, трэба адзначыць, што ў гэты перыяд станаўлення беларускай гістарычнай навукі прыярытэт надаваўся вывучэнню ўласных сю-жэтаў. Як пісаў вядомы савецкі гістарыёграф А. Вайнштэйн: “[...] Нацыя-нальная думка, якая вырвалася з дарэвалюцыйных кайданоў, прагавіта шукае крыніцу і падставу свайго культурнага адраджэння не ў чужой, а ў сваёй нацыянальнай гісторы”².

Дзеля стварэння і развіцця навуковых і навучальных асяродкаў у га-ліне замежнай гісторы ў Беларусь прыбылі спецыялісты з расійскіх і ўкра-інскіх універсітэтаў – У. Дзяякаў, М. Нікольскі, У. Перцаў, У. Пічэта і інш. Ужо досьць сталая і вядомая навукоўцы пачалі ствараць свае кафедры, аддзелы і секцыі. Так у 1921/22 навучальным годзе ў БДУ на факультэце грамадскіх навукаў былі адчынены дзве кафедры замежнай гісторыі – Усеагульной гісторыі (заг. праф. У. Перцаў) і Заходненеўрапейскага побыту і культуры (заг. праф. У. Дзяякаў). У ІБК з 1925 г. пры адмысловым Польскім

¹ Пічэта У.І. Пытанне аб вышэйшай школе на Беларусі ў мінулым. Мінск, 1991. С. 24.

² Вайнштейн О.Л. Научно-исследовательская работа по истории Западной Европы в советских вузах в 1924-26 гг. по их публикациям // Историк-марксист. 1927. Т. 3. С. 210.

аддзеле дзейнічала гісторычна камісія начале з праф. Я.Віткоўскім. Крыху пазней у складзе класа гісторыі была заснаваная кафедра ўсеагульной гісторыі, якой кіраваў праф. А.Ясінскі.

Паступова кадравы патэнцыял гісторычнай навукі рос. У нашым выпадку, напрыклад, у дадатак да існуючых у 1929 г. універсітэт атрымаў кафедру гісторыі Захаду (20 ст.). Загадчыкам стаў 28-мі гадовы дацэнт І.Рыўлін. Да пачатку 30-х гг. ў ВНУ існавала кафедра Польскай гісторыі і літаратуры. З 1931 г. гісторычныя кафедры з'яўляюцца ў Менскім вышэйшым педінстытуце. Свой унёсак зрабіла існаваўшая з 1925 па 1932 гг. кафедра гісторыі Захаду Камунуніверсітету Беларусі (заг. І.Рыўлін). У структуры Акадэміі Навук існавала секцыя гісторыі Захаду, гісторычна камісія Інстытута польскай пралетарскай культуры, Камісія па вывучэнню Заходняй Беларусі. У складзе Гістпарты пры ЦК КП(б)Б дзейнічаў Заходні Сектар.

Гэткім чынам, ужо практична праз дзесяць гадоў беларуская ўсеагульная гісторыя дасягнула адносна значных поспехаў і мела пэўную інфраструктуру, напрыклад, пяць навуковых асяродкаў у галіне найбольш “папулярнай” – найноўшай гісторыі. У іх у разны час працавалі звыш сотні навукоўцаў. Аднак у выніку разбуральных працэсаў наступных гадоў (вульгарызацыя і сацыялагізацыя гісторыі, прызнанне цэлых перыядоў гісторыі (сярэднявечча) “неактуальнымі” для вывучэння, закрыццё існующых гісторычных кафедраў, ідэалагізацыя і палітызацыя навукі, рэпрэсіі супраць навукоўцаў) у 1933/34 навучальнym годзе БДУ не меў ніводнага выкладчыка па гісторычных дысцыплінах³. Усё гэта прывяло да таго, што ў 1934 г. на момант афіцыйнай рэабілітацыі гісторычнай навукі ў азначанай галіне не засталося ніводнага навуковага асяродка. Напрыклад, толькі праз 3 гады, у 1937 быў утвораны адзіны даследчы асяродак у галіне новай і найноўшай гісторыі – кафедра Новай гісторыі БДУ (заг. дацэнт Л.Шнэрсон). Яна налічвала трох чалавекі, якія, зразумела, не былі ў стане праводзіць шырокую і грунтоўную навуковую працу.

Падобная сітуацыя склалася і ў гісторыяграфіі. Аналіз яе становішча ў 20-х гг. у параўнанні з 30-мі выявляе працэс хуткай ідэалагізацыі і палітызацыі навукі. Адбыўся пераход ад рознабаковых, шматтэмных даследаванняў да штучнай абмежаванасці тэматыкі ў выніку “адмовы” ад распрацовак “некласавых тэмаў” і засяроджванні ўагі выключна на гісторыі класавай барацьбы, рэвалюцыянага і нацыянальна-вызвольнага руху, ад широкай палітры навуковых метадаў да гвалтоўна насаджанай

³ НА РБ. Ф. 205, вол. 1, адз. 593, а. 16.

“адзіна слушнай” марксісцкай метадалогіі, што знізіла навуковую і нават стылёвую якасць кнігаў і артыкулаў. Пэўныя пазітыўныя зрухі, якія пачалі адбывацца ў 1938-41 гг., былі яшчэ вельмі кволымі і праходзілі ўжо ва ўмовах жорсткага падпарадкавання навуки бальшавіцкай партыі. Яны пачалі даваць вынікі толькі ў другой палове 50-х гг.

Натуральная, што даваенная гісторыя развіцця беларускай гісторыяграфіі замежжа можа даць нам немала цікавых і карысных урокоў. На наш погляд, тут магчыма вызначыць некалькі пазіцыяў:

1. Плённае развіццё гістарычнай навукі ў цэлым і ўсеагульной у прыватнасці абсолютна немагчыма ва ўмовах жорсткага кантролю з боку дзяржаўна-палітычных установаў.
2. Усеагульная гісторыя павінна прысутнічаць у даследчых планах акадэмічных установаў, як было да канца 30-х гг., а не толькі ў спецыфічных умовах ВНУ.
3. Паспяховае даследаванне замежнай гісторыі патрабуе існавання дастатковай колькасці вузкапрофільных кафедраў і аддзелаў. На сённяшні дзень у некаторай ступені гэта мае толькі БДУ. Тут магчыма нават стварэнне асяродкаў па ўсходній гісторыі, вайсковай гісторыі, гісторыі Еўропы.
4. Выключнае значэнне для навуковага прагрэсу маюць міжнародныя контакты розных формаў і ступеняў.

Акрамя таго, пажадана было бы стварыць спецыялізаваныя структуры па вывучэнню гісторыі сумежных Беларусі краінаў. Так, да вайны ў Акадэміі Навук існаваў Інстытут пралетарскай культуры нацменшасцяў, дзе вывучалася польская, латышская, літоўская гісторыя, друкаваліся спецыялізаваныя навуковыя выданні, працавалі навуковыя суполкі. Неабходна захоўваць імёны беларускіх гісторыкаў-замежнікаў, якія працавалі ў ранейшы перыяд. Несумненна, патрэбны комплекс мерапрыемстваў, намаганні навуковых калектываў, таварыстваў, нават кожнага гісторыка асабіста, каб узніць вывучэнне ўсеагульной гісторыі на Беларусі на належны еўрапейскі ўзровень, каб даследаванні па замежнай гісторыі занялі сваё пачэснае месца ў гарманічным комплексе складнікаў беларускай гістарычнай навукі.

Алесь Смалянчук (*Гародня*)

Новыя ацэнкі польска-літоўскіх адносінаў у літоўскай гістарыяграфіі 90-х г. 20 ст.

Праблема ацэнкі месца і ролі палякаў і Польшчы ў гісторыі Літвы з'яўляецца адной з найбольш складаных і важных у літоўскай гістарыяграфіі. Працяглы час у ёй непадзельна дамінавала пазіцыя, сфармульваная яшчэ Сымонасам Даўкантасам на пачатку 19 ст., які лічыў палякаў і Польшчу галоўнай крыніцай усіх бедаў літоўской гісторыі. Крэўскую унію ён ацэніваў як пачатак канца Літвы. На заўвагу Яўхіма Лелявеля, што гэта менавіта Польшча апранула Літу ў аддзенне цывілізацыі, С.Даўкантас адказаў, што літоўцы даволі прывабныя і без яго¹. У апошніх працах С.Даўкантаса, як і ў працах яго паслядоўнікаў з 19 ст., ворагамі Літвы лічыліся амаль усе яе польскамоўныя жыхары.

У 20-х г. 20 ст. у літоўскай гістарыяграфіі распачалася палеміка пра значэнне паўстанняў 1794, 1830 і 1863 гг. у адраджэнні Літвы. Падчас палемікі сфармаваліся дзве падставовыя канцэпцыі, якія іншым разам акрэсліваюцца як рамантычная і рэалістычная². “Рэалісты” (Вінцас Трумпа, Ё.Татарайціс, П.Шлежас), як прадаўжальнікі ідэй С.Даўкантаса, сцвярджалі, што на працягу ўсяго 19 ст. сапраўдныя літоўскія патрыёты не мелі нічога агульнага з антырасійскім рухам. Шляхта былога ВКЛ змагалася падчас паўстанняў не за Літу, а за яе далучэнне да Польшчы. А гэта пазіцыя не адпавядала інтэрэсам літоўской нацыі. “Рамантыкі” (Міхал Ромэр, браты Вацлавас і Міколас Біржышкі) лічылі, што менавіта сумесная польска-літоўская барацьба супраць тыраніі з Усходу прычынілася да ўтварэння ў 1918 г. літоўской дзяржавы. Погляды апошніх не атрымалі значнага пашырэння, тым не менш гэта была першая спроба адыходу ад канцэпцыі С.Даўкантаса.

Адным з сучасных прадаўжальнікаў традыцыі С.Даўкантаса з'яўляецца Зыгмас Зынкявічус. Яго кніга “Усходняя Літва ў мінулым і ў сучасным” (Восточная Литва в прошлом и настоящем. Vilnius, 1996) стала яскравым прыкладам літоўской “патрыятычнай” гістарыяграфіі.

Польскую прысутнасць аўтар трактаваў выключна ў рэчышчы нацыянальнай канфрантацыі. Паланізацыя, якая тлумачыцца толькі як прымусовая асіміляцыя, успрымаеца ў якасці аднаго з галоўных няшчасцяў літоўской гісторыі. Аднак яе пачатак, у адрозненні ад С.Даўкантаса,

¹ Bumblauskas A. Polsko-litewskie stosunki cywilizacyjne // Przegląd wschodni. 1999. T.V. Z. 4(20). S. 747.

² Александравічус Э. За нашу і вашу волю... // Наша Ніва. 1993 № 11.

З.Зынкявічус звязаў з Гарадзельскай уніяй (1413)³. Даследчык адзначыў працэс інтэнсіўнай паланізацыі этнічных літоўцаў у перыяд Рэчы Паспалітай. Галоўнымі сродкамі гэтага працэсу ён лічыў касцёл, маёнтак і школу. На пачатку 19 ст. пасля разделаў Рэчы Паспалітай, на думку З.Зынкявічуса, паланізацыя яшчэ больш узмоцнілася: “Пра супрацьстаўленне польскай моўнай экспансіі ў Літве не магло быць і гаворкі. Вільня хутка стала больш ваяўнічай за Варшаву ў пытаннях абароны польскіх нацыянальных інтарэсаў”⁴. Нават гаворачы пра сумесную польска-літоўскую барацьбу супраць прыгнёту расійскага царызма ў 19 ст., аўтар падкрэсліў, што палякі не столькі дапамагалі літоўцам, колькі імкнуліся да іх асіміляцыі⁵.

Падзеі каstryчніка 1920 г., калі дывізія генерала Люцыяна Жэлігоўскага захапіла Вільню, З.Зынкявічус ацаніў як адну з найвялікшых трагедый літоўскага народа. “Акупацыя ўсходняй Літвы” (термін З.Зынкявічуса) суправаджалаася “нечувана жорсткім і гвалтоўным апалаічваннем літоўцаў. Дзеля гэтай мэты выкарыстоўваліся дзяржаўныя ўстановы, школа, касцёл, друкарня, фармавалася адпаведнае грамадскае меркаванне... Выкарыстоўваўся фізычны гвалт. Шматлікія літоўцы былі сасланыя ў канцэнтрацыйныя лагеры, кінутыя ў турмы”⁶ і г.д. Нават дзеянасць кіраунікоў польскага руху ў Літве на пачатку 90-х г. ацэнівалася як антыдзяржаўная прарасійская або прапольская інтырыга. Варта дадаць, што прадмову да кнігі напісаў тагачасны дырэктар Інстытута гісторыі АН Антанас Ціла.

Кніга З.Зынкявічуса з’яўляецца прыкладам гісторыографіі, якую вядомы дзеяч літоўскай культуры Томас Венцлова звязаў са страхам перед “ліхім чужынцам”, з прагай да помсты, узаемнай падазронасцю, тэндэнцыяй да абмежавання г.зв. “чужога”. Усе гэтыя рысы, на яго думку, былі характэрныя для Літвы пачатку 90-х г. 20 ст. “З Вялікім Княствам Літоўскім, якое было Бацькаўшчынай Міцкевіча, сучасная Літва мае агульную сталіцу, некалькі гісторычных рэліквій, але больш нічога”, - пісаў літоўскі інтэлектуал у 1991 г.⁷

Аднак у другой палове 90-х г. у літоўскай гісторычнай навуцы пачалі з’яўляцца цалкам іншыя ацэнкі ролі палякаў і Польшчы ў літоўскай гісторыі. Напрыклад, Антанас Кулакаўскас у нарысе прысвяченым этнапалітычнаму развіццю Літвы ў 19 – пачатку 20 ст., адзначыў, што ў другой

³ Зинкявічюс З. Восточная Литва в прошлом и настоящем. Vilnius, 1996. С. 82.

⁴ Зинкявічюс З. Восточная Литва в прошлом и настоящем. Vilnius, 1996. С. 138.

⁵ Зинкявічюс З. Восточная Литва в прошлом и настоящем. Vilnius, 1996. С. 166.

⁶ Зинкявічюс З. Восточная Литва в прошлом и настоящем. Vilnius, 1996. С. 199-201.

⁷ Венцлова Т. Повернення до ріднага краю // Культура (Кіев) 1991 № 7-8. С. 14.

палове мінулага стагоддзя менавіта русіфікацыйная палітыка царызму паспрыяла паланізацыі гарадскога насельніцтва этнічнай Літвы і сляянства Віленшчыны. Пры гэтым даследчык прывёў лічбы, якія сведчаць, што ў другой палове 19 ст. колькасць літоўскамоўнага насельніцтва скарацілася з 35% (падлікі А.Відугірьска і П.Гаўчаса) да 17% (паводле перапісу 1897 г.)⁸.

Ён жа прызнаў, што ў польска-літоўскім нацыянальным канфлікце і літоўскі рух “не заўсёды паводзіў сябе разумна”. Даследчык сцвярджаў, што за паходам Л.Жалігоўскага хавалася імкненне Юзафа Пілсудскага прымусіць Літву згадзіцца на унію з Польшчай, запэўніць за польскай мовай у Літве статус другой дзяржайной мовы і г.д. Аднак антыпольская настроі ў літоўскім грамадстве дасягнулі такої ступені, што Літва была гатовая страціць і Вільню і ўсю Усходнюю Літву, але не прымаць прапановы аб уніі⁹. Безумоўнай заслугай А.Кулакаўскага з’яўляецца і тое, што ён адным з першых літоўскіх даследчыкаў адзначыў фактар падвоенай польска-літоўскай свядомасці большай часткі былой шляхты ВКЛ у 19 ст. Ролю польскамоўнай шляхты ў развіцці літоўскага руху падкрэсліў Эгідзюс Александравічус¹⁰.

Выразнаму перагляду апошнім часам падверглася разуменне паняцця “паланізацыя” ў сэнсе выключна прымусовага апалячвання. У працах Эдвардаса Гудавічуса і Альфрэдаса Бумбляўскага сцвярджаецца, напрыклад, што паняцце “паланізацыі” (прымусовай асіміляцыі) не з’яўляецца адэкватным для разумення культурных працэсаў перыяду ВКЛ. Даследчыкі заяўляюць пра дамінаванне працэсу самапаланізацыі (спонтаннай асіміляцыі), які быў вызначаны параўнальна больш высокім узроўнем польскай культуры. Таксама і Рымантас Мікныс сцвярджаў, што магнатэрый і шляхта Вялікага Княства Літоўскага паланізаваліся “натуральна, без гвалту”¹¹. У якасці этапу, які папярэднічаў самапаланізацыі і паланізацыі, А.Бумбляўскас вылучыў таксама перыяд “прыняцця элементаў польскай культуры”¹².

Менавіта паланізацыя паспрыяла далучэнню Літвы да дасягнення ў єўрапейскай цывілізацыі. Яна ж выступіла ў ролі каталізатора фармавання

⁸ Кулакаўскас А. Ад Вялікага Княства да Рэспублікі: нарыс этнапалітычнага разьвіцця Літвы ў XIX ст. // Наша Ніва. 1995. № 2.

⁹ Кулакаўскас А. Ад Вялікага Княства да Рэспублікі: нарыс этнапалітычнага разьвіцця Літвы ў XIX ст. // Наша Ніва. 1995. № 2.

¹⁰ Александравічус Э. За нашу і вашу волю... // Наша Ніва. 1993. № 11.

¹¹ Miknys R. Wilno – miasto wielonarodowe i punkt zapalny w stosunkach polsko-litewskich // Tematy polsko-litewskie. Historia. Literatura. Edukacja. Olsztyn, 1999. S. 86.

¹² Bumblauskas A. Polonizacja Litwy jako problem w historiografii // Lithuania. 1999. № 1/2 (30/31). S. 45.

еўропейскай мадэлі культуры літоўцаў. Э.Гудавічус сцвярджаў, што Літва не адставала ад Еўропы настолькі, каб не здолець выкарыстаць гэты каталізатар, але ўжо не магла абысціся без яго¹³.

На думку Э.Гудавічуса, Польшча была не толькі адзіным геапалітычным шансам для Літвы, яна з'яўлялася адзіным шляхам да заходненеўрапейскай цывілізацыі¹⁴. У сярэдзіне 16 ст. палітычная эліта ВКЛ прыняла польскую мадэль шляхецкай культуры. Дзякуючы гэтай мадэлі адбывалася еўропеізацыя грамадства. У адносінах уласнасці сфармавалася леннае права, у сацыяльна-эканамічнай структуры – фальварак, у сацыяльна-палітычнай сферы – шляхецкае саслоўе і саслоўная манархія, у гарадской гаспадарцы – цэхі, у ідэалагічнай галіне – рэфармацыя і контррэфармацыя і г.д. Грамадства Вялікага Княства Літоўскага засвойвала неабходны мінімум еўропейскай цывілізацыі, каб пазней дзеянасцю Казіміра Семяновіча, Альберта Каяловіча, Жыгімonta Лаўжсіна ды інш. прычыніцца да яе далейшага развіцця. А.Бумбляўскас сцвярджае існаванне самабытнай цывілізацыі (культуры) ВКЛ, якая, праўда, у 17-18 ст. знаходзілася ў такіх самых адносінах да польской культуры, як лацінаамерыканская – да іспанскай¹⁵. Культуру ліцвінаў свядомасці *gente Lithuanus, natione Polonus* даследчык лічыць польска-літоўскай.

Ацэнываючы значэнне канцэпцыі, якую прapanаваў Э.Гудавічус, А.Бумбляўскас заўважыў, што яна ўпершыню ў літоўскай гістарычнай навуцы прызнае цывілізацыйную ролю Польшчы ў адносінах да Літвы, дае магчымасць без асаблівых эмоцый разглядаць канцэпцыі палякаў пра цывілізацыйную місію на Усходзе. Яна ж дазваляе сучасных палякаў Літвы разглядаць як вынік складаных цывілізацыйных працэсаў і адначасова як інтэгральную частку сучаснага літоўскага грамадства¹⁶.

Сучасныя літоўскія даследчыкі звяртаюць увагу і на працэс літуанізацыі палякаў. Яны ўслед за польскім гісторыкам Хенрыкам Вінерам спрабуюць растлумачыць такую з'яву гісторыі ВКЛ, як свядомасць тыпу *gente Polonus, natione Lithuanus*.

Ужо згаданы Томас Венцлова заявіў пра неабходнасць цалкам адмовіцца ад традыцый С.Даўкантаса: “Унія (з Польшчай – A.C.) увяла Літву ў сферу цывілізаванага Захаду. <...> Без уніі не было б ні архітэктуры

¹³ Gudavičius E. Jak pojawił się model europejskiej kultury Litwinów // Lithuania. 1999. № 1/2 (30/31). S. 50.

¹⁴ Bumblauskas A. Polsko-litewskie stosunki cywilizacyjne // Przegląd wschodni. 1999. T.V. Z. 4(20). S. 758.

¹⁵ Bumblauskas A. Polsko-litewskie stosunki cywilizacyjne // Przegląd wschodni. 1999. T.V. Z. 4(20). S. 760.

¹⁶ Bumblauskas A. Polsko-litewskie stosunki cywilizacyjne // Przegląd wschodni. 1999. T.V. Z. 4(20). S. 760.

Вільні, <...> ні Віленскага універсітэту, ні нават той каталіцка-вясковай цывілізацыі, якую мы схільныя атаясмляць з літоўскасцю. Нарэшце толькі пасля уні ў Літве начало пашырацца заходнє разуменне палітычных правоў, нягледзячы на абмежаванні і экспесы вядомыя кожнаму, хто хоць нешта чую пра Рэч Паспалітую абодвух народаў”¹⁷. На яго думку, ідэолагі літоўскага нацыянальнага руху здолелі тагачасны польска-літоўскі канфлікт перанесці на гістарычную глебу. Менавіта палітычныя і ідэалагічныя інтэрэсы, а не гістарычныя крыніцы, сталі падставай сцярджэння, што палякі свядома і мэтанакіравана знішчалі літоўскую мову, пачынаючы ад Люблінскай і нават Крэўскай унії¹⁸.

Закранаючы праблему прыналежнасці Вільні на пачатку 20-х г., Томас Венцлова адзначыў, што Польшча сапраўды не мела ніякіх правоў на гэты горад. Аднак, па яго меркаванню, права на яго мелі польскамоўныя віленцы (як, зрэшты, і літоўскамоўныя)¹⁹. Дарэчы, менавіта ў перапісы Томаса Венцловы і Чэслава Мілаша быў упершыню ў літоўскай і польскай літаратуры сформуляваны погляд на Вільню як на полікультурную тэрыторыю і на адзін з культурных цэнтраў Еўропы²⁰.

Некаторыя навуковыя і публічныя выступленні згаданых навукоўцаў і інтэлектуалаў ўспрымаюцца літоўскім грамадствам як сапраўдная ерась. Прыйкладам можа служыць заява А.Бумбляўскаса аб неабходнасці паступовага ўключэння Юзафа Пілсудскага ў літоўскую гістарычную свядомасць. Гісторык не без пэўнай правакацыі заявіў, што без Пілсудскага не было б і Літоўскай рэспублікі, бо Варшаўская бітва, у якой ён адыграў выключную ролю, вырашила лёс не толькі Польшчы, але і ўсёй Цэнтральна-Усходній Еўропы²¹. Ён таксама ўпэўнены, што т.зв “Litwa Środkowa” мела права на існаванне.

Новыя ацэнкі польска-літоўскіх адносінаў знайшлі адлюстраванне ў кнізе вядомага даследчыка Мечыславаса Ючыса “Lietuvos ir Lenkjos unija (XIV a.vid - XIX a.pr.)” (Vilnius, 2000).

¹⁷ Venzlova T. Litwo, Ojczyzna nasza // Tematy polsko-litewskie. Historia. Literatura. Edukacja. Olsztyn, 1999. S.151.

¹⁸ Venzlova T. Litwo, Ojczyzna nasza // Tematy polsko-litewskie. Historia. Literatura. Edukacja. Olsztyn, 1999. S.149.

¹⁹ Venzlova T. Litwo, Ojczyzna nasza // Tematy polsko-litewskie. Historia. Literatura. Edukacja. Olsztyn, 1999. S.155.

²⁰ Милош Ч., Венцлава Т. Вильнюс как форма. Диалог в письмах // Европейское время. 1993. № 5; Милош Ч. Город юности // Дружба народов. 1993. № 6.

²¹ Rozmowa Jana Sawickiego z Alfredasem Bumblauskasem // Lithuanian. 3 (32) 1999. S. 52.

З'яўленне ў літоўскай гістарычнай навуцы новых ацэнак гісторыі польска-літоўскіх дачыненняў сведчыць пра спробу, па меньшай меры, часткі даследчыкаў маладога пакалення пазбавіцца ідэалагічных і палітычных стэрэатыпаў, якія амаль цалкам падпарадковалі сабе галіну гісторыі нацыянальных адносінаў. Сёння ўжо відавочна, што аднабаковасць пры аналізе складаных гістарычных падзей з'яўляецца істотнай перашкодай як для разумення мінулага, так і для паразумення сучасных нароўдай. Альфрэдас Бумбляускас упэўнены, што даследчык мінулага павінен абавірацца на прынцып грунтоўнай талеранцыі, для якой харектэрна спроба стаць на пазіцыю свайго апанента: “Літовец няхай паспрабуе “ўлезці ў скuru” паляка, паляк – “у скuru” літоўца... Сучасная гістарычная навука імкнецца не толькі адказаць на пытанне, як было, але таксама зразумець, чаму дамінуе тая, а не іншая інтэрпрэтацыя фактаў, чаму фармуюцца тыя або іншыя стэрэатыпы, тыя або іншыя погляды”²².

Па прызнанню Томаса Венцловы, у нацыі, як і ў асобе, ён жадаў бы бачыць спакойную годнасць, адказнасць і памяць, пазбаўленую страху, у якой месцяцца не толькі ўласныя крыўды, але таксама разуменне сваёй віны і сваіх абавязкаў²³. Падобна, што фармаванню якраз такой гістарычнай памяці і спрыяюць новыя ацэнкі польска-літоўскіх адносінаў у літоўской гістарыграфіі. Можна сцвярджаць, што гістарычная навука ў Літве выходзіць на ўзровень усебаковага аналізу польска-літоўскіх дачыненняў. Можа калі-небудзь прыйдзе чарга і на літоўска-беларускія адносіны. Але апошняе не можа быць зроблена ў аднабаковым парадку.

²² Rozmowa Jana Sawickiego z Alfredasem Bumblauskasem // Lithuania. 3 (32) 1999. S. 52.

²³ Venclova T. Histeria pamięci // Gazeta wyborcza. 7-8 października 2000 r.

Дыскусія пасля 1-2 пасяджэнняў.

Марына Сакалова (Менск): Хотелось бы остановиться на выступлении профессора В.Федосика. Я согласна с пафосом выступления, который понимаю прежде всего, как призыв исследователей к жёсткому самоконтролю и высокой требовательности к самим себе. Это значит, что если мы декларируем какой-то исследовательский подход, то должны иметь о нём чёткое представление. Мне также понятен и пафос отношения к постмодернизму. Я согласна, что даже само это слово нынче вызывает сильное раздражение. Его используют направо и налево, совершенно не отдавая себе отчёта в том, что оно означает, какое значение постмодернизм может иметь для историков и т.д. Но эмоции всё таки нужно убрать, потому что такой подход существует.

Парадигматические изменения носят социальный характер. Если существует социально оформленное общество исследователей, которые придерживаются того или иного подхода, если есть журнал, есть учреждение, которое готовит специалистов в этой области, то мы должны признать, что такое научное направление существует. То, что в белорусской историографии нет работ, которые бы использовали этот подход, вовсе не означает, что он несовершенен. В мировой историографии такие работы есть.

Мне не очень понятен термин «зарубежная методология». Методология и философия, как интеллектуальные продукты, не имеют государственности.

Полемически заострённая статья российского историка Бойцова, на которую Вы ссылались, является своего рода методологической эпифаией новациям в исторической науке. Я же считаю, что именно в сообществах молодых учёных, которые приходят с новыми идеями и возможно (будущее покажет) непродуктивными подходами, происходит то, что, собственно говоря, движет историческую науку. Не следует забывать, что Люсьен Февр и Марк Блок тоже были молодыми историками, когда впервые выступили со своими идеями.

Господство марксистской идеологии в своё время вообще разучило историков задумываться над тем, как они работают. Сегодняшние требования ВАКа в области методологии заставляют историков задумываться о ней. Безусловно, надо строго следить за использованием новых терминов. Но мы должны перестать клеймить отечественных историков за их методологическую ущербность. Необходима программа или перечень вопросов, на какие исследователь должен ответить, чтобы охарактеризовать свою методологию.

И ёщё об одном. Об использовании моральных сентенций. Разве можно тезис прогрессивности исторического развития характеризовать, как ханжество. Если историк придерживается определённой точки зрения и может её доказать, а мы не можем возразить, то должны принять эту точку зрения. Моральные оценки при этом не должны присутствовать.

Кстати, интересен вопрос о популярности Школы Анналов. Историки обратили внимание, что в своё время Школа Анналов получила поддержку французского правительства. У них появились деньги для создания центра подготовки исследователей, который существует до сих пор, для издания журнала. История идей не получила такого широкого распространения не потому, что та методология лучше, а эта хуже. Учёные давно поняли, что определённым проблемам соответствует определённая методология. Дело в том, что Школа Анналов сумела создать своё научное сообщество. Это опять же говорит о том, что парадигматические изменения носят скорее социальный, чем научный характер.

Недостаток нашей отечественной историографии в непонимании того, что люди, которые занимаются эмпирическими исследованиями, должны проходить иную подготовку, чем методологи. Другое дело, что у нас сохраняется представление о методологии истории, как об исключительно нормативной науке. Например, я познакомилась с теорией позитивизма, структурализма или др. Я поняла, как в рамках этой методологии нужно работать исследователю и написала об этом книгу-руководство к исследованию. На самом деле в методологии истории обязательным компонентом входит эмпирическая часть. Чтобы заниматься методологией истории, нужно хорошо знать историографию.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Мне придётся выступить в роли адвоката российских историков. Я услышал, что “у нас сегодня те же проблемы, что и у российских историков”. Абсолютно с этим не согласен. Я понимаю, что и в России, и у нас есть те, кого называют интуитивисты. У нас это Н.Ермолович, В.Чаропка, В.Орлов. В России подобных исследователей тоже очень много. Но российская историография это не только они. Давайте сравним мой родной институт (Інстытут гісторыі НАН – рэд.) с Институтом Российской истории. У меня есть перспективный план их работы на 2000-2001 гг. Думаю, что мой родной институт истории не решиться опубликовать подобную программу на два года. Нам бы работать так, как это делают они! Я не имею ввиду в том же самом «ключе», я имею ввиду объёмы и подходы.

Аляксей Літвін (Менск): Я не пагаджаюся з гэтым сцвярджэнем. Лічу, што за апошнія 9 гадоў, ад моманту пашырэння нацыянальнай канцэпцыі з'явілася маса даследчыкаў, якія закончылі універсітэты, аспірантуры, абаранілі дысертацыі. Не трэба нас прыніжаць. Калі надрукаваць нашыя праграмы і парабоны іх выкананне, то гэта не будзе горш за планы расейскіх даследчыкаў.

Аляксандр Краўцэвіч (Гародня): Прагучала рэпліка, што фрагментарнасць беларускай гісторычнай навукі – гэта нармальная з'ява. І сапраўды нельга спадзівацца, што даследчыкі калі-небудзь ахопяць усё багацце чалавечага мінулага. Але я хачу звярнуць вашую ўвагу, што ў беларускай гісторыяграфіі многія тэмы не даследуюцца наогул.

А.Кіштымаў казаў, што расейская гісторычная навука падобная на нашую. У пэўным сэнсе мы сапраўды дзеці адной сістэмы. Але знаходзімся ў кардынальна розным становішчы. Расейскія даследчыкі звязаныя з масавай свядомасцю народа. Спрэчкі паміж імі адбываюцца на адной гісторычнай плоцоўцы. А мы расколатыя. Беларуская нацыянальная гісторыяграфія адсякаецца ад масавай свядомасці. Народу навязваецца каланіяльная гісторыяграфія. Я настроены аптымістычна. Канешне, гісторыя праб'еца. Але вырастуць і тыя дзецы, якія вучацца па падручніках Марцюла і Новіка. Калі з кучы гною прабіваецца кветка, то чым яна будзе пахнуць?

Віктар Фядосік (Менск): Я катэгарычна не згодзен, што трэба асабна рыхтаваць метадолагію. Не ведаючы гісторыі, яны ж потым будуць навязваць нам, што і як рабіць.

Мая канцэпцыя гісторыі ў наступным: прагрэсу ў развіцці чалавецтва няма. Развіццё ідзе цыклічна. Ёсьць толькі два тыпы адносінаў. Першы – гэта панаванне-падпарадкаванне. Гэты самы старажытны тып адносінаў заўсёды існаваў у Беларусі і існуе сёння. Другі тып – гэта поліс. Іншымі словамі – “гражданское общество”. Там гарантуюцца базавыя права грамадзянаў (права абіраць выкананую ўладу і быць абраным, дамінаванне закона, які прымалі самі грамадзяне, прызнанне чалавека віноўным толькі па рашэнню суда і г.д.). У сярэднявеччы гэты тып знікае, але ізноў з'яўляецца падчас Адраджэння. Нават канстытуцыя ЗША грунтуецца на прынцыпах поліса. А вось на ўсходзе Еўропы (Расія, Беларусь, Украіна) ніколі не ведалі “гражданского общества”. Ці дадумаеца да гэтага які-небудзь метадолаг? Ён жа не ведае, што такое “поліс”, што такое “ўсходняя дэспатыя”? Чым яны адрозніваюцца? Навошта ж нам такія спецыялісты! Няхай яны займаюцца не метадалогіяй, а методыкамі даследавання. Не трэба методыкі ўздымаць на парадыгмальную вышыню!

**19.01.2001 г.
Пасяджэнне 3.
Гісторыя Беларусі 20 ст.**

Уладзімір Навіцкі (Менск)

**ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ГІСТОРЫ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСІ 20 СТ.:
ВЫНІКІ І ПЕРСПЕКТИВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ**

20 стагоддзе паставіла перад даследчыкамі задачу асэнсавання са- цыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных працэсаў, якія адбываліся ў Беларусі на працягу ста гадоў. Мінулае стагоддзе было для беларусаў багатым на падзеі: адбыліся тры рэвалюцыі, тры вайны, шмат разоў мя- няўся ўклад грамадскага жыцця. Гэта быў час утварэння беларускай дзяржавы, станаўлення яе на рэйкі сувярэннага развіцця. Названыя падзеі не маглі не накласці адбітак на развіццё культуры. Яны ў той ці іншай меры знайшлі адлюстраванне ў беларускай гісторыяграфіі, аб чым пой- дзе далей размова.

Вядома, што 20 ст. пачыналася з пераадолення вялікіх цяжкасцяў у развіцці ўсіх нацыянальных культур, у tym ліку і беларускай. Царскі ўрад працягваў палітыку русіфікацыі. З такім становішчам не маглі мірыцца лепшыя прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі. Ад пачатку стагоддзя на- біраў моц нацыянальны рух, які выступаў за развіццё дзяржаўнасці і поўнай незалежнасці Беларусі, пераадоленне эканамічнай і культурнай адсталасці. Гэтыя дзеянні ўступалі ў супяречнасць з асновамі нацыя- нальнай палітыкі царызму, скіраванай на ўмацаванне Расійскай імперыі шляхам гвалтоўнай дэнацыяналізацыі і русіфікацыі народаў.

Праблемы нацыянальна-культурнага развіцця Беларусі ў канцы 19 – пачатку 20 ст. знайшлі адлюстраванне ў работах беларускіх гісторыкаў, якія вярнуліся “з небыцця”. У 1992 г. была перавыдадзена праца Вацла- ва Ластоўскага¹, упершыню ўбачыўшая свет у 1910 г. У пятай частцы кнігі (“Беларусь пад Расіяй”) канспектыўна паказвае гісторыя Баць- каўшчыны ў 19 і на пачатку 20 ст., да 1905 г. Аўтар засяроджвае ўвагу на палітыцы русіфікацыі, якую праводзіў царскі ўрад у Беларусі. Трэба ад- начыць таксама працу Усевалада Ігнатоўскага², якая ахоплівае гісторыю Бацькаўшчыны ад старажытных часоў да 1924 г., калі адбылося першае ўзбуйненне тэрыторыі БССР. На працягу 1919-1926 гг. убачылі свет ча-

¹ Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня, 1910.

² Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. Мінск, 1992.

тыры выданні кнігі. Пятае выданне выйшла ў 1992 г. “Кароткі нарыс гісторыі Беларусі” значны час з’яўляўся школьнікам.

Багаты фактычны матэрыял па праблемах культуры канца 19 – пачатку 20 ст. утрымліваецца ў рабоце вядомага гісторыка Мітрафана Доўнар-Запольскага³. Трагічным быў лёс гэтай працы, завершанай у сярэдзіне 20-х гадоў. 6 лютага 1926 г. па палітычных меркаваннях адказны работнік ЦК КП(б)Б, будучы акадэмік АН БССР Віталь Сербента даў алмоўную рэцэнзію на рукапіс. Абгрунтоўвалася гэта “памылковым асвягленнем гісторычных фактаў і свайго роду здзекам над практычным правядзеннем дыктатуры пралетарыяту і савецкай уладай”⁴. Пасля забароны да друку рукапіс быў схаваны ў спецыяльных фондах былога партархіва Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ. Толькі ў 1994 г. работа была надрукаваная.

Развіццю культуры ў кнізе прысвечаны тры главы: “Беларуская народнасць і яе культура да эпохі нацыянальнага адраджэння”, “Нацыянальны накірунак падрыхтоўкі да адраджэння”, “Літаратура эпохі адраджэння”. Акрэсліваючы значэнне культуры ў развіцці беларускага этнасу, М.В.Доўнар-Запольскіробіць наступную выснову, якая гучыць запаветам для нашчадкаў: “Адным са шляхоў, магчымы, найважнейшым, да адраджэння беларускага народа, да яго самаразвіцця, да культурнага жыцця з’яўляецца развіццё нацыянальнай культуры і роднай мовы”⁵.

Новы этап у развіцці культуры звязаны з прыходам да ўлады бальшавікоў. Пачалася рагучая ломка ўкладу папярэдняга жыцця, усяго таго, што было зроблена раней.. Бальшавіцкія лідэры заняліся тэарэтычнай распрацоўкай культурнай палітыкі. Гэтымі праблемамі займаліся Уладзімір Ленін, Анатоль Луначарскі, Мікалай Бухарын, Надзея Крупская і інш. Асноўнай ідэяй з’яўлялася палажэнне аб існаванні ў грамадстве дзвюх культур – буржуазнай і пралетарскай. Гэта было грубай памылкай. Культура не можа быць ні буржуазнай, ні пралетарскай. Яна – з’ява агульна-чалавечая. Не можа быць мастацтва класавым. Класавай была ідэалогія бальшавікоў у адносінах да культуры. Пралетарыят бачыўся бальшавіцкім лідэрам адзіным класам, які ўвасабляў духоўны і маральны прагрэс, на-кіраванасць на будучыню. Ігнараваліся духоўныя дасягненні папярэдніх часоў, старая, непралетарская інтэлігенцыя, якая нібыта з’яўлялася носьбітам буржуазнай культуры. У.Ленін заклікаў крытычна адносіцца да яе:

³ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994.

⁴ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994. С. 498.

⁵ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994. С. 442.

“[...] Толькі дакладным веданнем культуры, створанай усім развіццём чалавецтва, толькі перапрацоўкай яе можна будаваць пралетарскую культуру”⁶.

Тым не менш 20-я гады характарызavalіся правядзеннем палітыкі беларусізацыі. Асноўнымі яе накірункамі з’яўляліся: стварэнне сістэмы нацыянальнай адукцыі; перавод на беларускую мову справаводства партыйнага і дзяржаўнага апарату; развіццё беларускай літаратуры, мастацтва, тэатра, кіно; стварэнне ўмоваў для развіцця культуры нацыянальных меншасцяў, што пражывалі на тэрыторыі Беларусі.

Беларусізацыя абудзіла да свядомага нацыянальнага жыцця шырокія слай беларускага насельніцтва. Народ пачаў будаваць сваё жыццё на нацыянальнай глебе з улікам эканамічных і духоўных традыцый. За некалькі гадоў было створана столькі, колькі многія нацыі выпрацоўвалі дзесяцігоддзямі.

Палітыка партыйна-дзяржаўных органаў Беларусі 20-х гадоў у галіне нацыянальна-дзяржаўнага і нацыянальна-культурнага будаўніцтва знайшла адлюстраванне ў зборніках матэрыялаў і документаў⁷. 20-я гады азінаменаваліся з’яўленнем першых працаў, прысвежаных развіццю культуры і навукі⁸, узінкненню і дзейнасці вышэйших навучальных установаў⁹. Характарызуючы ў цэлым літаратуру 20-х гадоў, трэба адзначыць такую яе рысу, як папулярызатарскі характар. У той жа час яе адрознівалі шматварыянтнасць ідэй, барацьба думак, дыскусійны падыход да праблемаў выбару шляхоў культурнага будаўніцтва, формаў і метадаў кірауніцтва гэтymі працэсамі.

Складаным перыядам у развіцці культуры з’явіліся 30-я гады, час усталявання і ўмацавання таталітарнага рэжыму. Яго асаблівасцю з’яў-

⁶ Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 41. С. 304.

⁷ Нацыянальнае пытанне і камуністычная партыя. Зборнік артыкулаў, прамоў і пастаноў. Уложеніе пад рэд. Ус.Ігнатоўскага. Мінск, 1924; Беларуская нацыянальнае пытанне і Камуністычнае партыя. Тэзісы. Мінск, 1924; Пастановы і рэзолюцыі УКП(б) і КП(б)Б па нацыянальнім пытанні. Мінск, 1926; Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Социалистической Советской Республике. Ч. 1. Белорусизация. Минск, 1927; Два гады нацыянальнай работы ў БССР: Збор прамоў, артыкулаў і рэзолюцый па нацыянальнім пытанні. Мінск, 1929 і інш.

⁸ Інстытут беларускай культуры. Гісторыя ўзнікнення. Сучасная структура. Навукова-даследчая дзейнасць. Мінск, 1926; Итоги культурного строительства БССР за 10 лет. Москва-Ленінград, 1931 і інш.

⁹ Пічэта У.І. Юбілей Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта // Маладняк. 1926. № 7-8. С. 166-171; Каценбоген С.З. Белорусский государственный университет за 1921-1922 акад. год. Минск, 1922; Да гісторыі Беларускага дзяржаўнага ветэрынарнага інстытута імя Кастрычніцкай рэвалюцыі (1924-1927 гг.). Віцебск, 1928 і інш.

ляўся кантроль за ўсімі сферамі жыцця, уключаючы і культуру. Органы Галоўліта правяралі ўсё, пачынаючы ад тэксту абгорткі для цукерак і заканчваючы спектаклямі, кнігамі і газетамі. Усталяванне таталітарнага рэжыму ў сярэдзіне 30-х гадоў не магло не адбіцца на гісторычных працах. Ва ўмовах рэпрэсій гісторыкам лепш было маўчыць. Работ быў выдадзена мала¹⁰. Працы С.Вальфсона, І.Ільюшына і іншых наслілі агітацийна-прапагандысцкія харктар, таму гаварыць аб іх навуковым узроўні не прыходзіцца. У работах вялася грубая барацьба з рэшткамі “схаваўшыхся нацыянал-дэмакратаў”. Асаблівая ўвага надавалася паказу дасягненняў у культурным будаўніцтве, узвышэнню асобы І.Сталіна ў гэтай сферы. Да сярэдзіны 50-х гадоў паказ геніяльнай ролі “бацькі народа” у развіцці беларускай культуры стаў дамінантай гісторычных даследаванняў.

Пад прыцэлам сталіншчыны гісторычнай навука Беларусі заставалася і ў пасляваенных перыяд. Гэта было звязана з тым, што тэрыторыя рэспублікі знаходзілася пад фашистыскай акупацыяй і насельніцтва даведалася шмат новага з гісторычнага мінулага народа. Паўсталая задача скіраваць нацыянальную самасвядомасць у рэчышча інтэрнацыяналізму. Задачы гісторычнай навукі ў новых умовах быў вызначаны ў пастанове ЦК УКП(б) “Аб работе ЦК КП(б) Беларусі”, прынятай 25 студзеня 1947 г., дзе адзначалася, што ЦК КП(б)Б не арганізуваў распрацовак па гісторыі БССР, не забяспечыў стварэнне бальшавіцкіх навуковых працаў па гісторыі беларускага народа. Ва ўмовах сталінскага ўціску гэта і немагчыма было зрабіць. Прапаноўвалася накіраваць намаганні навукоўцаў на распрацоўку “найболыш актуальных пытанняў гісторыі і культуры беларускага народа”¹¹. Ставілася задача “рашучча развенчваць варожую дзейнасць буржуазных нацыяналістаў”¹².

На працягу ўсіх пасляваенных гадоў беларуская гісторыяграфія развівалася ў накірунку фальсіфікацыі мінулага. Падыходы да асвятлення гісторыі Бацькаўшчыны, яе культуры вызначаліся тэзісамі “Аб асноўных

¹⁰ Вальфсон С.Я. Культурная революция ў дзяянні. Нацыянальна-культурнае будаўніцтва БССР да XV-годдзя Каstryчніцкай рэвалюцыі. Мінск, 1932; Сенкевіч А., Конокопін О., Галавач П., Салагуб Ал. Классовая борьба в белорусской литературе. Минск, 1932; Дардак Ю.С., Ерафеев Ю.Д. Класавая барацьба ў школах БССР. Мінск, 1933; Вальфсон С.Я., Ільюшын І.М. Аб пралетарскім інтэрнацыяналізме ў нацыянальна-каланіяльным пытанні. Мінск, 1935; Гортых Д. Нацыянально-культурнае будаўніцтва ў БССР да 20-й гадавіны Каstryчніка. Мінск, 1937; Культурное строительство в БССР. Минск, 1940; Искусство Советской Белоруссии. Москва-Ленінград, 1940 і інш.

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (Далее: КПСС в резолюциях...). Том восьмой. 1946-1955. Москва, 1985. С. 90-91.

¹² КПСС в резолюциях... С. 91.

пытаннях гісторыі БССР”¹³, распрацаваных па заданню ЦК КП(б)Б. Яны мелі на мэце “выкласці ў сістэматаўскім выглядзе важнейшыя пытанні гісторыі беларускага народа, кіруючыся марксісцка-ленінскім разуменнем працэсу гістарычнага развіцця”¹⁴. На справе гэта азначала падмену нацыянальных аспектаў у гісторыі беларускага народа класавым, афіцыйнае пацвярдзэнне тэзісу пра наяўнасць дзвюх культурыраў у кожнай нацыянальнай культуры. Такім падыходамі вызначалася двухтомная “Гісторыя Беларускай ССР”¹⁵. У першым томе, прысвежаным гісторыі беларускага народа са старажытных часоў да 1917 г., утрымліваецца мацэрыял, прысвечаны развіццю беларускай культуры з 19 ст. У духу партыйных дырэктываў тут сцвярджалася, што нацыянальны рух пачатку 20 ст. з’яўляўся нацыяналістычным, такі ж характар мела БСГ. Органам беларускіх буржуазных нацыяналістаў абвяшчалася газета “Наша ніва”¹⁶.

У спецыяльнай главе другога тома асвялялася развіццё “сацыялістычнай” культуры ў БССР у гады савецкай улады (1917-1958 гг.). Для вялікай навуковай працы, якая ўтрымлівае багаты фактычны матэрыял, характэрны безканфліктны паказ культурнага будаўніцтва за 40 гадоў. Асноўнай навуковай высновай быў паказ клюпатаў і вызначальнай ролі большавіцкай партыі ў павышэнні культурнага і агульнаадукацыйнага ўзроўню насельніцтва, развіцці мастацкай культуры.

Беларуская гісторыяграфія паслявеннага дзесяцігоддзя не налічвае ў сваім арсенале значных індывидуальных працаў, прысвяченых культурнаму будаўніцтву ў БССР. Трэба адзначыць работы П.Саевіча, С.Умрэйкі і П.Лютаровіча¹⁷. Усе яны носяць не навуковы, а агітацыйна-прапагандысцкі характар, вызначаюцца тэндэнцыйным падыходам, усхваленнем савецкай сістэмы адукациі і культуры.

Смерць І.Сталіна паклала пачатак новаму этапу ў развіцці культуры, які ўвайшоў у гісторыю як перыяд палітычнай “адлігі”, звязанай з прыходам да вяршины партыйнага і дзяржаўнага алімпу Мікіты Хрушчова. Яго заслугай стала выкрыццё культуры асобы і злачынстваў І.Сталіна,

¹³ Бальшавік Беларусі. 1948. № 8. С. 36-72.

¹⁴ Бальшавік Беларусі. 1948. № 8. С. 36.

¹⁵ Гісторыя Беларускай ССР. У 2-х тамах. Т. 1. Мінск, 1958; Т. 2. Мінск, 1958.

¹⁶ Гісторыя Беларускай ССР. Т. 1. С. 450.

¹⁷ Саевіч В.П. Народное образование в БССР за 30 лет. Минск, 1948; Умрэйко С.А. Очерки по истории советской общеобразовательной школы в Белорусской ССР (1920-1941). Минск, 1952; Лютаровіч П. Росквіт беларускага савецкага мастацтва. Мінск, 1955; Яго ж. Искусство Советской Белоруссии. Минск, 1959.

пачатак рэабілітацыі ахвяраў палітычных рэпрэсій, ажыццяўленне мерапрыемстваў, накіраваных на пэўную дэмакратызацыю грамадскага жыцця. Была знята “жалезная” заслона ў міжнародных адносінах, пашыраліся контакты ў галіне культуры.

У другой палове 50 – 60-я годы павялічылася колькасць гістарычных даследаванняў, прысвечаных развіццю культуры Беларусі. Гэтаму спрыяў XX з’езд КПСС, дзе была зробленая спроба пераасэнсавання некаторых пытанняў нацыянальна-культурнага будаўніцтва ў 20 – 40-я годы, ролі ў гэтай справе І. Сталіна, некаторых партыйна-дзяржаўных дзеячаў, якія былі рэпрэсаваныя, а затым рэабілітаваныя ў пасляз’ездаўскі час. Паглыбленню разгляду пытанняў культурнага і духоўнага жыцця беларускага народу садзейнічала пашырэнне доступу да архіўных і некаторых іншых дакументальных матэрыялаў, зробленая ў гады палітычнай “адлігі”. Убачылі свет работы П. Сіліванчыка¹⁸, І. Ільюшына, С. Умрэйкі, З. Пастуховай, Р. Кісялёва¹⁹. М. Красоўскі прысвяціў сваю працу развіццю вышэйшай школы Беларусі²⁰.

Як адзін з галоўных накірункаў ідэалагічнай работы КП(б)Б разглядалі палітыку ў сферах культуры А. Пейсаходвіч, Р. Платонаў, М. Лебедзеў, І. Царук, К. Цэлікава, К. Грак²¹. У гэтых і іншых работах утрымліваецца вялікі фактычны матэрыял, які характарызуе развіццё розных накірункаў культурнага будаўніцтва ў першыя дзесяцігоддзі савецкай улады. Нягледзячы на пэўную лібералізацыю палітычнага жыцця, беларуская гістарыяграфія другой паловы 50 – 60-х гадоў не змагла ў поўным аб’ёме паказаць складанасці культурнага будаўніцтва. Пад уціскам ідэалагічных стэрэатыпаў даследчыкамі былі абыдзеныя такія праблемы, як беларусізацыя, рэпрэсіі супраць інтэлігенцыі, барацьба з “нацыянал-дэмакратамі” і інш.

¹⁸ Сіліванчик П.П. Деятельность КПБ по осуществлению культурной революции в республике (1919-1937 гг.). Минск, 1961.

¹⁹ Ільюшын І.М. Народная асвета ў Беларусі за гады Савецкай улады. Мінск, 1957; Ільюшин И.М., Умрэйко С.А. Народное образование в Белорусской ССР. Минск, 1961; Пастухова З.А. Среднее образование в дореволюционной Белоруссии. Москва, 1963; Кісялёў Р.А. Школа Савецкай Беларусі. Мінск, 1968; Нарысы гісторыі народнай асветы і педагогічнай думкі ў Беларусі. Мінск, 1968 і інш.

²⁰ Красовский Н.И. Высшая школа Советской Белоруссии. Минск, 1963.

²¹ Пейсаходвіч А.Я. Культурное строительство в Белорусской ССР в 1943-1945 гг. Минск, 1961; Платонов Р.П. Идеологическая работа КПБ в годы социалистической индустриализации (1926-1929). Минск, 1962; Лебедев Н.И. Идеологическая работа КПБ в деревне и ее роль в создании колхозного строя. Минск, 1961; Царук И.О. КПБ – организатор культурного строительства в западных областях Белоруссии (1939-1955 гг.). Минск, 1962; Цепікова К.Т. Деятельность КПБ по усилению идеологической работы в деревне (1953-1958 гг.). Минск, 1962; Грак К. Идеологическая работа КПБ в первые послевоенные годы. Минск, 1963 і інш.

На працягу 70-х – пачатку і сярэдзіне 80-х гадоў пашыраўся маштаб даследаванняў па гісторыі культуры Беларусі. Характэрнай асаблівасцю для большасці работ з'яўляецца тое, што яны нясуць на сабе адбітак свайго часу. Працы пісаліся пад уплывам нараджанай у суслauскай ідэалагічнай лабараторыі канцэпцыі “савецкага народа” як новай гістарычнай супольнасці. Усе работы замоўчвалі існаванне рэлігійнай культуры, не ўлічвалі літаратурную, мастацкую, навуковую спадчыну, якая трымалася ў спецыяльных сховішчах, архівах.

Партыйны кантроль за культурным будаўніцтвам у пасляваенныя гады стаў прадметам даследавання С.Лукашова²². У работе цалкам праігнаравана палітычнае сітуацыя ў грамадстве пасля Вялікай Айчыннай вайны. Такі падыход характэрны і для іншых працаў.

Вялікая ўвага надавалася паказу ўзаемауплываў, узбагачэнню і збліжэнню культуры народаў народаў СССР²³. Такі падыход знайшоў сваё адлюстраванне ў штучнай “інтэрнацыяналізацыі” нацыянальных культуры. У працах праvodзілася думка, што беларуская культура ва ўзаемадзеянні з моцнымі культурамі іншых рэспублік толькі развівала і дапаўняла свае важнейшыя элементы. У такіх умовах аналіз сутнасці і прыроды нацыянальнай культуры ставіўся на другі план. Замоўчваўся крызісны стан беларускай мовы, працяг працэсу русіфікацыі. Сцварджалася, што ўпрыгожаны рускай мовы на беларускую садзейнічае словаўтваральнай актыўнасці апошняй²⁴.

У даследаваннях асаблівая ўвага надавалася паказу ролі ўстановаў культуры ў ідэйна-палітычным і маральна-эстэтычным выхаванні людзей²⁵. Выклікае цікавасць праца С.Ганцовай, у якой аўтар паказвае работу культурнаасветных установаў БССР з 60-х да сярэдзіны 80-х гадоў.

²² Лукашов С.А. Идеологическая работа Компартии Белоруссии в послевоенный период развития социалистического общества (1946–1958). Минск, 1979.

²³ Силиванчик П.П., Мельников А.П. Взаимообогащение и сближение национальных культур в период строительства социализма. Минск, 1974; Осуществление принципов интернационализма в условиях развитого социализма (Из опыта деятельности Компартии Белоруссии). Минск, 1979; Новицкий В.И. Комплексный подход к воспитанию трудящихся (по материалам БССР). Минск, 1981; Топуалу Г.Н., Афонин Ю.И. Через годы, через расстояния... (Об экономическом и культурном сотрудничестве братских народов Молдавии и Белоруссии). Кишинев, 1981; Марченко И.Е., Мельянков Г.С. Сотрудничество белорусского и литовского народов в период развитого социализма. Минск, 1982; Головнев А.И. Интернациональное и национальное в развитии социалистической культуры. Минск, 1974; Ён жа. Социалистическая культура в жизни общества. Минск, 1979.

²⁴ Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками. Минск, 1974. С. 186.

²⁵ Украінец П.П. Социально-культурный комплекс: опыт, проблемы. Москва, 1983; Гонцова С.К. Культурно-просветительные учреждения БССР: Воспитание нового человека. Минск, 1985; Он же. Самоактывное художественное творчество как фактор коммунистического воспитания трудящихся. Минск, 1986 и др.

Станаўленне і развіццё сродкаў масавай інфармацыі, сістэмы мас-тацкай культуры, дзейнасць мастацкіх і культурна-асветных установаў па эстэтычнаму выхаванню працоўных асвятляеца ў манаграфіях С.Марцалева²⁶. Ідэалагічная і арганізацыйная дзейнасць КП(б)Б па станаўленню і развіццю ў рэспубліцы кінамастацтва разглядаеца ў працы В.Смалья²⁷. Пытанні культурнага будаўніцтва на вёсцы, выхавання сялянства ў духу сацыялістычнай ідэалогіі даследуюцца ў работах В.Сафонавай, М.Касцюка, К.Маскоўкінай²⁸. Параўнальны аналіз сацыяльна-культурнага развіцця БССР з іншымі рэспублікамі даследуе Л.Лыч²⁹. У гэтых і іншых работах³⁰ утрымліваеца багаты фактычны матэрыял па розных накірунках культурнага будаўніцтва ў першыя дзесяцігоддзі савецкай улады. Характэрным для іх з'яўляеца прапаганда станоўчага вопыту і аб-межаваны паказ праблемаў, супяречнасцяў, складанасцяў культурнага раз-віцця, асабліва калгаснай вёскі. У гэтыя гады працягвалася работа па вывучэнню розных аспектаў дзейнасці вышэйшай і агульнаадукацый-най школы³¹. Гэтай галіне культуры прысвячаны манаграфіі М.Красоў-скага, У.Навіцкага і Я.Новіка, Л.Дразда, Н.Васілеўскай, Н.Красновай, М.Мінкевіча, П.Лапца і інш. Ва ўказанных працах грунтоўна даследуеца працэс стварэння і развіцця савецкай сістэмы адукцыі, дзейнасць КП(б)Б, савецкіх органаў, камсамола ў гэтай сферы. Тым не менш многія пытанні раскрываюцца спрошчана, без аналізу праблемаў, цяжкасцяў і дапушча-ных памылак, з пазіцый класавага падыходу і прынцыпу партыйнасці.

²⁶ Марцелев С.В. На путях строительства социализма. Печать Белоруссии в 1926-1937 гг. Минск, 1972; Ён жа. К духовному расцвету. Исторический опыт развития белорусской советской культуры. Минск, 1974; Ён жа. Художественная культура на современном этапе. Минск, 1978 і інш.

²⁷ Смаль В.И. Сквозь призму десятилетий: О политике КП(б)Б в области киноискусства в 20-30-е годы. Минск, 1980.

²⁸ Сафонова О.В. Культурное строительство в белорусской деревне в период построения социализма (1926-1937 гг.). Минск, 1978; Костюк М.П. Идейно-политическое воспитание крестьянства. Из опыта работы Компартии Белоруссии в период строительства социализма (1926-1937 гг.). Минск, 1979; Московкина Е.В. Культурное строительство в белорусской деревне: (Из опыта КПБ). Минск, 1983 і інш.

²⁹ Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик. На примере Белорусской ССР (1917-1941 гг.). Минск, 1987.

³⁰ Ешин С.З. Развитие культуры в БССР за годы советской власти. Минск, 1970; Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзовыми республиками. Минск, 1974; Культурное строительство в Белорусской ССР. Минск, 1979 і інш.

³¹ Красовский Н.И. Высшая школа Советской Белоруссии. 2-е изд., перераб. и доп. Минск, 1972; Новицкий В.И., Новик Е.К. Участие Ленинского комсомола Белоруссии в борьбе за подъём народного образования (1920-июнь 1941 гг.). Минск, 1979; Дрозд Л.Н. Развитие средней общеобразовательной школы в Белоруссии. 1917-1941. Минск, 1986; Василевская Н.В. Формирование производственно-технической интеллигенции БССР. 1921-1941 гг. Минск, 1986. Краснова Н.Г. Партийнае кіраўніцтва

Праблемы культурнага развіцця знайшлі адлюстраванне ў абагульняючых працах, прысвечаных гісторыі беларускага народу. У 3-5 тамах пяцітомнай працы “Гісторыя Беларускай ССР”³² на багатым фактычным матэрыяле раскрываецца работа, якая праводзілася ў рэспубліцы ў 20-30-я гады па ліквідацыі непісьменнасці і малапісьменнасці насельніцтва, стварэнню і дзейнасці савецкай сістэмы адукацыі. Значнае месца адведзена даследаванню пытанняў развіцця літаратуры і мастацтва. Але складаны і супярэчлівы працэс культурнага будаўніцтва не выходзіў за межы афіцыйна зацверджанай метадалогіі, суправаджаўся штампамі-высновамі, якія былі характэрныя як для беларускай, так і ўсёй савецкай гістарыяграфіі. У прыватнасці, адзначаючы поспехі ў культурным будаўніцтве за гады перадваенных пяцігодак, рабілася выснова, што “БССР наблізілася да завяршэння культурнай рэвалюцыі. Яе найбольш важныя задачы да 1941 г. у асноўным былі выкананыя. У выніку творчага засвяення лепшых дасягненняў мінулага і стварэння новых духоўных каштоўнасцяў склалася новая, сацыялістычная культура, ідэйнай асновай якой стаў марксізм-ленінізм. Стаўшы на пазіцыі метаду сацыялістычнага рэалізму, паспяхова развівалася беларусская літаратура і мастацтва”³³. Яшчэ большай ідэалагізаванасцю характарызavalіся сюжэты культурнага будаўніцтва ў калектыўных работах, прысвечаныя гісторыі КПБ, прафсаюзаў, камсамола³⁴.

Якасна новым асэнсаваннем праблемаў нацыянальна-культурнага развіцця азnamенаваўся канец 80-х – 90-я гады. Пачынаючы з канцэпцыі “дэфармацыі сацыялізму”, беларуская гістарыяграфія ў далейшым адышла ад старых догмаў і стэрэатыпаў пры ацэнцы развіцця грамадства ў савецкія гады. Даследчыкі зыходзілі з таго, што з канца 20-х гадоў у СССР, у tym ліку і Беларусі, пачалося фармаванне таталітарнага палітычнага

народнай асветай. Мінск, 1970; Минекевич М.Г. На пути к всеобщему среднему образованию. Минск, 1976; Ён жа. Общеобразовательная школа Белорусской ССР на современном этапе. Минск, 1978; Лапец П.Д. Партийная организация школы. Минск, 1977; Новик Е.К., Новицкий В.И. Ленинский комсомол Белоруссии – общеобразовательной школе. Содержание, формы и методы работы по обучению и коммунистическому воспитанию молодежи (1941-1980 гг.). Минск, 1982 і інш.

³² Гісторыя Беларускай ССР у пяці тамах. Т. 3. Перамога Вялікай Каstryчніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі і пабудова сацыялізму ў БССР (1917-1937 гг.). Мінск, 1973; Т. 4. Беларусь напярэдадні і ў гады Вялікай Айчыннай вайны Савецкага Саюза (1938-1945 гг.). Мінск, 1975; Т. 5. Беларуская ССР у перыяд стварэння развітога сацыялізма і будаўніцтва камунізма (1945-1974 гг.). Мінск, 1975.

³³ Гісторыя Беларускай ССР. Т. 4. С. 52.

³⁴ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии в 2-х частях. Ч.1 (1883-1920). Минск, 1967; ч. II (1921-1966). Минск, 1967. Очерки истории профсоюзов Белоруссии (1905-1969 гг.). Минск, 1970; Очерки истории ленинского комсомола Белоруссии. Минск, 1975.

рэжыму, які канчаткова ўсталяваўся ў пачатку 30-х гадоў. Ён выключаў свабоднае развіццё культуры шляхам ідэалагічнага ўціску, дэклараўання права партыйнага кіраўніцтва літаратурай і мастацтвам.

Значны ўклад у распрацоўку праблемаў фармавання і развіцця беларускай культуры на працягу дзесяці стагоддзяў, у тым ліку і ў гады савецкай улады, унесла работа Л.Лыча і У.Навіцкага³⁵. Выкарыстоўваючы новыя архіўныя матэрыялы, выданні беларускай эміграцыі, упершыню ў айчыннай гісторыяграфіі зроблена спроба паказаць складанасць і супяречлівасць працэсаў нацыянальна-культурнага развіцця, прааналізавана ідэйна-палітычная барацьба, якая ў канцы 20-х гадоў выплілася ў жорсткі кантроль у сферы культуры. Умяшанне партыйна-дзяржаўных структураў у творчы працэс прывяло да жорсткага ідэалагічнага ўціску, рэпрэсій супраць інтэлігенцыі, якія набылі асаблівы жахлівы характар у сярэдзіне 30-х гадоў.

Поспехі нацыянальна-культурнага адраджэння 20-х гадоў, прычыны яго скасавання, разгортванне палітыкі русіфікацыі ў наступныя перыяды развіцця савецкага грамадства разглядаюцца ў работах Л.Лыча³⁶.

Спецыяльная калектыўная манаграфія прысвечана ролі Інбелкультта ў правядзенні палітыкі беларусізацыі³⁷. Аўтары падкрэсліваюць, што першая нацыянальная навуковая ўстанова ў сваёй дзейнасці вывучала асаблівасці гісторычнага развіцця беларускага народу, яго традыцыі, культуру, ступень навуковай распрацаванасці мовы. З 1 студзеня 1929 г. Інбелкульт быў рэарганізаваны ў Беларускую Акадэмію навук (БАН). Асаблівасці яе развіцця ў перадваенны час даследуюцца М.Токаравым³⁸. Стан навукі ў пасляваенны перыяд, падрыхтоўка навуковых кадраў асвятляецца ў работах Г.Карзенкі³⁹. Фармаванне мастацкай інтэлігенцыі БССР у 20-30-я гг., складанасці яе ўзаемадносінаў з уладай знайшлі асвятленне ў манаграфіі Э.Яршовай⁴⁰. Падрыхтоўка кадраў з пазіцый новых падыходаў у гісторычнай навуцы даследуецца ў работах, прысвечаных гісто-

³⁵ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. Мінск, 1986; Іх жа. Гісторыя культуры Беларусі. Выд. другое, дапоўненае. Мінск, 1987.

³⁶ Лыч Л.М. Рэформа беларускага правапісу 1933 года: ідэалагічны аспект. Мінск, 1993; Яго ж. Беларуская нація і мова. Мінск, 1994; Яго ж. Беларусізацыя 20-х гадоў // Маладосць. 1995. № 11; Яго ж. Беларусізацыя. Маладосць. 1995. № 12 і інш.

³⁷ Інстытут беларускай культуры. Мінск, 1993.

³⁸ Токарев Н.В. Академия наук Белорусской ССР: Годы становления и испытаний (1929-1945 гг.). Москва, 1988.

³⁹ Корзенко Г.В. Научная интеллигенция Беларуси в 1944-1990 гг. (Подготовка, рост, структура). Минск, 1995; Яго ж. Подготовка научных кадров в Беларуси. Взгляд сквозь годы. Минск, 1998.

⁴⁰ Ершова Э.Б. Исторические судьбы художественной интелигенции Белоруссии (1917-1941 гг.). Москва, 1994.

рыі асобных ВНУ⁴¹. Дзейнасць інтэлігэнцыі Беларусі ў гады Вялікай Ай-чыннай вайны раскрываеца ў манаграфіі У.Кузьменкі⁴².

Новым накірункам даследавання гісторыі культуры, правядзенне якіх стала магчымым пасля зыходу з палітычнай арэны КПСС-КПБ, сталі палітычныя рэпрэсіі 20 – 50-х гадоў. Механізм уздзеяння сталінскага рэп-рэсіўнага рэжыму на нацыянальна свядомую, незалежна думаючу інтэлігэнцыю пад сцягам барацьбы з “нацыянал-дэмакратызмам” раскрываеца ў даследаваннях У.Адамушкі і У.Міхнюка⁴³, калектыўных работах, прысвечаных гэтай праблеме⁴⁴. Разам з тым, у беларускай постсавецкай гістарыяграфіі робіцца спроба абяліць антычалавечую дзейнасць сталінскага таталітарнага рэжыма. Гэта ў першую чаргу тычыцца манаграфіі А.Залескага⁴⁵. На яго думку, “у 1937-1938 гг. была разгромлена апошняя буйная бухарынска-рыкаўская апазіцыя ў УКП (б). Наступныя жалобныя ўрокі гісторыі паказалі, што поўным разгромам антысацыялістычнай апазіцыі І.В.Сталін забяспечыў далейшае істотнае развіццё савецкага ладу ў нашай краіне яшчэ больш чым на пяцьдзесят гадоў”⁴⁶.

З кожным годам беларуская постсавецкая гістарыяграфія папаўняеца работамі, прысвечанымі прадстаўнікам беларускай культурнай эліты, якія прымалі актыўны ўдзел ў распрацоўцы і ажыццяўленні нацыянальна-культурнай палітыкі 20-х гадоў. Палітычная і грамадская дзейнасць вядомых дзяржаўных і палітычных дзеячоў, работнікаў культуры, імёны якіх былі невядомыя некалькім пакаленням беларусаў, асвятляеца ў калектыўным выданні⁴⁷, работах І.Ігнаценкі і А.Карала, А.Мяснікоў, Н.Васілеўскай, Я.Янушкевіча, П.Брыгадзіна і І.Мацяcs, М.Ількевіча.⁴⁸

⁴¹ Шишко Е.И., Ключарев А.А., Кубарко А.И. Минский орден Трудового Красного Знамени государственный медицинский институт: (К 70-летию). Минск, 1991; Белорусская сельскохозяйственная академия. Краткий очерк истории и деятельности. Минск, 1999 і інш.

⁴² Кузьменко В.И. Советская интеллигенция в партизанском движении в Белоруссии. 1941-1944 гг. Минск, 1991.

⁴³ Адамушка У.І. Палітычныя рэпрэсіі 20-50-х гадоў на Беларусі. Мінск, 1994; Міхнюк У.М. Арыштаваць і выслучаць: Документальны нарыс пра Алеся Дудара. Мінск, 1996.

⁴⁴ Возвращенные имена. Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий. Минск, 1992; Антон Луцкевич: Материалы следственного дела НКВД БССР. Минск, 1997; Палітычныя рэпрэсіі на Беларусі ў ХХ стагоддзі: Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 27-28 марта 1998 г.) Мінск, 1998; Боль людская. Минск, 1999 і інш.

⁴⁵ Залесский А.И. И.В.Сталин и коварство его политических противников. Книга первая. Минск, 1999.

⁴⁶ Залесский А.И. И.В.Сталин и коварство его политических противников. Книга первая. Минск, 1999. С.321.

⁴⁷ Сыны і пасынкі Беларусі. Мінск, 1996.

⁴⁸ Ігнаценка І., Кароль А. Усевалад Ігнатоўскі і яго час. Мінск, 1993; Мяснікоў А.Ф. Нацдэмы. Мінск, 1993; Васілеўская Н.У. Абвінавачваеца ў нацыянал-дэмакратызме (пра наркома асветы Беларусі

Палітычнае і культурнае жыщё БССР у 20-30-я гг. знайшло адлюстраванне ў працах Р.Платонава⁴⁹. Апроч змястоўных матэрыялаў яны змяшчаюць унікальныя архіўныя дакументы, што надае гэтым работам крыніцазнаўчы характар.

Культурная палітыка савецкай улады ў першыя гады НЭПа даследуеца ў манаграфіі М.Бяспалай⁵⁰. Насуперак стэрэатыпу беларускай гістарыяграфіі аўтар робіць вывад, што новая культурная палітыка бальшавікоў не ўспрымалася вяскоўцамі па прычыне адыходу яе ад агульна-чалавечых духоўных і маральных каштоўнасцяў, ад устойлівых формаў традыцыйнай культуры. Яна насаджалася мітынгамі, сходамі, лекцыямі, разнастайнымі масавымі кампаніямі⁵¹.

Моўная палітыка ў БССР, а затым у Рэспубліцы Беларусь раскрыта ў зборніку⁵², куды ўвайшлі артыкулы, даследаванні, дакументальныя матэрыялы. Яны распавядаюць аб гаротным стане беларускай мовы, які склаўся ў цывілізаванай еўрапейскай краіне ў канцы 20 ст. Даследаванню эвалюцыі дзяржаўнай культурнай палітыкі ў другой палове 20 ст., раскрыцю асноўных тэндэнций развіцця міжнародных культурных сувязяў Беларусі з краінамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы прысвежана манаграфія В.Шадурскага⁵³.

Аб'ектыўнасцю вызначаецца даследаванне, прысвежанае гісторыі канфесій на Беларусі з канца 18 ст. да сучаснасці⁵⁴. Плённая праца з першакрыніцамі дазволіла аўтарам абвергнуць такія штампы, як “рэлігія адмірае ў сацыялістычным грамадстве”, “у СССР існавала сапраўдная свобода сумлення” і інш. У аўтарскіх высновах адзначаецца, што свобода веравызнання ў бальшавіцкім разуменні – гэта ўмяшанне ў канфесійныя справы, гвалгоўнае закрыцце храмаў, рэпрэсіі супраць святароў і вернікаў, прымітыўная і прымусовая атэістычная пропагада.

А.В.Баліцкага). Мінск, 1995. Янушкевіч Я.Я. Неадменны сакратар Адраджэння. Мінск, 1995; Брыгадзін П.І., Мацяс І.Д. У.М. Ігнатоўскі: палітычныя дзеяч, вучоны. Мінск, 1998.

⁴⁹ Платонаў Р.П. Палітыкі. Ізд. Лёсы: Грамадскія пазіцыі і ўмовах нарастання ідэалагічнага дыктатуру ў Беларусі 20-30-х гадоў. Мінск, 1996; Яго ж. Лёсы: Гісторыка-документальная нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця ў Беларусі 20-30-х гадоў. Мінск, 1998.

⁵⁰ Бяспалая М. А. Беларуская вёска ў першыя гады НЭПа (1921-1923 гг.) Мінск, 1999.

⁵¹ Бяспалая М. А. Беларусская вёска ў першыя гады НЭПа (1921-1923 гг.) Мінск, 1999. С. 226, 227.

⁵² Аняменне. З хронікі знішчэння беларускай мовы. Вільня, 2000.

⁵³ Шадурскій В. Культурные связи Беларуси со странами Центральной и Западной Европы (1945-1990 гг.). Минск, 2000.

⁵⁴ Канфесіі на Беларусі. (Канец XVIII -XX ст.). Мінск, 1999.

Беларуская гістарыяграфія 90-х гадоў папоўнілася шэрагам калектуўных работ, у якіх разглядаецца культурнае жыццё беларускага народа ў 20 ст. Багаты матэрыял па развіццю культуры і навукі пачатку 20 стагоддзя ўтрымліваецца ў калектыйнай манаграфіі “Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начало XX в.”⁵⁵

Новымі падыходамі да асвятлення праблемы вызначаюцца “Нарысы гісторыі Беларусі”⁵⁶. Аўтарам удалося аб’ектыўна паказаць развіццё культуры 20 ст. Аналізуюцца недахопы, пралікі, складанаасці, і, у першую чаргу, палітычныя рэпрэсіі супраць беларускай інтэлігенцыі. Да грамадскасці была даведзена падвіжніцкая дзеянасць шэрагу прадстаўнікоў навукі і культуры, імёны якіх доўгія гады замоўчваліся па прычыне залічэння да “ворагаў” народа.

У іншым ключы гэтыя складаныя праблемы разглядаюцца аўтарскім калектывам дапаможніка для студэнтаў вышэйшых навучальных установаў “Гісторыя Беларусі”⁵⁷. Прычыны рэпрэсіяў супраць “інтэлекта нацыі” аўтарамі бачацца не ў сталінскай тэорыі абастрэння класавай барацьбы па меры прыбліжэння да сацыялізму, не ў стварэнні “троек” і спецыяльных нарадаў, вяршыўшых суд над ахвярамі, не ў дзеянасці шырокай сеткі лагераў для зняволеных пад кіраўніцтвам сумнавядомага ГУЛАГа, а ў паводзінах людзей, якія не вытрымліваючы ідэалагічнага ўціску, рабілі ўсё дзеля таго, каб застацца жыць. “Да цяперашняга часу не выяўлены сапраўдныя прычыны рэпрэсій, - адзначаеца ў дапаможніку. - Амаль нічога не гаворыцца (ці гаворыцца мала) пра даносы, паклённыя, бесчалавечнасць, кар’ерызм вельмі многіх дзеячаў культуры...”⁵⁸ З гэтага вынікае, што прычынай рэпрэсій з’яўляліся даносы, паклённыя, якія запаланілі грамадскую жыццё 30-х гадоў. Але на самой справе, гэта была не прычына, а наступствы вакханаліі, якія разгарнуліся з пачатку 30-х гадоў пад кіраўніцтвам І. Сталіна.

Абвяшчэнне незалежнасці Беларусі адкрыла новы этап у даследаванні яе гісторыі і культуры за мяжой. Устанаўленне дыпламатычных адносінаў, адкрыцце пасольстваў узмацніла цікавасць да Беларусі з боку дзяржаўных і палітычных структураў, навуковай грамадскасці замежных дзяржаваў. У англомоўнай літаратуры сярод даследчыкаў беларускай

⁵⁵ Очерки истории науки и культуры Беларуси IX- начала XX в. Минск, 1996.

⁵⁶ Нарысы гісторыі Беларусі ў 2-х частках. Частка I. Мінск, 1994; Частка II. Мінск, 1995.

⁵⁷ Гісторыя Беларусі. Ч. 2. Люты 1917-1997 гг. Мінск, 1998.

⁵⁸ Гісторыя Беларусі. Ч. 2. Люты 1917-1997 гг. С. 179.

праблематыкі найбольш вядомы ўраджэнец Беларусі Янка Запруднік, які пражывае ў ЗША. У 1993 г. у гэтай краіне выйшла з друку яго кніга “Беларусь на гісторычных скрыжаваннях”. У 1996 г. яна была перакладзеная на беларускую мову⁵⁹.

Актыўна фармуеца навуковая школа па праблемах беларускай гісторыі ў Германіі і ў Аўстрый. Па гэтай тэматыцы працуюць больш 10 даследчыкаў. Прадстаўляе цікавасць работа навуковага супрацоўніка універсітэта ў Канстанцы (ФРГ) Райнера Лінднера⁶⁰.

Узмацнілі работу па даследаванню культуры Беларусі беларускія навукоўцы з Польшчы. У першую чаргу трэба адзначыць працы Гелены Глагоўскай⁶¹ і Яўгена Мірановіча⁶².

Такім чынам, гісторыкамі Беларусі зроблена вялікая праца па вывучэнню гісторыі культуры 20 ст. Тым не менш, патрэбна арганізацыя навуковай працы па пашырэнню і паглыбленню даследаванняў, стварэнню задзелаў для напісання ў будучым шматтомнай гісторыі культуры Беларусі, як гэта робіцца на Украіне, іншых краінах былога СССР. Да вядзення дэталёва акрэсліць асноўныя этапы культурнага развіцця, іх характэрныя асаблівасці. Чакаюць даследавання такія праблемы, як структурная паўната беларускай культуры па тых ці іншых этапах гісторычнага развіцця, асаблівасці беларускай культуры, нацыянальная псіхалогія і менталітэт, уклад беларускай культуры ў скарбонку єўрапейскай і святавай культуры.

⁵⁹ Запруднік Я. Беларусь на гісторычных скрыжаваннях. Мінск, 1996.

⁶⁰ Lindner R. Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999.

⁶¹ Helena Głogowska. Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996

⁶² Мірановіч Яўген. Навейшая гісторыя Беларусі. Беласток. 1994.

**АНТЫСАВЕЦКІЯ ВАЕННА-ПАЛІЦЭЙСКІЯ ФАРМАВАННІ НА
ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЕ:
СТАН і ПЕРСПЕКТИВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ**

Праблема супрацоўніцтва савецкіх людзей і насельніцтва акупаваных фашыстамі краінаў са службамі і ведамствамі гітлераўскай Германіі, як і праблема калабарацыянізму ўвогуле да сённяшняга часу з'яўляеца адной з самых складаных у навейшай гісторыі. Дыскусіі выклікае не толькі сам феномен супрацоўніцтва, але і навуковыя вызначэнні, якімі карыстаючыца даследчыкі пры яго вывучэнні. Відавочна, што па шэрагу прычын разглядаемая намі тэма не атрымала, ды па сутнасці і не магла атрымаць, належнага навуковага асвятлення ў савецкай гістарыяграфіі. Галоўнай прычынай было тое, што яна адносілася да ліку забароненых. Савецкая гістарыяграфія падзеяў Другой сусветнай вайны тлумачыла іх з пэўных ідэалагічных пасылак, і там не знаходзілася месца для паказу такіх з'яў, як калабарацыянізм і ўдзел насельніцтва ў антысавецкіх ваенных фармаваннях, а tym больш не дазвалялася гаварыць аб наяўнасці антысавецкага руху ці шырокіх антысавецкіх настрояў сярод насельніцтва часова захопленых гітлераўцамі тэрыторый. Для таго, каб зразумець з'яву калабарацыі, супрацоўніцтва савецкага насельніцтва з німецкімі захопнікамі, яе прычыны, характар, маштабы і ролю, неабходна ўлічваць як палітычныя, так і духоўныя фактары нацыянальнага гістарычнага працэсу, сацыяльна-класавыя і псіхалагічныя перадумовы фармавання рускага, украінскага, беларускага, літоўскага, латышскага і іншых нацыянальна-вызваленчых рухаў.

Адной з галоўных прычынаў закрытасці гэтай праблемы для савецкіх даследчыкаў было тое, што для савецкай улады яна з'яўлялася перш за ўсё праблемай палітычнай. Рабілася ўсё магчымае, каб усяляк яе прыхаваць і прадставіць праціўнікаму як звычайных здраднікаў, пераутварыць гэтую праблему ў крымінальную. Імя Уласава і яго паплечнікаў у савецкіх пасляваенных публікацыях з моманту абвесткі пра суд і вынясенне смяротнага прысуду дванаццаці здраднікам Радзімы “за актыўную шпіёнскую, дыверсійную і тэрарыстычную дзейнасць” не ўпаміналася да сярэдзіны 50-х гадоў. Дастаткова адзначыць, што нават у выгадзенай у час хрушчоўскай адлігі афіцыйнай гісторыі Вялікай Айчыннай вайны толькі адным радком сказана аб баязлівасці і здрадзе Уласава, якія прывялі да знішчэння 2-й Ударнай арміі на Волхаўскім фрон-

це¹, і ні слова – пра існаванне антысавецкіх ваенных і паліцэйскіх фармаванняў у складзе нямецкай арміі.

Сітуацыя пачала змяняцца ў сярэдзіне 50-х гадоў, калі па амністый 1955 г. з лагераў былі выпушчаны тыя, хто служыў у гэтых фармаваннях². Лінія партыі па пытанню далейшага абыходжання з “власовщицай” была выкладзена 27 кастрычніка 1959 г. у артыкуле “Именем солдата” галоўнага рэдактара “Літературной газеты” С.С. Смірнова. Артыкул, хоць ацэнкі і вызначэнні “уласаўцаў” адпавядалі ў ім агульна прынятym клішэ (“РОА – банды здраднікаў, падонкі без гонару і сумлення”), цікавы прызнаннем Смірнова, што ў сваёй большасці яны былі непрымірымымі ворагамі “нашего строя и нашего государства”³. Гэта было, па сутнасці, першым прызнаннем іх палітычнымі праціўнікамі сістэмы, прызнаннем уласаўскага руху **палітычнай проблемай**. І таму ў далейшым было зроблена ўсё магчымае, каб ачарніц Уласава, Рускі Вызвольны Рух⁴, а таксама нацыянальныя рухі, якія існавалі ў гады вайны (украінскі, беларускі, польскі, літоўскі, латышскі, эстонскі і г.д.). Актывізацыя гэтай працы была вельмі “актуальнай” у сувязі з пашырэннем актыўнасці замежнай публіцыстыкі па асвятленню “уласаўскага руху” і нацыянальных рухаў, з распаўсюджваннем у замежнай гісторыяграфіі тэзы аб г.зв. “рускім шанцы”, аб “трэцяй сіле”, аб Рускім Вызвольным Руху, аб дзейнасці на баку немцаў шэррагу антысавецкіх фармаванняў. Інфармацыя пра гэтыя публікацыі (часам і самыя публікацыі) рознымі шляхамі прасочвалася ў краіну. Найбольш давераныя маглі пазнаёміцца з імі ў спецховішчах. З’яўленне “Архіпелага ГУЛАГ” А. Салжаніцына⁵ было сапраўднай “мінай запаволенага дзеяння”, якая ўзарвала ўсе звыклыя дасюль клішэ. Савецкія людзі даведваліся пра змест рамана па передачах “варожых галасоў” і са шматлікіх адказаў “літаратурнаму ўласаўцу”⁶.

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза. В 6-ти т. Т. 2. Москва, 1961. С. 470.

² Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета ССР ад 17.09.1955 г. аб амністый савецкіх грамадзянаў, якія ў час вайны супрацоўнічалі з немцамі. Здраднікамі фактычна лічыліся і ваеннапалонныя, але амністый іх не датычылася. І толькі праз год, 29 чэрвеня 1956 г. ЦК КПСС і Савет Міністраў ССР прынялі пастанову “Об устранении последствий грубых нарушений законности в отношении бывших военнослужащих и членов их семей”.

³ Смирнов С. Именем солдата // Литературная газета. 27 октября 1959.

⁴ Гл.: Хофман И. История власовской армии. Париж, 1990. С. 263-314.

⁵ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Париж, 1974.

⁶ Гл.: Жилин П. Как Солженицын воспел предательство власовцев // Известия. 29 января 1974.

Каб паказаць “сапраўдны твар” здраднікаў, было дадзена слова савецкай юрыспрудэнцыі. У 60 – 70 гады былі надрукаваны чатыры дакументальныя матэрыялы пра суд над Уласавым⁷, у якіх праводзілася думка, што Уласаў прадаўся немцам, што ўласаўскі рух не што іншае, як звычайная здрада сваёй Бацькаўшчыне, якая не можа быць дараўана⁸. Зразумела, што інфармацыя па гэтых пытаннях насіла накіраваны і дазіраваны характар. Наступны ўсплеск публікацыі дакументальных сведчанняў па праблеме адбыўся ў канцы 80-х - пачатку 90-х г., калі ў “Ваенна-гістарычным часопісе” была змешчаная серыя публікаций з мэтай паказаць, абавіраючыся на архіўных матэрыялах следства і суда, у адпаведным свеце Уласава і Рускі Вызвольны Рух⁹, а таксама дзеянасць нацыянальных антысавецкіх фармаванняў на баку Германіі¹⁰.

На пачатку 90-х гадоў, у сувязі з развалам СССР рэзка змяніліся акцэнты ў ацэнцы гістарычнага месца і ролі Рускага Вызвольнага Руху, нацыянальных паміжненняў прадстаўнікоў нацый і народнасцяў былога СССР падчас Другой сусветнай вайны. У прыбалтыйскіх рэспубліках быўшыя легіянеры былі фактычна рэабілітаваныя. Тоё ж самае адбылося з АУН-УПА на Украіне. Вялізная колькасць літаратуры аб РОА і ўласаўскім руху, дзеянасці казацкіх і нацыянальных фармаванняў у складзе Вермахта з’явілася ў

⁷ Гл.: Титов Ф. «Дело Власова и других» // На страже социалистической законности. Москва, 1968. С. 372-390; ён жа. Клятвопреступники // Неотвратимое возмездие. Москва, 1973. С. 214-234; 2-е изд. Москва, 1979. С.180-196; Тишков А.В. Предатель перед Советским судом // Советское государство и право. 1973. № 2. С. 89-98; Самойлов Д.М. Суд над предателями // Верховный суд СССР. Москва, 1974. С. 371-380; Чистяков Н.Ф. На страже социалистической законности. Москва, 1968.

⁸ “Судебный процесс над Власовым и его соучастниками по тяжчайшим преступлениям перед Родиной обнажил все убожество тех, кто из тщеславия, карьеристских побуждений или по трусости, ради шукуных интересов ревностно служил лютому врагу человечества – германскому фашизму, залившему кровью советского народа нашу священную землю. Советский суд наказал отступников сурово, но справедливо. Изменники Родины, поднявшие руку на свой народ в годы суровых испытаний, не имеют права на жизнь” (Неотвратимое возмездие. Москва, 1973. С. 214-234; 2-е изд. Москва, 1979. С. 196.).

⁹ Катусев А.Ф., Оппоков В.Г. Иуды. Власовцы на службе у фашизма // Военно-исторический журнал (ВИЖ). 1990. № 6. С. 68-81; Яныж. Движение, которого не было, или история власовского предательства // ВИЖ. 1989. № 4. С. 18-28; № 7. С. 12-20; № 9. С. 45-51; № 12. С. 31-41; Решин Л.Е. “Wlassow-Aktion”, или Как германское командование пытались разложить Советскую Армию и ее тыл в 1941-1945 гг. (По материалам и документам вермахта, СС и СД) // ВИЖ. 1992. № 3. С. 22-25; Решин Л.Е. Степанов В.С. Судьбы генеральские... // ВИЖ. 1992. № 10-12; 1993. № 1-3, 5.

¹⁰ Алов Г.Г. Падачы // ВИЖ. 1990. № 12. С. 18-21; Литвин Г.А. Крымско-татарские формирования: документы третьего рейха свидетельствуют // ВИЖ. 1991. № 3. С. 89-95; Семін Ю.Н., Старков О.Ю. Кавказ. 1942-1943 годы: героизм и предательство // ВИЖ. 1991. № 8. С. 35-43; Крикунов В.П. Подутроўскі расстрэл або по добраі волі? О формірованні в годы вайны немецко-фашистскімі командаваннем нацыянальных частей из числа военнопленных РККА і изменников Родіны // ВІЖ. 1994. № 6. С. 41-44; Ямпольскій В.П. «Мусульманская плаха» для России // ВІЖ. 1996. № 5. С.24-31 і інш.

расійскім друку¹¹. Адначасова пачалі з'яўляцца публікацыі дакументаў і матэрыялаў, навуковыя артыкулы і кнігі, у якіх уласаўскі рух разглядаецца як частка Русага Вызвольнага Руху (РОД). Факты, якія прыводзіліся ў публікацыях, нярэдка былі супярэчлівыя, а спектр ацэнак выявіў розныя погляды і падыходы: ад звыклых традыцыйна адмоўных, выкryвальна-абві-наваўчых да спробаў паставіць пад сумненне ўстойлівія стэрэатыпі і ўхва-лення дзеянасці тых, хто ваяваў супраць савецкай сістэмы.

Сярод найбольш значных працаў гэтага накірунку па даследуемай намі праблеме неабходна адзначыць калектывную працу “Материалы по истории Русского освободительного движения”, якая прадстаўляе сабой серыю зборнікаў артыкулаў, дакументаў і ўспамінаў, падрыхтаваных грамадской арганізацыяй “Архівам РОА” пад агульнай рэдакцыяй А.В.Ака-рока. Ужо выйшла чатыры выпускі¹². Цікавы матэрыял утрымліваюць публікацыі маладога даследчыка з Санкт-Пецярбурга К.М.Аляксандрава¹³. Праблема стала асвятляцца і ў афіцыйных расійскіх выданнях, дзе ўпершыню зроблена спроба даць новую ацэнку прычынаў таго, чаму савецкія людзі бралі такі актыўны ўдзел у супрацоўніцтве з захопнікамі. У гэтай сувязі неабходна адзначыць фундаментальную абагульняючу працу расійскіх гісторыкаў “Великая Отечественная война 1941-1945. Военно-исторические очерки.”¹⁴. Як бачым, нават кароткі агляд сучас-най расійскай гісторыяграфіі паказвае, што ў ёй прысутнічае шырокі спектр поглядаў на праблему калабарацыі і супрацоўніцтва насельніцтва СССР з нямецкімі захопнікамі, якія адлюстроўваюць, як пазіцыі супрацьлеглых бакоў, так і ў пэўнай ступені погляды на яе трэцяга боку.

Пэўныя напрацоўкі ў даследаванні гісторыі антысавецкіх ваеных і паліцэйскіх фармаванняў былі і ў беларускай савецкай гісторыяграфіі. Першым “гісторыкам” гэтай праблемы на Беларусі быў Л.С.Цанава, які змясціў главу “Беларускія буржуазныя нацыяналісты – злейшыя ворагі

¹¹ Ермаченков С.В., Почтарев А.Н. Последний поход власовской армии // Вопросы истории. 1998. № 2. С. 94-104; Пальчиков П.А. История генерала Власова // Новая и новейшая история. 1993. № 2. С. 123-144; Раманичев Н.М. Власов и другие // Вторая мировая война: Актуальные проблемы. Москва, 1995. С. 292-312.

¹² Материалы по истории Русского Освободительного Движения 1941-1945 гг. (Статьи, документы, воспоминания). Под общей ред. А.В.Окорокова. Вып.1. Москва 1997; Вып. 2. Москва, 1998; Вып. 3. Москва, 1998; Вып. 4. Москва, 1999.

¹³ Александров К.М. Казачество России в 1941-1943гг.: неизвестные страницы истории // Новый часовой. 1995. № 3. С. 76-95; Ён жа. Восточные войска Вермахта и Вооруженные Силы Комитета Освобождения народов России. (К истории разведывательных и контрразведывательных служб) // Клио. 1999. № 2(8). С. 171-187.

¹⁴ Великая Отечественная война.1941-1945. Военно-исторические очерки. В 4-х кн. Москва, 1998-1999.

беларускага народу”¹⁵ ў сваёй працы аб усенароднай партызанскай вайне, якая выйшла з друку на рускай и беларускай мовах ў 1949-1951 гг.¹⁶ Хутка пасля выходу кніжкі Л.Цанава быў арыштаваны. Была забаронена і зінклі ў спецсховішчах і яго праца. Аднак ідэалагічны адзнакі, дадзенны ў кнізе, яе агульны тон за малым выключэннем захоўваюцца ў айчыннай гістарыграфіі фактычна да сённяшняга часу.

На працягу 50 – 80-х гадоў у шматлікіх навуковых і мемуарных выданнях па гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны сталі з’яўляцца асобныя новыя звесткі пра стварэнне і дзейнасць Беларускай Народнай Самапомачы, пра Беларускую Самаахову, Беларускі Саюз Моладзі, Беларускую Цэнтральную Раду (БЦР) і Беларускую Краёвую Абарону, пра дзейнасць у Беларусі брыгады Гіль-Радзівонава, Рускай Нацыянальна-Народнай Арміі (РННА, Асінторф)¹⁷, РОНА¹⁸, беларускіх, украінскіх і літоўскіх паліцэйскіх, уласаўцах і інш. Звесткі гэтаяя наслі ў большасці выпадковыя харкатар і не выходзілі за межы абазначаных Л.Цанавам падыходаў¹⁹. Найбольш значны ўклад у асвятленне тэмы ўносяць працы В.Ф.Раманоўская-

¹⁵ Цанава Л.С. Всенародная партизанская война в Белоруссии против фашистских захватчиков. Ч. II. Минск, 1951. С. 642-852.

¹⁶ Вядома, что па заданию Цанавы кнігу рыхтавала да друку група супрацоўнікаў КДБ. Гл.: М.Ф.Шумейка. Арганізацыя навуковых даследаванняў па гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны ў 40-я - 90-я гады // Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны: Праблемы гістарыяграфіі і крыпніцаизнавства. Мінск, 1999. С.15.

¹⁷ Першымі аўтых дзейнасці расказаілі былы начальнік БШПР П.З.Калінін і былы начальнік аператыўнага аддзела БШПР А.І.Бруханаў. Гл.: Калинін П.З. Участие советских воинов в партизанском движении Белоруссии // ВІЖ. 1962. № 10. С. 24-40; Ён жа. Партизанская республика. Москва, 1964; ён жа: Партизанская республика. 3-е перераб. и доп. Мінск, 1973; У 1964 г. быў надрукаваны артыкул былога камандзіра партызанскай брыгады «Жайлязік» І.Ф.Ціткова аб пераходзе на бою партызан брыгады Гіля-Радзівонава. (Гл.: Титков И. Выбор оружия: записки партизана // Простор. 1964. №. 4. С. 66-86; № 5. С. 78-98). Ціткоў даў вельмі спрошчаную і суб'ектыўную гісторыю гэтага фармавання. Гэта выклікала незадавальненне былога партызанскага чэкіста, беларускага гісторыка К.І.Дамарада, які выступіў з рэцэнзіяй у “Военно-историческом журнале”. Гл.: Доморад К. Так ли должны писаться военные мемуары? // ВІЖ. 1966. № 11. С. 82-93; С.П.Шмуглевский. Рядовые подполья. Минск, 1971.

¹⁸ Лобанок В.Е. В боях за Родину. Минск, 1964; ён жа. Партизаны принимают бой. Минск, 1976.

¹⁹ Краічанка І. Падпольныя большавіцкі друк у Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Мінск, 1950; ён жа. Формы и методы политической работы Компартии Белоруссии в тылу немецко-фашистских захватчиков // Из истории борьбы белорусского народа за Советскую власть и победу социализма. Минск, 1957. С.200-234; Аблова Р. Это было в Белоруссии (Из истории борьбы молодежи в партизанских отрядах и подполье). Москва, 1957; Партизанская барацьба беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Мінск, 1959; Лобанок В.Е. В боях за Родину. Минск, 1964; ён жа. Партизаны принимают бой. Минск, 1976; С.П.Шмуглевский. Рядовые подполья. Минск, 1971; Мачульский Р. Страницы бессмертия. Минск, 1972; Калинін П.З. Партизанская республика. Минск, 1973; Сачанка І. Беларускія пісьменнікі супраць буржуазных нацыяналістаў // Польмія. 1974. № 10; ён жа. “Хто такія беларускія “патрыёты”? Мінск, 1975; ён жа. Война и публицистика. Мінск, 1980; Дамараd К.І. Зрыў німецка-фашистскай мабілізацыі ў Беларускую краёвую абарону // Гісторыя Беларускай ССР. Т. 4. Мінск, 1975, С. 382-388.

га²⁰. Самай значнай яго працай па даследуемай намі проблеме з'яўлецца манаграфія “Саўдзельнікі ў злачынствах”, якая выйшла ў 1964 г. Як і праца Цанавы, даследаванне В.Ф.Раманоўскага мае акрэслены спецыфічны кан-тэкст выкryцця беларускага нацыяналізму, хаця ў ім ужо адсутнічаюць асобныя штампы сталінскага часу²¹. Кніга В.Раманоўскага ўзняла на новы ўзровень барацьбу з беларускім нацыяналізмам, якая працягвалася на саюзным і рэспубліканскім узроўнях таксама і ў 70 – 80-я гады²². Асобна трэба адзначыць раздзел “Без рода и племени” ў кнізе “Война в тылу врага” (Вып. 1), якая выйшла ў Маскве ў 1974 г.

Вянцом намаганняў беларускіх савецкіх гісторыкаў па вывучэнню гісторыі Беларусі перыяду Другой святой вайны з'явілася фундамен-тальная трохтомная праца “Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны”, якая выйшла з друку ў першай палове 80-х гадоў. Аднак па разгля-даемай намі проблеме ў працы пададзены добра вядомы і “ідэалагічна вытрыманы” матэрыял, які не выходзіць за рамкі пануючай лініі. У кнізе нічога не гаворыцца пра ўласаўцаў, пра “ўсходнія” і паліцэйскія батальёны, пра тое, што партызанам у большасці прыходзілася весці барацьбу з казакамі, украінскімі, літоўскімі, латышскімі, беларускімі і іншымі палі-цэйскімі і г.зв. “усходнімі” батальёнамі. Усе яны схаваныя ў працы за агульнымі назвамі “немцы”, “гітлераўцы”, “фашисты”, “карнікі” і г.д.

Падводзячы кароткі агляд беларускай савецкай гісторыяграфіі, можна зрабіць выснову, што па ідэалагічным прычынам тэма калабарацыі, супрацоўніцтва насельніцтва СССР з акупантамі або замоўчвалася або ас-вятлялася аднабакова і тэндэйцыйна. Гэта праяўлялася ў жаданні сха-ваць маштабы супрацоўніцтва і яго прычыны, сацыяльны і нацыянальны склад удзельнікаў, а таксама ў імкненні паказаць, што ёсё, што адбы-валася, было інспіравана немцамі. Сам тэрмін калабарацыянізм (калаба-

²⁰ Романовский В.Ф. Немецко-фашистская оккупационная политика и её крах в Белоруссии (1941-1944 гг.). Автореф. дис... докт. ист. наук. Минск, 1974; ён жа. Преступления германского фашизма в Белоруссии // Вторая мировая война. Материалы научной конференции, посвящённой 20-й годовщине победы над фашистской Германией. В 3-х книгах. Кн. 1. Общие проблемы. Москва, 1966. С. 331-336; ён жа. Против фальсификации истории Белоруссии периода Великой Отечественной войны. Минск, 1975; ён жа. Правда истории против фальсификаторов. Минск, 1985; ён жа. Забвению не подлежит. Минск, 1985.

²¹ Пісцменнік Іван Чыгрынаў расказваў аўтару, што гэта быў спецыяльны заказ, у якім прапаноўвалася ўдзельнічыць яму і яшчэ камусысці з пісцменнікаў, але ён адмовіўся.

²² Гл.: Националисты” – пособники гітлеровцев. Вільнюс. 1970 (На літовскім языке)

рацыя, калабарант) прымяняўся толькі пры аналізе гэтай з'явы на Захадзе²³. Трэба мець на увазе, што сам тэрмін “калабарацыянізм” не ёсць ні навуковым, ні юрыдычным, ні нават паліталагічным тэрмінам. Ён не мае дакладнага тлумачэння, што спрыяе яго адвольнаму ўжыванню²⁴.

У той час, калі савецкая гістарыграфія ўсяляк імкнулася замаўчаць факт існавання шырокага антысавецкага і антысталінскага руху, на Захадзе, у асяроддзі расійскай і савецкай эміграцыі, сярод гісторыкаў і публіцыстаў была іншая тэндэнцыя. Яны імкнуліся ўзняць яго “на шчыт”, паказаць яго палітычныя характеристики, як масавага выступлення супраць савецкай сістэмы. Яшчэ падчас вайны ў эміграцыйным асяроддзі ўзніклі спрэчкі адносна існавання апазіціі сталінскаму рэжыму сярод савецкага насельніцтва, якое апынулася пад нямецкай акупацыяй. Сярод выдадзеных у 50 – 80-я гады на захадзе навуковых працаў, у якіх у той ці іншай ступені закраналіся асобныя аспекты нашай тэмы, перш за ўсё неабходна адзначыць працу амерыканскага гісторыка Аляксандра Даўліна²⁵. Тэзіс аб “згубленым рускім шанцы”, аб наяўнасці так званай “трэцяй сілы”, аб “неразумнай акупацыйнай палітыцы Гітлера”, існаванні на акупаванай тэрыторыі групу насленіцтва, якія не хацелі прызнаваць ні савецкай улады, ні нямецкіх акупантав, атрымаў развіццё ў працах Дж.Рэйтліндэрса²⁶, Д.Кароў²⁷, Н.Вакара²⁸, К.-Г.Клітмана²⁹, К.Цэнтнера³⁰, В.Брокдорфа³¹.

Аднак найбольш значнымі па даследуемай намі проблеме з'яўляюцца працы Іахіма Хофмана аб усходніх легіёнах³² і ўласаўскай армії³³. Аўтар, на наш погляд, даволі аб'ектыўна паказаў гісторыю Уласава і

²³ Гл.: Виллер Ж. Странная война и предательство Виши /Перевод с фр./ Москва, 1962; Гренье Ф. Герои Шатобриана /Перевод с фр./ Москва, 1960.

²⁴ Гл.: Март Нут. Калябарацыянізм // Спадчына. 1996. № 4. С. 210-218.

²⁵ Dallin A. German Rule in Russia 1941-45. A study in Occupation Policies. London, 1952; 2-е выд. London, 1981.

²⁶ Reitlinger G. A The House Built on sand. The Conflicts of German Policy in Russia 1939-1945. London, 1960. S. 244.

²⁷ Д.Каров. Партизанское движение в СССР в 1941-1945 гг. Мюнхен, 1954. С. 9, 18, 26, 43-45, 80-83, 94.

²⁸ Vakar N.P. Belarusia: the Making of a Nation. A case study. Cambridge, 1956. S.199-200.

²⁹ Klietman K.-G. Die Waffen – SS. Osnabrück, 1965. S. 391.

³⁰Zentner K. Illustrierte Geschichte des Zweiten Widerstandes in Deutschland und Europa 1933-1945. München, 1966. S. 273-282.

³¹ Brockdorff W. Geheimkommandos des Zweiten Weltkrieges. München, 1967. S. 267-268.

³² Hoffman J. Deutsche und Kalmyken 1942-1945. Freiburg, 1974; Ibid. Die Ostlegionen 1941-1943. Freiburg, 1976.

³³ Hoffman J. Die Geschichte der Wlassow Armee. Freiburg., 1984. У 1990 годзе кніга выдадзена ў Парыжы на рускай мове; Ibid. Kaukasien 1942/1943. Das Deutsche Heer und Orientvolker der Sowjetunion. Freiburg, 1991.

ўласаўская руху, адносіны да гэтай з'явы савецкага боку. Ён адзін з першых заходніх гісторыкаў разглядаў яго, як сам пісаў, “з прынцыпова новых пазіцый”³⁴. У кантэксле савецкай гісторыі аўтар разглядаў і Национальны рускі рух. Разам з тым неабходна адзначыць, што да працы І.Хофмана, як і да іншых, якія былі надрукаваны ў час “халоднай” вайны, неабходна адносіцца ўважліва, таму што яны не пазбаўленыя пэўнай палітызаванасці і наяўнасці асобных недакладнасцяў, якія, на жаль, паўтараюцца іншымі аўтарамі. Так, І.Хофман, пісаў пра 120-ы полк данскіх казакоў палкоўніка І.Н.Конанава і сцвярджаў, што ва Усходні запасны полк “Цэнтр” (УЗП) уваходзілі батальёны “Бярэзіна”, “Днепр”, “Дзясна”, “Прыпяць”, “Волга”³⁵. На самай справе кавалерыйскі эскадрон (батальён) І.Н.Конанава меў спачатку парадкавы нумар 102. У верасні 1942 г. быў перайменаваны ў 600 батальён. Названыя батальёны не ўваходзілі ва Усходні запасны полк “Цэнтр”. Карысныя звесткі, але вельмі кароткія звесткі пра стварэнне і далейшы лёс³⁶ ўсходніх фармаванняў ёсць у працы Г.Тэсіна³⁷. Асобныя факты аб стварэнні і дзейнасці ў складзе нямецкіх войскаў мясцовых фармаванняў, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, мы знаходзім у працах Б.Мюлера-Хілебранда³⁸, Ю.Торвальда³⁹, Э.Хессэ⁴⁰, гісторыкаў былой ГДР Н.Мюлера, Х.Кінрыха⁴¹, сучасных нямецкіх гісторыкаў Б.К’яры⁴², Гартмунда Руса⁴³, Ленхарда Хармута⁴⁴.

³⁴ Хофман Й. История власовской армии. Париж, 1990. С. 4.

³⁵ Хофман Й. История власовской армии. Париж, 1990. С. 264-265.

³⁶ У працы прыведзены даты перадыслакацыі батальёнаў на Захад і названыя месцы і злучэнні, дзе яны працягвалі службу, а таксама даты іх расфармавання.

³⁷ Georg Tessin. Verbände und Truppen der deutchen Wermacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1935-1945. Band XII. Osnabrück, 1975. С. 263-278. (Аўтар удзячны беларускаму гісторыку С.Я.Новікову за прадстаўленую ксеракопію працы).

³⁸ Мюллер Гіллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945. Т.1. Москва, 1956; Müller-Hillebrand B. Das Heer 1933-1945. Frankfurt am Main, 1966. Bd. 3. S. 135.

³⁹ Thorwald J. Wen sie verderben wollen: Bericht des grossen verrats. Stuttgart, 1952.

⁴⁰ Hesse E. Der sowjetische Partisanenkrieg. 1941-1944. Zurich, Frankfurt, 1969.

⁴¹ Мюллер Н. Вермахт и оккупация. (1941-1944). Москва, 1974; Kühnrich H. Der Partisanenkrieg in der Sowjetunion. Berlin, 1963.

⁴² Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941-1944. Düsseldorf, 1998; ён жа. Nationale Renaissance, Belorussifizierung und Sowjetisierung: Erziehungs- und Bildungspolitik in Weißrußland 1922-1944, in: JfGO, 42 (1994); ён жа. Deutsche Zivilverwaltung in Weißrußland 1941-1944. Die lokale Perspektive der Besatzungsgeschichte, in: MCM, 52 (1993) S. 67-89; ён жа. Гісторыя як паслядоўнасць катастроф. Беларускі рэгіён як акупаўанае грамадства: 1939-1944/47 // Беларускі гістарычны агляд. 1996. Т. 3. Сш. 2. С. 199-211.

⁴³ Рус Г. СД у Баранавічах (1941-1943) у кантэксле лакальнага акупацыйнага рэжыму // Беларускі гістарычны агляд. 1998. Т. 5. Сш. 1(8).

⁴⁴ Хармут Л. Жизненное пространство на Востоке: Немцы в Белоруссии, 1941-1944 // Неман. 1993. №5. С. 119-160.

Асобна трэба адзначыць кнігу К.Герлаха, прысвечаную нямецкай палітыцы знішчэння насельніцтва Беларусі, у якой аўтар аналізуе спробы стварэння “абарончых вёсак”, а таксама разглядае пытанні аб пасяленнях узброеных фармаванняў Камінскага, казакаў і каўказцаў на тэрыторыі Беларусі⁴⁵.

Неабходна адзначыць, што амаль не знайшла адлюстравання ў гісторыяграфіі дзейнасць на тэрыторыі Беларусі латышскіх паліцэйскіх фармаванняў. Коратка згадвалася толькі аб удзеле латышоў у Асвейскай трагедыі. Аналіз архіўных матэрыялаў паказаў, што ў 1942-1944 гг. на тэрыторыі Беларусі дзейнічала адна латышская дывізія (15-я), 2 латышскія паліцэйскія палкі (2-і і 3-і), 1 латышскі памежны полк, 26 латышскіх паліцэйскіх батальёнаў (*Schutzmanschaft b-n*)⁴⁶. Документы партызанскаі разведкі гавораць таксама аб латышскіх гарнізонах і гарнізонах, у складзе якіх былі латышы⁴⁷.

Сярод працаў замежных гісторыкаў, якія хоць і не адносяцца напрямую да нашай тэмы, аднак дазваляюць больш глыбока асэнсаваць падзеі ваеннага часу, неабходна адзначыць грунтоўную працу “Фашызм і акупацыя” польскага гісторыка Ч.Мадайчыка, у якой зроблены агляд заходняй калабарацыі і яе складнікаў⁴⁸, а таксама працу В.Рынгса⁴⁹. Шмат цікавых звестак пра асобных беларускіх эмігрантаў, іх дзейнасць ў час акупацыі Беларусі, аbstавінах іх прыезду і жыцця ў ЗША ўтрымліваюцца ў кнізе амерыканскага юриста Дж.Лофтуса⁵⁰, якая выйшла ў 1982 г. у Нью-Йорку⁵¹.

Асаблівай увагі заслугоўваюць пасляваенныя публікацыі былых удзельнікаў ваенных і паліцэйскіх фармаванняў, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі. Цікавыя звесткі пра стварэнне і дзейнасць Рускай Народнай Нацыянальнай Арміі (РННА) і РОА мы знаходзім ва ўспамінах немцаў, якія служылі ва ўсходніх фармаваннях і РОА, капітана В.Шtryк-Шtryкфельда⁵², С.Фrolіха⁵³, рускіх – генерала Б.Хольмстон-Смыслуў-

⁴⁵ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. Hamburg, 2000. S. 1036-1052.

⁴⁶ Litvin A. The Latvian Police Battalions in Byelorussia in 1941-1944 // International Conference «Latvia in The World War». Coference reports June 14-15, 1999. Riga. S. 51-54.

⁴⁷ НАРБ. Ф. 3500, вол. 1, ад.з.. 858, а. 23.

⁴⁸ Madajczyk Cz. Faszyzm i okupacja. 1938-1945. Poznań, 1984. S. 335-390.

⁴⁹ Rings W. Life with the Enemy. Collaboration and Resistance in Hitlers Europe 1939-1945. N.Y., 1982.

⁵⁰ Loftus J. The Belarus secret. Ed. by N. Michers. New York, 1982.

⁵¹ Лофтус Дж. Сакрэт брыгады «Беларусь» Пер. з англ. Машынапіс. С. 52.

⁵² Штрик-Штрикфельд В. Против Сталіна и Гітлера. Франкфурт-на-Майне, 1970.

⁵³ Frolich S. General Wlassow: Russen und deutsche zwischen Hitler und Stalin. Köln, 1987.

скага⁵⁴, палкоўніка К.Р.Краміадзі⁵⁵. Асобная інфармацыя аб РОА і іншых фармаваннях, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі ёсьць у працах А.Г.Алдана⁵⁶, В.П.Арцем'єва⁵⁷, Ф.П.Багатырчука⁵⁸, А.С.Казанцева⁵⁹, А.К.Леніава⁶⁰, В.В.Пазнякова⁶¹, М.В.Шатава⁶², протаіярэя Дзмітрыя Канстанціна-ва⁶³ і Аляксандра Кісялёва⁶⁴, у мемуарах кіраўнікоў нямецкіх спецслужбаў А.Гелена⁶⁵ і В.Шэленберга⁶⁶, а таксама ў біяграфіі Уласава, напісанай нямецкім журналістам Свенам Стэнбергам⁶⁷. Аб стварэнні і дзеянасці першага казацкага фармавання (600-га казацкага батальёна (палка)), які дзейнічаў у Беларусі з восені 1941 г., маюцца звесткі ў кнізе К.С.Чаркасава пра генерала І.Н.Конанава⁶⁸.

У замежжы друкаваліся таксама артыкулы і ўспаміны беларускіх эмігрантаў. Шэраг з іх у апошнія дзесяцігоддзе былі надрукаваныя ў Беларусі. Для нас найбольшую цікавасць прадстаўляюць працы Р. Астроўскага⁶⁹, К. Акулы⁷⁰, А. Вініцкага⁷¹, Л. Галіяка⁷², Л. Геніюш⁷³, А. Калубовіча⁷⁴, Я. Кіпеля⁷⁵, В. Кіпеля⁷⁶, Ф. Кушаля⁷⁷, Я. Найдзюка і І. Кася-

⁵⁴ Хольмстон-Смысловский Б. Избранные статьи и речи. Бузнос-Айрес, 1953.

⁵⁵ Кромиади К.Г. За землю, за волю. На путях русской освободительной борьбы. 1941-1947 гг. Сан-Франциско, 1980.

⁵⁶ Алдан А.Г. «Армия обреченных». Нью-Йорк, 1969.

⁵⁷ Артемьев В.П. Первая дивизия РОА. Лондон-ОНтарио, 1974.

⁵⁸ Богатырчук Ф.П. Мой жизненный путь к Власову и Пражскому Манифесту. Сан-Франциско, 1978.

⁵⁹ Казанцев А.С. Третья сила. Россия между нацизмом и коммунизмом. 3-е изд. Москва, 1994.

⁶⁰ Ленинов А.К. Под казачым знаменем 1943-1945. Материалы и документы. Мюнхен, 1970.

⁶¹ Позняков В.В. Андрей Андреевич Власов. Сиракузы, 1973.

⁶² Шатов М.В. Материалы и документы ОДНР в годы 2-й Мировой войны. Нью-Йорк, 1966.

⁶³ Константинов Д. Записки военного священника. Санкт-Петербург, 1994

⁶⁴ Киселев А. Облик генерала Власова. Нью-Йорк, 1980.

⁶⁵ Гелен А. Война разведок. Тайные операции спецслужб Германии. 1942-1971. Москва, 1999.

⁶⁶ Шеленберг В. Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика. Москва, 1991.

⁶⁷ Стенберг С. Власов. Мельбурн, 1974.

⁶⁸ Чэркасов К.С. Генэрал Кононов: Ответ перед историей за одну попытку. Мельбурн, 1963. Гл. таксама: Александров К.М. Казачество России в 1941-1943 гг.: неизвестные страницы истории // Новый часовой. 1995. № 3; Литвин А.М. Казачий стан в Беларуси 1941-1944 // Неман. 1996. № 12.

⁶⁹ Ostrowski R. Fragments from historie Byelorus. London, 1957; Другі Усебеларускі Кангрэс: Матэрыялы, сабр. і апр. на падставе пратакол. запісаў каміс. БЦР пад рэд. Р.А.Астроўскага. Мюнхен, 1954; За Дзяржаўную Незалежнасць Беларусі. Документы і матэрыялы сабраны і падрыхтаваны для публікацыі І.Касіком. Лёндан. 1960.

⁷⁰ Акула К. Змагарныя дарогі. Мінск, 1994.

⁷¹ Вініцкі А. Матэрыялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 гг. Мінск, 1994.

⁷² Галіяк Л. Успаміны: У 2 т. Б.м., 1982.

⁷³ Геніюш Л. Споведзь. Падр.тэкста, прадм. і камент. М.Чарняўскага. Мінск, 1993.

⁷⁴ Калубовіч А. Крокі гісторыі: даследаванні, артыкулы, успаміны. Беласток-Вільня-Менск, 1993.

⁷⁵ Кіпель Я. Эпізоды. Нью-Ёрк., 1998.

⁷⁶ Кіпель В. Беларусы ў ЗША. Мінск, 1993.

⁷⁷ Кушаль Ф. Спрабы арганізацыі беларускага войска пры нямецкай акупацыі Беларусі // Беларускі

ка⁷⁸, Я.Малецкага аб падзеях на тэрыторыі Беларусі і аб спробах стварэння беларускага войска падчас Другой сусветнай вайны⁷⁹. У дадзеных працах паказаныя адрозныя ад савецкага пункту гледжання погляды на падзеі мінулай вайны. Найбольшую цікавасць для нас прадстаўляюць працы пра спробы стварэння беларускага нацыянальнага войска адным з актыўных дзеячаў беларускай вайсковай калабарацыі Ф.Кушалем⁸⁰.

Многія факты і звесткі, якія ёсць у мемуарах былых удзельнікаў гэтых падзеяў не толькі ў значнай ступені дапаўняюць архіўныя, але часам з'яўляюцца бадай ці не адзінай крыніцай⁸¹. Завяршаючы агляд апубліканай літаратуры неабходна адзначыць, што на сённяшні дзень зроблена значная праца вялікай колькасці людзей па ўвядзенню ў навуковы зварот мноства фактаў свядомага і вымушанага ўдзелу савецкіх людзей у антысавецкіх фармаваннях, іх адносінаў да акупантаў і савецкай улады, да Беларусі і былой Расіі, працэсу пошуку ў шляхоў вырашэння з дапамогай акупантаў нацыянальна-дзяржаўных задачаў (стварэнне новай Pacii, Беларусі, Украіны, Прыбалтыкі), краху спадзяванняў і палітычных мрояў, што, несумненна, спрыяе больш глыбокаму разуменню сутнасці гістарычнага працэсу, развіцця падзеі на тэрыторыі Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны.

Гарбачоўская перабудова, падзеі, што адбываліся ў другой палове 80-х – пачатку 90-х гадоў, далі небывалы імпульс для пераасэнсавання нашай гісторыі, аднаўлення нацыянальнай свядомасці і грамадзянскай годнасці людзей. Тут неабходна адзначыць дзве кнігі К.І.Дамарада⁸², працу А.К.Салаўёва⁸³, падрыхтаваную на аснове, як адзначыў аўтар, матэрыя-

гістарычны агляд, 1994. Т. 1. Сш. 1; 1995. Т. 2. Сш. 2; 1997. Т. 4. Сш. 1-2; 1998. Т. 5. Сш. 1(8); Кушаль Ф. Спрабы стварэння беларускага войска. Мінск, 1999.

⁷⁸ Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь у чорні і сіні: Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі. Мінск, 1993.

⁷⁹ Малецкі Я. Пад знакам пагоні. Успаміны. Таронта, 1976.

⁸⁰ Аўтар меў адносіны да публікацыі працаў Ф.Кушалі ў Беларусі. Гл. каментары і ўступны артыкул // Беларускі гістарычны агляд. 1994. Т. 1. Сш. 1. С. 110-118; 1995. Т. 2. Сш. 1. С. 91-94; 1997. Т. 4. Сш. 1-2. С. 202-204, а таксама Пасляслоўе // Кушаль Ф. Спрабы стварэння беларускага войска. Мінск, 1999. С.146-158.

⁸¹ Яны могуць быць крыніцай як праўдзівай, так і не вельмі дакладнай інфармацыі. Так, у кнізе Героя Савецкага Саюза Р.Н.Мачульскага шмат напісаны аўтографе на бок партызанаў роты батальёна “Днепр” на чале з яе камандзірам М.В.Сорвіным. (Гл.:Мачульскій Р. Вечны огонь. Партизанские записки. Изд. 3. Минск, 1978. С.119-124). На самай справе гэта была рота батальёна “Бярэзіна”. На жаль гэта памылка паўторана і ў працы беларускага гісторыка К.І.Дамарада. (Гл.: Домород К.И. Разведка и контрразведка в партизанском движении Белоруссии. 1941-1944 гг. Минск, 1995. С. 99).

⁸² Домород К.И. Разведка и контрразведка в партизанском движении Белоруссии. 1941-1944 гг. Минск, 1995; Партийное подполье и партизанское движение в Минской области. 1941-1944. Минск, 1992.

⁸³ Соловьев А.К. Белорусская Центральная рада: создание, деятельность, крах. Минск, 1995.

лаў закрытых фондаў архіваў. На жаль, праца А.К.Салаўёва, нягледзячы на дакументальны матэрыял архіваў дзяржбяспекі, напісаная з пэўных ідэалагічных пазіцый і фактычна нічога не дадае новага да звестак, якія былі вядомы з працаў Цанавы і Раманоўскага.

З пазіцыі вострага публіцыстычнага “выкрыцця” беларускага нацыяналізму напісаны працы А.М.Бадуліна⁸⁴, што, несумненна, зніжае іх наўковую вартасць.

Этапнай падзеяй для разумення беларускім чытачом працэсаў, якія праходзілі на Беларусі падчас Другой сусветнай вайны, з’явіўся выхад на беларускай мове кнігі польскага даследчыка беларускага паходжання Юры Туранка “Беларусь пад нямецкай акупацыяй”⁸⁵. Галоўная думка гэтай і шэрагу іншых працаў, выдадзеных Ю.Туранкам на польскай⁸⁶ і нямецкай⁸⁷ мовах, заключаецца ў тым, што падчас вайны ў Беларусі існавалі дзве крайнія плыні – камуністычная і нацыяналістычная, якія развіваліся ў вострай ідэалагічнай і ўзброенай барацьбе, што вызначыла працэс палітычнай палярызацыі беларускага грамадства.

З пачатку 90-х гадоў пасля развалу СССР і стварэння незалежных самастойных дзяржаваў пачаўся новы перыяд у асвятленні падзеі гісторыі Беларусі перыяду Другой сусветнай вайны. Па разглядаемай намі проблеме найбольшую цікавасць прадстаўляюць працы В.В.Барабаша, Г.А.Болсун, У.І.Гуленкі, С.У.Жумара, Э.Г.Іофэ, А.А.Кавалені, К.І.Козака, У.К.Коршукі,

⁸⁴ Бадулін А. Германские нацисты залили нашу землю кровью. Сегодня немецкий народ каётся за грех. Белорусские нацисты возводятся в ранг святых. Кощунство! // Советская Белоруссия. 4 октября 1995 г. С. 3; ён жа. ““Второй белорусский конгресс”. Под Борисовом уже проходили советские пушки, а в Минске кучка негодяев строила замки на песке // Советская Белоруссия. 27-28 июня 1995 г. С. 3; ён жа. Националист - это человек, сделавший уверенный шаг к фашизму // Советская Белоруссия. 20 июня 1996 г.; ён жа. Германские наци создали «Белорусскую краевую оборону» для уничтожения людей // Советская Белоруссия. 25 августа 1995 г. С. 3; ён жа. Фашистующие националисты из белорусской «рады доверия» на деле были слугами палачей из СС, такова правда // Советская Белоруссия. 9 августа 1995 г. С. 3; ён жа. Попытки создания «Белорусской народной самопомощи» еще раз показали как далеки были интересы гитлеровских приспешников - местных националистов - от чаяний белорусского народа // Советская Белоруссия. 18 ноября 1995 г. С. 3; ён жа. Германские нацисты и белорусские фашисты создали СБМ, чтобы развернуть молодежь // Советская Белоруссия. 6-10 июня 1995 г.

⁸⁵ Туранак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск, 1993. Неабходна адзначыць, што асобныя раздзэлы кнігі ў 1991 годзе друкаваліся на старонках газеты “Чырвоная змена” (№ 33-43), а таксама з нашай прадмовай ў часопісе “Неман”. (1991. № 10. С. 133-160).

⁸⁶ Turonek E. Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992; Status Białorusi w Komisariacie Rzeszy Ostland // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. 1984. T. XX.; Geneza i działalność Białoruskiej Centralnej Rady (grudzień 1943-czerwiec 1944) // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. 1985. T. XXI.

⁸⁷ Turonek E. Weissruthenien: Zweifrontenkrieg der Ideologien // Aprassung, Kollaboration, Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation. Berlin, 1996.

А.А.Мігуновай, Я.С.Паўлава, Р.П.Платонава, Я.С.Розенблата, М.Я.Саванякі, Р.А.Чарнаглазавай, М.Ф.Шумейкі, І.Э.Яленскай і інш.⁸⁸

Актыўную распрацоўку шэрагу пытанняў акупацыйнага рэжыму ў гэты час праводзіў і аўтар дадзенага даследавання. На пачатку 90-х гадоў, у асобных артыкулах⁸⁹, у выступленні на Першым Усебеларускім кангрэсе гісторыкаў⁹⁰, у вучэбным дапаможніку для вайскоўцаў “Гісторыі Беларусі” і ў 2-й частцы “Нарысаў па гісторыі Беларусі”⁹¹ была зроб-

⁸⁸ Барабаш В.В. Поляки в антифашистской борьбе на территории Беларуси (1941-1944 гг.) Автореф. дис... канд. ист. наук. Минск, 1999; Болсун Г.А. Противостояние немецкой и советской пропаганды на оккупированной территории Беларуси (1941-1944 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. Минск, 1999; Гулленко У. Полесская сеч украинской паўстанцкай армii // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 5. Мінск, 1999; Гулленко В.И. ОУН-УПА и Армия Крайова в Беларуси. К вопросу о деятельности и взаимоотношениях // Странкі ваенай гісторыі Беларусі. Вып. I. Мінск, 1992. С. 174-182; Гулленко У. “Акаўцы”, “бульбаўцы”, “аўнаўцы”... Ці былі ў Беларусі антыфашистыскія і адначасова антысавецкія партызанскія фарміраванні або арганізацыі // Звязда. 11 лютага 1993 г.; Жумаръ С.В. К вопросу об изучении белорусской антисоветской периодической печати периода Великой Отечественной (1941-1944 гг.) // 1941 год: трагическое и героическое. Минск, 1991. С. 215-218; Жумаръ С.В. Оккупационная периодическая печать на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны. Минск, 1996; Иоффе Э.Г. К вопросу о роли коллаборационистов в катастрофе на белорусской земле // Евреи Беларуси. История и культура. Вып. III-IV. Минск, 1998. С.164-178; Каваленя А.А. Прагерманскія саюзы моладзі на Беларусі 1941-1944. Вытокі. Структура. Дзеянасць. Мінск, 1999; Ён жа. Усталяванне акупацыйнага рэжыму: палітыка германскіх улад адносна моладзі // Беларусь у гады Другой сусветнай вайны (1939-1945 гг.). Мінск, 1996. С. 24-42; Каваленя А.А., Мацко А.Н. Национально-демографические процессы в Беларуси (1939-1945) // Нацыянальна-дэмографічныя працы на Беларусі. Мінск, 1998. С. 30-57; Мігунова А.А. Прапагандысцкая і культурна-асветніцкая дзеянасць нямецкай акупацыйнай улады ў генеральнай акрузе Беларусь. Автореф. дис... канд. ист. наук. Мінск, 1999; Розенблат Е.С Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси. Автореф. дис... канд. ист. наук. Минск, 1999; Чарнаглазава Р.А. Беларуская паліція // Беларусь у гады Другой сусветнай вайны: урокі гісторіі і сучаснасць. Мінск, 1995. С. 73-75; Яленская I. Арганізацыя самадапамогі на тэрыторыі Брэсчыны (1941-1944) // Весці Акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. 1998. № 1. С. 66-74; Еленская И.Э. Документы немецко-фашистских оккупационных органов управления и учреждений как исторический источник (по материалам Госархива Брестской области). Автореф. дис... канд. ист. наук. Минск, 1998.

⁸⁹ Литвин А. К вопросу о восточных воинских формированиях на Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941-1944) // Странкі ваенай гісторыі. Вып. I. Минск, 1992. С. 163-173; ён жа. Белорусская Краёвая оборона. К вопросу о создании белорусского национального войска в годы второй мировой войны // Неман. 1994. № 4. С. 170-191; ён жа. Время ли подводить итоги? // Неман. 1994. № 4. С. 170-190. Ён жа. Беларуская самаахова: да пытання стварэння і дзеянасці // Странкі ваенай гісторыі. Вып. 2. Минск, 1998. С. 39-72; ён жа. Гісторыя кожным пакаленнем перарысваеца нанава альбо фільтр багіні Кліо, да якой трэба прывыкнуць // Літаратура і мастацтва. 22 мая 1992 г.; ён жа. Да пытання аб вывучэнні праблемы калабарацыянізму ў вузайскім курсе сусветнай і айчыннай вайны // Обществоведение в системе современного высшего образования: новые концепции, подходы в теории, методологии и методике преподавания. Тезисы докладов Республиканской научной конференции 23 апреля 1999. Ч. 2. Минск, 1999. С. 88-90 і інш.

⁹⁰ Калабарацыя на Беларусь ў час Вялікай Айчыннай вайны // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Минск, 1993. Ч. I. С. 195-197.

⁹¹ Гісторыя Беларусі. Кароткі нарый. Вучэбны дапаможнік для вайскоўцаў Узброенных Сіл Рэспублікі

лена першая спроба вызначэння метадалагічных падыходаў пры даследаванні калабарацыі ў Беларусі. Неабходна адзначыць, што дадзены падыход, прыняты зараз у новых падручніках для ВНУ па гісторыі Беларусі⁹², атрымаў развіццё ў працах маладых беларускіх гісторыкаў⁹³.

Такім чынам, на сённяшні дзень зроблена значная праца вялікай колькасці людзей па асэнсаванню праблемаў гісторыі акупацыйнага рэжыму. Разам з тым, ацэнваючы дасягненні айчыннай гісторыяграфіі, і, не адмаўляючы каштоўнасці многіх публікацый, мы вымушаныя канстатаваць, што стан навуковай распрацоўкі даследуемай праблемы не адпавядае патрабаванням часу. Фрагментарнае асвятленне атрымалі толькі яе асобныя моманты. Тэма “Антыхавенна-палицэйскія фармаванні на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны” да сённяшняга часу не была прадметам спецыяльнага даследавання як у айчыннай, так і ў замежнай гісторыяграфіі. Не даследаваліся таксама пытанні арганізацыйнай пабудовы, колькаснага складу, матэрыяльна-тэхнічнага забеспячэння, парадку падпарадковання, масава-прапагандысцкай працы сярод фармаванняў, іх функцыянальнага выкарыстання, эфектыўнасці баявой дзеянасці супраць партызанаў. Патрабуюць таксама ўвагі пытанні вайсковай уніформы і стратагії ад баявой дзеянасці і дызертырства.

Праблемы антыхавенскага супраціву, нацыянальна-вызвольнага руху, як і праблемы здрадніцтва, калабарацыі, супрацоўніцтва з’яўляюцца вельмі складанымі для асэнсавання і вывучэння па прычынах перш за ўсё аб’ектыўнага парадку. Па гэтай жа прычыне навуковы вынік будзе залежыць ад сумесных намаганняў гісторыкаў, юрыстаў, ваеных псіхолагаў, а, магчыма, і медыкаў-псіхіятраў. Не менш складаныя задачы па асэнсаванню гэтай з’явы стаяць і перад майстрамі літаратуры і мастацтва, каб з дапамогай мастацкіх сродкаў не толькі адцяніць “дыфузную шэрую зону акупаванага грамадства”, але і паказаць бездань трагічнага і герайчнага, усяго, што перажыў наш народ у змрочныя часы нацысцкай акупацыі.

Беларусь. Частка 5. Мінск, 1993. С. 23-65; Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч.2. Пад рэд. М.П.Касцюк, І.М.Ігнаценка і інш. Мінск, 1995. С. 300-302

⁹² Гісторыя Беларусі: У 2-х ч. Ч. 2. Люты 1917-1997 г.: Вучбны дапам. Пад рэд. Я.К.Новіка і Г.С.Марцугля. Мінск, 1998. С. 240-244; Ковкель И., Ярмусик Э. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. Минск, 1998. С. 525

⁹³ Сервачынскі І.Ю. Калабарацыянізм на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1941-1944) // Весці Беларускага Дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта. Серыя 3. 1997. № 3. С. 11-14.

ЭТНАПАЛІТЫЧНАЯ ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ ПАЧАТКУ 20 СТ.: **ПРАБЛЕМЫ ДАСЛЕДАВАННЯ**

У поліэтнічных грамадствах (з якіх пераважна і складаецца агульначалавечая супольнасць) існуе відавочная сувязь паміж этнічнасцю і палітыкай. Гэтая сувязь выяўляеца: 1) ва ўплыве этнічнай прыналежнасці людзей на іх палітычныя арыентацыі і паводзіны; 2) у наяўнасці палітычных партый і арганізацый, якія апелююць да пэўных этнічных супольнасцяў, імкнунца выказваць іх групавыя інтарэсы; 3) у ажыццяўленні дзяржавай, яе ўладнымі структурамі мэтанакіраваных заходаў па стварэнні спрыяльных (ци неспрыяльных) палітыка-прававых і культурна-сацыяльных умоваў для захавання, жыццядзейнасці і развіцця таго або іншага этнасу. Уся сукіпнасць узаемадачыненняў паміж этнічнасцю і палітыкай абазначаецца ў грамадзанствастве тэрмінам “этнапалітыка”. Палітычная гісторыя краіны, разгледжаная скрозь прызму ўзdezяяння на яе этнічнага фактару, будзе, такім чынам, уяўляць сабой “этнапалітычную гісторыю”. Натуральна, што адзначаны ракурс даследавання цалкам дастасоўны і да гісторыі шматэтнічнай Беларусі. Ні ў якім разе не замяняючы іншых вымярэнні гісторычнага працэсу (эканамічнае, дэмографічнае, сацыяльна-класавае, канфесійнае, гісторыка-псіхалагічнае і г.д.), такое бачанне дазваляе заўважыць тыя аспекты і спружыны грамадска-палітычнага жыцця, якія могуць быць нераспінавальныя з іншых назіральницкіх пазіцый.

Асаблівую цікавасць у плане этнапалітычнай гісторыі ўяўляюць першыя два дзесяцігоддзі 20 ст., калі Беларусь разам з усёй Цэнтральна-Усходнім Еўропай перажывала адну з вызначальных стадый працэсу мадэрнізацыі. Выкліканы гэтым феномен г.зв. палітызацыі этнічнасці выяўляўся ў інтэнсіўных пошуках насельнікамі рэгіёну сваёй нацыянальнай тоеснасці; узмоцненых памкненнях этнічных супольнасцяў да нацыянальна-дзяржаўнага самасцвярджэння. Вывучэнне канкрэтна-гісторычнай спецыфікі дадзеных з'яваў у Беларусі дапамагае больш глыбокаму разуменню шляху пабудовы і лёсу беларускай дзяржаўнасці ў 20 ст.

Зразумела, што ў савецкія часы (за выключэннем, хіба, 1920-х гг.) гісторычнай навука не мела магчымасці засяродзіцца на даследаванні назовых сюжэтав. Пры манапольным дамінаванні класавага падыходу, калі палітычная гісторыя фактычна зводзілася да барацьбы бальшавіцкай партыі за захоп і ўтрыманне ўлады, прысутнасць этнічнага фактару ў палітыцы магла быць засведчана толькі вельмі своеасаблівым чынам. Напрыклад, у даследаваннях кшталту манографіі А.Хацкевіча аб удзеле

польскіх левых радыкалаў (“польскіх інтэрнацыяналістаў”) ва ўсталяванні на Беларусі савецкай улады¹. Тым не менш і пад прэсам афіцыйнай ідэалогіі ў публікацыях найбольш праніклівых і добрасумленных навукоўцаў заходзілі праўдзівае адлюстраванне некаторыя аспекты этнапалітычнай гісторыі. Класічным прыкладам тут можа служыць праца М.Біча па гісторыі сацыял-дэмакратычнага руху ў Беларусі ў 1883-1903 гг.² Насуперак тагачасным ідэалагічным схемам, аўтар устанавіў перавагу Бунда ў сацыял-дэмакратычных арганізацыях беларускіх губерняў на мяжы 19 – 20 ст. і тым самым дэ-факта канстатаваў уплыў этнічнага чынініка на адпаведны фрагмент палітычнай рэчаіснасці.

Уключэнне этнапалітычных аспектаў часам было непазбежным, яно дыктавалася самой логікай даследавання некаторых тэмаў: барацьбы вакол выбараў у Дзяржаўную думу Расіі і ў земствы (К.Шабуня, М.Марцюхова, М.Забаўскі)³, гісторыі палітычных партый краю, большасць якіх фармавалася на этнанацыянальнай аснове. (А.Малашка, Э.Ліпецкі, У.Салашэнка, М.Сташкевіч)⁴, станаўлення беларускай нацыі і ажыццяўлення нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва (Я.Карнейчык, Н.Каменская, І.Ігнаценка, В.Круталевіч)⁵.

Аднак у савецкія часы даследчыкі былі пазбаўленыя магчымасці наўпрост ставіць і вырашаць пытанні аб ролі этнічных супольнасцяў Беларусі як аб'ектаў, так і суб'ектаў гісторыі.

¹ Хацкевич А.Ф. Польские интернационалисты в борьбе за власть Советов в Белоруссии. Минск, 1967.

² Бич М.О. Развитие социал-демократического движения в Белоруссии в 1883-1903 гг. Минск, 1973.

³ Шабуня К.И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг. Минск, 1962; Мартюхова М.А. На переломе революции: Общественно-политическое движение в Белоруссии в связи с учреждением Государственной думы в России (август 1905-июль 1906 гг.). Минск, 1986; Забаўскі М.М. Грамадска-палітычная барацьба ў сувязі з увядзеннем земства ў Беларусі // Весці АН БССР. Сер. грамад. наука. 1987. № 1; Ён жа. Палітычная барацьба ў Беларусі ў перыяд выбараў ў III Дзяржаўную думу // Тамсама. 1987. № 5; Ён жа. Национальный вопрос в общественно-политическом движении в Белоруссии в период III Государственной думы (1907-1912 гг.). Минск, 1988. Депон. в ИИОН АН СССР 23.09.1988 г., № 35635.

⁴ Малашко А. М. К вопросу об оформлении однопартийной системы в СССР. Минск, 1969; Ліпецкі Э.А. Борьба большевитских организаций Белоруссии с мелкобуржуазными партиями в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917-январь 1918 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1973; Солошенко В.И. Большевики в борьбе с мелкобуржуазными партиями в Белоруссии (1903-1917). Минск, 1981; Сташкевіч Н.С. Общественное движение в Белоруссии: основные идеиные течения и политические партии (1917-1925). Дис. в форме научного доклада. докт. ист. наук. Минск, 1990.

⁵ Карнейчык Я.І. Беларуская нацыя: Гісторычныя нарысы. Мінск, 1969; Каменская Н.В. Вялікая Каstryчніцкая сацыялістычная рэвалюцыя і ўтварэнне БССР. Мінск, 1954; Игнатенко И.М. Беднейшее крестьянство-союзник пролетариата в борьбе за победу Октябрьской революции в Белоруссии (1917-1918). Минск, 1962; Круталевіч В.А. Рождение Белорусской Советской Республики: На пути к провоз-

Распад Савецкага Саюза фактычна па лініях нацыянальных падзеяў рэзка абастрый ў цікавасць да этнапалітычнай проблематыкі. З утварэннем Рэспублікі Беларусь увага гісторыкаў найперш засяродзілася на гісторыі яе тытульнага этнасу – беларусаў. Адно з прыярытэтных месцаў у айчыннай гістарыяграфіі заняло вывучэнне беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, беларускіх партый, жыцця і дзейнасці іх лідэраў, працэсу станаўлення беларускай дзяржаўнасці (М.Біч, І.Ігнаценка, Р.Платонаў, М.Сташкевіч, А.Сідарэвіч, У.Міхнюк, М.Забаўскі, В.Мазец, А.Багдановіч, Н.Глушакова і многія іншыя)⁶.

Напрацоўкі названых і іншых аўтараў дазволілі запоўніць шматлікія лакуны ў гісторыі барацьбы беларусаў за самавызначэнне. Разам з тым варта заўважыць, што гэтыя сюжэты вывучаюцца хаця і дэталёва, але часам без дастатковай увязкі з іншымі працэсамі ў краі і вакол яго. Асобныя факты і падзеі з гісторыі беларусаў нярэдка разглядаліся ізалявана, не на ўсю моц выкарыстоўваліся магчымасці гістарычнай кампаратывістыкі, у прыватнасці, у плане паралельнага феноменаў палітычнай мабілізацыі тытульнага і іншых этнасаў.

Паказальна, аднак, што з уздымам беларускага адраджэння ў пачатку 1990-х гг. аднавіліся навуковыя штуды і над гісторыяй астатніх этнічных супольнасцяў краю, якія былі спыненыя ў 1930-х гг. разам са згортаннем беларусізацыі.

глашению республики (октябрь 1917-декабрь 1918 гг.) Минск, 1975; Он же. Рождение Белорусской Советской Республики: Провозглашение республики. Развёртывание национально-государственного строительства (ноябрь 1918-февраль 1919). Минск, 1979.

⁶ Біч М.В. Беларускае адраджэнне ў XIX-пач. XX ст.: Гістарычны асаблівасці, узаемадносіны з іншымі народамі. Мінск, 1993; Ігнатенка И.М. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. Минск, 1992; Крутавіч В.А. На путях национального самоопределения: БНР-БССР-РБ. Минск, 1995; Он же. История Беларуси: становление национальной державности (1917-1922 гг.). Минск, 1999; Платонов Р.П., Сташкевіч Н.С. К вопросу о становлении белорусской национальной государственности // Октябрь 1917 и судьбы политической оппозиции. Ч. 2. Гомель, 1993; Сидоревич А. Антон Луцкевич: Главы из книги // Нёман. 1990. № 7; Міхнюк У. Справа Вашлава Ластоўскага // Маладосць. 1993. № 8-9; Ён жа. Споведь у надзеі засташца жывым: Біографія Б. Тарашкевіча. Мінск, 1998 (разам з А.І.Валахановічам); Забавскій Н.М. Об освещении национальных движений в период революции 1905-1907 гг. (по материалам Белоруссии) // Первая российская революция 1905-1907 гг. в свете нового исторического мышления. Т. 1. Горловка, 1990; Ён жа. Моўнае пытанне ў адкуацыі і палітычным жыцці Беларусі ў трэцячэрвенскі перыяд (1907-1912 гг.) // Адкуацыя. Гісторыя. Мова: Тэмат. зб. навук. прац. Брэст, 1992; Ён жа. У барацьбе за нацыянальнае адраджэнне (Да 90-годдзя выхаду ў свет першага нумара “Нашай Нівы”) // Недзяржаўная выдавецкая дзейнасць у Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Мінск, 1997; Мазец В.Г. Беларуская Народная Рэспубліка: абняшчэнне і дзейнасць (1918 год): Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. Мінск, 1995; Багдановіч А.Г. Праблема нацыянальнай дзяржаўнасці ў грамадска-палітычным руху Беларусі (сакавік 1917 – студзень 1919 г.): Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. Мінск, 1995; Глушакова Н.А. Беларускія партыі сацыялістай-рэвалюцынераў: становленне і палітычнае дзейнасць (1918-1924 гг.): Аўтарэф. дыс. ...канд. гіст. навук.; Мінск, 1999 і інш.

У плане вывучэння этнічнай гісторыі пачатку 20 ст., бадай, найбольш паshanцавала палякам Беларусі. Дзякуючы інтэнсіўнай распрацоўцы гэтай тэмы А.Смаленчуком айчынная гістарыяграфія ўзбагацілася цэлым комплексам даследаванняў, якія ўвенчаныя манаграфіяй пра польскі рух у Беларусі і Літве напярэдадні і ў перыяд Першай расейскай рэвалюцыі⁷. Аўтар раскрывае палітыку царызму ў адносінах да польскага і каталіцкага насельніцтва; аналізуе грамадска-палітычную, гаспадарчую і культурніцкую дзеянасць мясцовых польскіх землеўласнікаў, інтэлігэнцыі, касцёла; прасочвае і па-новаму ацэньвае палітычную дыферэнцыяцыю ў асяроддзі польскай грамадскасці краю; паказвае ўтварэнне і дзеянасць польскіх партый і органаў друку; асвятляе выбарчыя кампаніі сярод палякаў Беларусі і Літвы ў Дзяржаўную думу Расіі; разглядае працу польскіх дэпутатаў у Думе і Дзяржаўным савеце і г.д. Прынцыпова важна тое, што даследчык пераадольвае традыцыйнае для беларускай гістарыяграфіі “канфрантацыйнае” бачанне месца і ролі палякаў у гісторыі краю, падкрэслівае моманты паразумення і супрацоўніцтва паміж польскім, беларускім і літоўскім этнапалітычнымі рухамі. Хаця ў апошнія гады ўбачылі свет некалькі прац і іншых аўтараў – пра польскі грамадска-палітычны рух у Беларусі і Літве на мяжы 19 – 20 ст. (кандыдацкая дысертация Р.Літвінёнак)⁸, арганізацыі ППС на Беларусі (І.Яцкевіча, Ю.Кітуркі)⁹ – публікацыі А.Смаленчука застаюцца на сённяшні дзень пэўным узорам для даследавання палітычнай гісторыі не толькі польскай, але і іншых этнічных супольнасцяў Беларусі.

Яўрэйская тэматыка, у адрозненне ад польскай, распрацоўваецца ў апошнія дзесяцігоддзе значна большым колам айчынных даследчыкаў. У Віцебску выходзіць часопіс беларускіх яўрэяў “Мишпоха”. Выключна цікавыя марэтыялы, у т.л. грунтоўнейшыя бібліографічныя падборкі, друкуюцца ў навуковых зборніках “Евреи Беларуси: история и культура” (вып. 1-5, 1997-2000). Вялікія навукова-папулярныя нарысы гісторыі беларускіх яўрэяў выдаў Э.Іофе¹⁰. Ю.Функ паспрабавала зрабіць комплекс-

⁷ Смалянчук А. Беларускае пытаннне і польскі рух // Полымя. 1994. № 6; Ён жа. Историческое сознание и идеология поляков Белоруссии и Литвы в начале XX века // Славяноведение. 1997. № 3; Ён жа. «Краёвасць» у беларускай і літоўскай гісторыі // Беларускі гістарычны агляд. Т. 4. Сш. 1-2 (6-7). Снеж. 1997; Ён жа. З гісторыі віленскага масонства пачатку XX ст. // Спадчына. 1998. № 5; Ён жа. «Kurier Krajowy» як беларуска-польскі выдавецкі праект (Вільня, 1912-1914) // Тамсама. 1999. № 5-6; Ён жа. Паляки Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905-1907 гг. Гародня, 2000 і інш.

⁸ Літвінёнок Р.С. Польское общественно-политическое движение в Беларуси и Литве (конец XIX-1907 год): Автограф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1999.

⁹ Яцкевіч І. ППС на Беларусі // Беларуская мінуўшчына. 1997. № 4; Кітурка Ю. Гарадзенская арганізацыя ППС у 1890-1900-я гг. // Гістарычны альманах. Т. 3. Гародня, 2000.

¹⁰ Іоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. Минск, 1997.

нае даследаванне прававога, эканамічнага, сацыяльна-культурнага становішча яўрэйскай супольнасці ў канцы 19 – пачатку 20 ст.¹¹. Гэтыя ж аспекты гісторыі яўрэяў разглядаюцца ў асобных публікацыях В. Бацяева, С.Кузняевай, Э.Савіцкага, І.Герасімавай, А.Кіштымава, Л.Смілавіцкага, А.Скіра, В.Зайкі і іншых аўтараў¹². Што датычыць палітычнай гісторыі беларускага яўрэйства, то яна выглядае менш распрацаванай. Так, з дзесятка яўрэйскіх партый, што дзейнічалі ў краі на пачатку 20 ст., увагу даследчыкаў па-ранейшаму прыцягвае толькі Бунд. Яго гісторыі прысвечаны капітальны зборнік дакументаў і матэрыялаў¹³, а таксама працы Я.Розенблата, І.Яцкевіча¹⁴. У публікацыях М.Шчаўлінскага і М.Сяменчыка робіцца спроба прааналізуць палітыку Бунда і іншых яўрэйскіх арганізацый па нацыянальнаму пытанню ў гады Першай святой вайны і Расейскай рэвалюцыі 1917 г.¹⁵ У цэлым, аднак, вывучэнне працэсу палітычнай мабілізацыі яўрэйскіх масаў Беларусі, у т.л. ступені іх удзелу ў нацыянальным руху за адраджэнне яўрэйскай дзяржавы ў Палестыне (сіянізме), пакуль што чакае свайго даследчыка.

Як ні парадаксальна, роля рускай (вялікарускай) дыяспары ў грамадска-палітычным жыцці пачатку 20 ст. вывучана яшчэ слабей. Часткова гэтае пытанне закранаецца ў навучальным дапаможніку П.Чыгрынава¹⁶. У артыкулах Г.Каспяровіч даецца этнадэмографічная характеристыка рускіх на Беларусі. У Конанам і С.Кузняевай ракрываюцца меха-

¹¹ Функ Ю.В. Евреи Беларуси в конце XIX-начале XX вв. Минск, 1998.

¹² Батяев В.Ф. Расселение и этнодемографические особенности белорусских евреев (по материалам переписей) // Нацыонально-дэмографичная працэсы на Беларусі: Зб. навуковых арт. Минск, 1998; Кузняева С.А. Еврейские общины Беларуси в конце XVIII-начале XX вв. Минск, 1998; Савіцкій Э. Еврейская благотворительность в Беларуси XIX-XX вв. // Евреи Беларуси: история и культура. Вып. 3-4. Минск, 1998; Герасимова И.П. Еврейское образование в Беларуси в XIX- начале XX вв. и отношение к нему российского самодержавия: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1996; Кіштымов А.Л. Роль евреев в банковском деле Беларуси: вторая половина XIX-начало XX вв. // История еврейского народа: Материалы VI Ежегодной Международной конференции по иудаике. Ч. 2. Москва, 1999; Сміловіцкій Л. Евреи Беларуси: из нашей общей истории. 1905-1953. Минск, 1999; Скір А. Еврейская духовная культура в Беларуси. Минск, 1995; Зайка В. Лёс габрэйскага саматоеяснасці ў XIX-ХХ ст. // Форум. 1995. № 1 і інш.

¹³ Бунд в Беларуси. 1897-1921. Документы и материалы. Минск, 1997.

¹⁴ Розенблат Я. Дзейнасць Бунда на тэрыторыі Беларусі ў 1897-1900 гг. // Беларусіка=Albaruthenica. Кн. 4. Мінск, 1995; Яцкевич И.Г. Агітационная и пропагандистская деятельность Бунда в Беларуси в 1907-первой половине 1914 г.: Автореф. дис... канд. ист. наук. Минск, 1995.

¹⁵ Шчаўлінскі М.Б. Нацыянальная палітыка Бунда і іншых яўрэйскіх арганізацый на Беларусі ў гады першай сусветнай вайны (1914-1918 гг.) // Гуманітарна-еканамічны веснік. 1996. № 3; Сяменчык М.Я. Яўрэйскія арганізацыі Беларусі і нацыянальнае пытанне (сакавік-кастрычнік 1917 г.) // Айчынная і сусветная гісторыя: сучасныя погляды і методы даследаванняў. Зб. навук. прац. Мінск, 2000.

¹⁶ Чигринов П.Г. Белорусско-российские отношения: История и современность. Учебн. пособие. Минск, 1999.

нізмы вялікарускай культурнай экспансіі. В.Зайка асэнсоўвае супярэч-насці фармавання рускай нацыянальнай свядомасці ў краі на мяжы 19 – пач. 20 ст.¹⁷ Бадай, толькі В.Міхедзька падыходзіць да праблемы палі-тычнай арыентацыі перасяленцаў з Расіі, звяртае ўвагу на абумоўленасць гэтых арыентацый як сацыяльна-эканамічнымі, прававымі, адміністрацыйнымі дэтэрмінантамі, так і соцыякультурнымі, этнаканфесій-нымі, ментальнымі чыннікамі¹⁸.

Адносна малая па колькасці этнічныя групы Беларусі – украінцы, латышы, літоўцы, немцы – прадстаўлены ў сучаснай айчыннай гістары-яграфіі публікацыямі Г.Курыловіч, В.Лукіна, У.Тугая, С.Токця, В.Цітова, А.Кіштымава¹⁹. Як правіла аўтары засяроджваюцца на сацыяльна-эканамічных, дэмографічных, культурна-побытавых баках жыцця пералічаных этнасаў. Толькі І.Канапацкім зроблена спроба паказаць уздел у палітыч-ных падзеях Беларусі, Літвы і Польшчы прадстаўнікоў такай самабытнай этнаканфесійнай групы як беларускія татары-мусульмане²⁰.

Беглы агляд сучасных айчынных публікаций па этнапалітычнай гісторыі Беларусі пачатку 20 ст. сведчыць пра нязменную цікавасць на-вукойцаў да гэтай праблематыкі. Разам з тым аналіз стану навуковай распрацоўкі дадзенага тэматычнага блоку высвечвае нявырашаныя праб-лемы і падказвае напрамкі далейшых творчых пошукаў.

¹⁷ Каспяровіч Г.І. Рускія на Беларусі (дэмографічны аспект) // Нацыянальная палітыка і міжнацыяналь-ныя адносіны на Беларусі ў ХХ стагоддзі: Зб. наук. арт. Мінск, 1997; Конан У. Праблемы рускай культуры ў Беларусі: па матэрыялах перыядычнага друку канца XIX-пачатку ХХ ст. // Беларуска-руская культурнае ўзаемадзеянне канца XIX-пачатку ХХ ст. Віцебск, 1995; Кузняева С. Мясцовы перыядычны друк і грамадска-культурнае жыцце Беларусі канца XIX стагоддзя (гісторыя выдання “Вітебскага листка”) // Тамсама. Зайка В. Праблема расейскай нацыянальнай свядомасці на Беларусі канца XIX-пачатку ХХ ст. // Запісы Беларускага інстытуту навукі і мастацтва. Вып. 23. Нью-Ёрк, 1999.

¹⁸ Міхедзька В. Этнічныя аспекты ў дзейнасці чарнасоценцаў на Беларусі ў пачатку ХХ ст. // Нацыя-нальная меншасць Беларусі: Кн. 2. Брэст-Мінск-Віцебск, 1996; Он же. Крайне правые организации в Беларуси: формирование и деятельность (1903-1914 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. Минск, 2001.

¹⁹ Курыловіч Г. Украінцы на Беларусі // Нацыянальна-дэмографічныя працы на Беларусі; Лукін В.С. Дзейнасць грамадскіх арганізацый у Латгаліі на пачатку ХХ ст. // Тамсама; Тугай У.В. Латышы на Беларусі. Мінск, 1999; Токця С. Літоўскае насельніцтва ў Гродзенскай губерні ў XIX-пачатку ХХ ст. // Весці Міжнароднай акадэміі нацыянальных меншасцей: Нацыянальная меншасць на Беларусі і ў свеце. 1997. № 1; Ён жа. Нямецкая сяляне-каланісты ў Гродзенскай губерні ў XIX-пач. XX ст. // Нацыянальная меншасць Беларусі. Кн. 2; Цітоб У. Нямецкая дыяспара ў Беларусі ў XIX-пач. XX ст. // Беларусіка=Albaruthenica. Кн.7. Мінск, 1996; Кіштымов А. Германскія капиталы и немецкія предприниматели ў экономікі Беларусі XIX-начала XX в. // Тамсама.

²⁰ Канапацкі І.Б. Татары-мусульмане ў палітычных падзеях на Беларусі, у Польшчы і Расіі (канец XVIII-пачатак XX ст.ст.) // Культурна-нацыянальныя працы на Беларусі ў другой палове XIX-пачатку ХХ ст. Зб. наук. прац. Вып. 2. Мінск, 1998.

Так, даследчыкі сутыкаюцца са значнымі цяжкасцямі пры вызнанні этнічнай структуры насельніцтва Беларусі на мяжы 19 – 20 ст., асабліва пры падліках абсалютнай колькасці і ўдзельнай вагі славянскіх этнасаў (а без гэтага праблематычна весці прадметную гаворку пра ролю кожнага з іх у грамадска-палітычным жыцці). Цяжкасці абумоўлены не толькі спецыфікай тагачасных крыніцаў, але і адсутнасцю адназначных крытэрыяў для этнанацыянальнай ідэнтыфікацыі пэўных групаву насельніцтва (беларускамоўных каталікоў, праваслаўных жыхароў беларуска-ўкраінскага і беларуска-рускага памежжаў). Таму, безумоўна слушным з'яўляецца пажаданне А.Смаленчука калегам “распачынаць даследаванне нацыянальнай структуры насельніцтва з вызначэння паняцця “нацыянальнасць” для розных гістарычных перыядоў. Але пытанне, што ёсьць нацыя, - канстатуе далей аўтар, - звычайна застаецца без адказу”²¹.

Нельга не здзяйсніць, што выразнага адказу не ўтрымлівае і манографія самога А.Смаленчука, хаця тэрмін “нацыя” і вытворныя ад яго (“нацыянальнасць”, “нацыянальная прыналежнасць”, “нацыянальная свядомасць”) а таксама паняцце “палітычная нацыя” шырока выкарыстоўваюцца ў тэксле.

Дадзены прыклад паказвае на неабходнасць надання больш сур’ёзнай увагі тэарэтыка-метадалагічным асновам даследавання этнапалітычных працэсаў, сведчыць пра неабходнасць удасканалення нашага катэгорыяльнага апарату.

І яшчэ адзін момант. Паралельна з нароччваннем ведаў аб палітычнай гісторыі кожнай этнічнай супольнасці паасобку паўстае задача вывучэння ўзаемадзеяння, узаемаўплываў, узаемасувязяў розных “этнапалітычных патокаў” у маштабе ўсёй Беларусі, трактуемай як складана-арганізаваны, шматаблічны, але цэласны суб’ект гісторыі. Асабліва цікавым і актуальнym выглядае даследаванне адносінаў з боку тутэйшых дыяспараў да беларускай ідэі, беларускага нацыянальнага руху і ўтварэння беларускай дзяржаўнасці. Як і наадварот: аналіз стаўлення тытульнага этнасу і яго грамадска-палітычных інстытутаў да нацыянальнага абуджэння іншых этнічных супольнасцяў краю. Патрэба ў такіх даследаваннях ужо добра ўсведамляеца гісторыкамі, пра што сведчаць тэмы шэрагу дакладаў на навуковых форумах 2000 г.: “Яўрэі Беларусі і праблемы беларускай дзяржаўнасці ў канцы 1917-1918 гг.” (В.Мазец) і “Яўрэй-

²¹ Смалянчук А.Ф. Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905-1907 гг. С. 13-14.

скае пытанне і палітыка ўрада БНР у 1918-1923 гг.” (І.Герасімава) – на канферэнцыі “Яўрэйская цывілізацыя Усходняй і Цэнтральнай Еўропы” (студзень 2000 г., Менск), “Ідэя яўрэйскай культурна-нацыянальнай аўтаноміі ва ўрадзе БНР у 1920 – 1923 гг.” (І.Герасімава) – на канферэнцыі “Змаганне за беларускую дзяржаўнасць у XX ст.” (кастрычнік 2000 г., Беласток), “Польская грамадскасасць Меншчыны і беларускі нацыянальны рух 1917-1918 гг.” (А.Смалянчук) і “Беларуская справа ў поглядах мінскіх палякаў у перыяд з лютага 1917 да сакавіка 1918 г.” (Д.Тарасюк) – на 2-й сесіі III міжнароднага кангрэса беларусістаў (снежань 2000 г., Менск).

Можна спадзявацца, што вынікам агульных даследчыцкіх намаганняў будзе комплекснае, поўнае ўзнаўленне ўсёй складанай і супярэчлівой панарамы этнапалітычных працэсаў у Беларусі на пачатку 20 ст., у адзін з пераломных, лёсавызначальных перыядоў супольнай гісторыі.

ДА ПЕРЫЯДЫЗАЦЫ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў ЭПОХУ МАДЭРНІЗАЦЫ

Мэта гэтай працы – прапанаваць новую перыядызацыю апошніх двух з паловай стагоддзяў гісторыі Беларусі. Называю гэты перыяд “эпохай мадэрнізацыі”, паколькі ў майі перакананні ў гэты час асноўнай тэндэнцыяй гісторыі Беларусі была менавіта мадэрнізацыя грамадства. У гэты час таксама аднаўляеца беларускі нацыянальны працэс, спынены ў сярэдзіне 17 ст.

Аўтар першай гісторыі Беларусі О.Турчыновіч лічыў, што ўласна гісторыя Беларусі спыняеца ў канцы 17 ст.¹ Паводле даследчыка, яна “вычэрпвалася гісторыяй Польшчы і Расіі”. Як можна меркаваць, для А.Турчыновіча “уласна гісторыя” гэта гісторыя, у якой краіна з’яўляеца не аб’ектам, а суб’ектам. Пад гісторыяй, згодна ўяўленням сучасных даследчыкаў, ён разумеў палітычную гісторыю.

Аўтар першай гісторыі Беларусі на беларускай мове Вацлаў Ластоўскі падзяліў яе на пяць частак, з якіх дзве апошнія назваюць: “Ад Люблюнскай Уніі (1569 г.) да раздзелу Польшчы” і “Беларусь пад Расіей”².

Аналагічна зрабіў Усевалад Ігнатоўскі, які згаданыя перыяды назваў “польскім” і “расейскім”³. У Ігнатоўскі першы вылучыў савецкі перыяд у гісторыі Беларусі (“Беларусь пасля звяржэння царызму”).

Мітрафан Доўнар-Запольскі не спакусіўся падзяліць сваёй “Гісторыі Беларусі” на вялікія эпохі і вылучыў толькі кароткія перыяды⁴. Але са зместу раздзелаў можна меркаваць, што асноўную цэзуру ў 19 ст. ён звязваў з пачаткам 60-х гадоў.

У 30-я гады 20 ст. заходнебеларускі вучоны М.Шкляёнак прыйшоў да высновы, што асновай перыядызацыі гісторыі Беларусі павінна быць эвалюцыя ўласна беларускай дзяржаўнасці. Паводле аўтара, з канца 17 ст. пачаўся перыяд упадку беларускай дзяржаўнасці, які доўжыўся да 30-х г. 20 ст. Такім чынам, М.Шкляёнак вярнуў перыядызацыю О.Турчыновіча ў ключавым пункце.

На М.Шкляёнка спасылаеца Язэп Найдзюк, які ў раздзелах сваёй папулярнай працы, выдадзенай пад нямецкай акупацый, вылучае перыяды ад Люблюнскай уніі да канца 18 ст., 18 ст. і, услед за В.Ластоўскім, “Беларусь пад Расіей”⁵. У адрозненне ад В.Ластоўскага і У.Ігнатоўскага

¹ Турчинович О. Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен. Санкт-Петербург, 1857.

² Ластоўскі В. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1992.

³ Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 1991.

⁴ Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994.

⁵ Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сёння. Менск, 1993.

ён вылучыў асобныя раздзэлы, у якіх апісаў беларускі нацыянальны рух ад пачатку 20 ст. да Першай святавай вайны і ад вайны да Рыжскага трактата 1921 г. У наступных раздзэлах аўтар прадставіў жыццё беларусаў “пад Польшчай”, у БССР і ў іншых краінах. Абмяжоўваючы перыяд “пад Расій” канцом 19 ст., аўтар у якасці цэзуры вылучыў з’яўленне “першых беларускіх палітычных арганізацый”, а менавіта Беларускай рэвалюцыйнай грамады ў 1902 г.

Пасля Другой святавай вайны аб’ёмістыя сінтэзы і падручнікі пісаліся выключна ў БССР. Калектыв аўтараў выдадзенай у сярэдзіне 50-х гадоў “Гісторыі Беларускай ССР”⁶ пазбег вылучэння вялікіх перыядаў апрача асноўнага падзелу на перыяд да Каstryчніцкай рэвалюцыі ўключна (т. I) і пасля яе (т. II).

З часам у беларускай савецкай гісторыяграфіі стала абавязковай агульная схема фармацыйнага падзелу гісторыі Расіі, Украіны і Беларусі згодна з якой да 1861 г. трываў перыяд феадальнага грамадства, з 1861 г. па 1917 г. – перыяд капіталізму і з 1917 г. – эпоха сацыялізму⁷.

Дасавецкія традыцыі працягваў на эміграцыі П.Рагач, аўтар сцілага школьнага падручніка, які ўсё ж такі адыгрываў важную ролю кампэдэй несавецкай гісторыі Беларусі і неаднойчы перавыдаваўся⁸. Для П.Рагача перыяд заняпаду Вялікага Княства Літоўскага пачынаецца з часоў Люблінскай і Берасцейскай уніі і завяршаецца падзеламі Рэчы Паспалітай. Цэзурай у 19 ст. П.Рагач лічыў паўстанне 1863 г. Перыядызацыя часоў пасля 1863 г. прынцыпова не адрознівалася ад прапанаванай Я.Найдзюком.

Аўтар адзінай поўнай “Гісторыі Беларусі” на польскай мове Марцэлі Косман⁹ закончыў перыяд Рэчы Паспалітай падзеямі 1795 г. Адносна 19 ст. ён выкарыстаў савецкія клішэ “змярканне феадалізму” і “пачаткі капіталізму”, але ў дачыненні да савецкай перыядызацыі зрабіў характэрную карэктuru: перыяд “змяркання феадалізму” ў яго ахопліваў паўстанне 1863 г., якое такім чынам сталася цэзурай. Наступныя перыяды ў працы Космана такія: 1914 – 1920, 1921 – 1941, 1941 – 1945 і перыяд пасля Другой святавой вайны.

У 1993 г. у ЗША выйшла кнішка беларускага гісторыка і публіцыста Яна Запрудніка “Беларусь на гістарычных скрыжаваннях”¹⁰. Аўтара як пуб-

⁶ Гісторыя Беларускай ССР. Т. I. Мінск, 1955. Т. II. Мінск, 1958.

⁷ Гл., напр.: История Белорусской ССР. Минск, 1977.

⁸ Кароткі агляд гісторыі Беларусі для беларускіх дапоўнільных школаў. Улажыў П.Рагач. Беласток, 1990.

⁹ Kosman Ė. Historia Białorusi. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979.

¹⁰ Беларускае выданне: Запруднік Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. Мінск, 1996.

ліцьста цікавіла перш за ўсё сучаснасць. Старажытную гісторыю Беларусі ён прадставіў сціпла. Прычым упор быў зроблены на гісторыю дзяржаўнасці і нацыянальнага руху. Я.Запруднік вылучыў перыяд “Ад дзяржаўнасці да занядаду і паняволення”, які ахоплівае гісторыю Беларусі ажно да падзеялай Рэчы Паспалітай. Пасля ідзе перыяд “Узнікнення і ўласаблення беларускай нацыянальнай ідэі” (ад пачатку XIX ст. да 1921 г.). Чарговыя раздзелы ахопліваюць перыяды: 1921 – 1941, 1941 – 1985, 1986 – 1992 гг.

У 90-я гады 20 ст. разам з узнікненнем незалежнай Рэспублікі Беларусь стала перасэнсоўвацца яе гісторыя і ў межах самой краіны.

У 1993 г. Леанід і Тамара Лойкі выказаліся за перыядызацыю, у якой асноўным крытэрыем з'яўляюцца рысы грамадскага стану і дзяржаўнасці беларускіх земляў¹¹. На практыцы гэта азначала вяртанне да перыядызацыі У.Ігнатоўскага, паколькі Леанід і Тамара Лойкі вылучылі як апошнія перыяды “Беларусь у складзе Рэчы Паспалітай (1569 – 1795 гг.)”, “Беларусь у складзе Расіі (канец XVIII ст.-1917 г.)” і савецкі перыяд (каstryчнік 1917 – 1991 гг.).

Аўтары першай вялікай апрацоўкі гісторыі Беларусі, зробленай у незалежнай рэспубліцы (“Нарысы гісторыі Беларусі”), недалёка адышлі ад савецкай схемы¹². Адносна эпохі, якая нас цікавіць, яны вылучаюць перыяд “Войнаў і ўнутрыпалітычных канфліктў сярэдзіны XVII – XVIII ст.” і “Крызіса феадальна-прыгонніцкай сістэмы (канец XVIII – першая палова XIX ст.)”. Абодва раздзелы часткова перакрываюцца храналагічна. У апошнія здарэнні, апісаныя ў першым з іх, трапіў трэці падзел Рэчы Паспалітай, а другі перыяд пачаўся апісаннем палітыкі расійскіх уладаў на землях далучаных да Расіі ў выніку першага падзелу. Чарговы раздзел, згодна з савецкай схемай, пачынаецца “адменай прыгоннага права” і мае загаловак “Станавленне буржуазнага грамадства”. Гэты перыяд ахоплівае стварэнне Беларускай рэвалюцыйнай грамады. У наступным раздзеле апісваюцца падзеі ад рэвалюцыі 1905 г. да Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. Гэтай рэвалюцыяй канчаецца першая частка “Нарысаў”. Другая частка прысвечаная савецкаму перыяду і падзеленая наступным чынам: “Беларусь напярэдадні і ў першыя гады савецкай улады (1917 – 1921 гг.)”, перыяд НЭПу (1921 – канец 20-х гг.), 30-я гады. Асобна вылучана гісторыя Захоўнай Беларусі. Храналагічныя рамкі гэтага раздзелу акрэсленыя як 1921 – 1939 гг., але выкладанне падзеяў даведзена да

¹¹Лойка Л., Лойка Т. Крыжовы шлях. Мінск, 1993.

¹²Нарысы гісторыі Беларусі ў 2-х частках. Ч. 1. Мінск 1994; Ч. 2. Мінск, 1995.

1941 г. У асобны раздзел вылучана “Вялікая Айчынная вайна”. У чарговых раздзелах пасляваенная гісторыя Беларусі падзелена на перыяды: 1945 – сярэдзіна 50-х гг., другая палова 50-х – першая палова 80-х гг., ад другой паловы 80-х гг. – да ўзнікнення незалежнай Беларусі.

У 1995 г. калектыў гісторыкаў, які распрацаваў новую канцэпцыю школьнай адукацыі, прапанаваў і новую перыядызацыю гісторыі Беларусі¹³. Згодна з гэтай канцэпцыяй, з 16 ст. у гісторыі Беларусі пачаўся Новы час, які завяршыўся ў 1918 г. Пасля наступіў сучасны перыяд альбо найноўшая гісторыя. Гэтая перыядызацыя неаднародная, бо тут зблытаўшыся цывілізацыйны падыход з крытэрыем дзяржаўнасці. Спасылкі на згаданую перыядызацыю знаходзім у выдадзеных пасля падручніках, але на практицы амаль ніхто яе не прытрымліваецца.

Аўтарскі калектыў “Дапаможніка па гісторыі Беларусі” падзяліў эпоху якая нас цікавіць на наступныя перыяды: другая палова 17 – 18 ст., канец 18 – сярэдзіна 19 ст.¹⁴ Гэтыя перыяды часткова накладаюцца, паколькі першы з іх канчаецца трэцім падзелам, а другі – пачынаецца пасля першага. Выкладанне падзеяў чарговага перыяду (другая палова 19 – пачатак 20 ст.) пачынаецца з паўстання 1863 г. Потым аўтары вяртаюцца да праблемаў сялянскай рэформы, пачаўшы з 50-х г. 19 ст. Як відаць, мела месца спроба перанесці цэзуру з увагі на гісторыю нацыянальнага руху. Аднак з пункту гледжання кампазіцыі працы яе нельга прызнаць удалай. Наступны перыяд пачынаецца з выбуху Першай святавай вайны і канчаецца ўзнікненнем БНР. Далей ідзе перыяд 1919 – 1939 гг. Два апошнія перыяды: 1941 – 1991 гг. і 1991 – 1995 гг.

Аўтары “Гісторыі Беларусі ў двух частках” ва Уводзінах вылучылі Новы час (16 – пачатак 20 ст.) і Найноўшы (ад 1918 г. – да нашых дзён)¹⁵. Новы час падзяляецца на два этапы: афармленне феадальнай сістэмы і выспявання яе крызісу (15 – канец 18 ст.) ды генезіс і станаўленне капіталізму, выспяванне крызісу буржуазнага грамадства (канец 18 ст. – 1917 г.). Насуперак логіцы гэтай перыядызацыі праца падзеленая на дзве часткі, з якіх першая канчаецца Лютаўскай рэвалюцыяй 1917 г., а другая пачынаецца пасля гэтай рэвалюцыі, а не з 1918 г. Вылучаны ва Уводзінах перыяд канца 18 ст. – 1917 г. у тэксле дзеліцца на два падперыяды: канец 18 – першая палова 19 ст. і другая палова 19 ст. – люты 1917 г.

¹³ Программа па гісторыі для базавых агульнаадукацыйных школ. Мінск, 1995.

¹⁴ Дапаможнік па гісторыі Беларусі для паступаючых у вышэйшыя навучальныя ўстановы. Мінск, 1997.

¹⁵ Гісторыя Беларусі ў дзвюх частках. Мінск, 1998.

Раздзел, у якім выкладаецца першы са згаданых падперыядоў, мае загаловак “Беларусь у складзе Расійскай імперыі. Крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы”. З загалоўка вынікае, што Беларусь толькі тады была ў складзе Расійскай імперыі, бо ў загалоўку наступнага раздзелу пра Расійскую імперию ўжо не згадваецца. Да таго ж крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы прыходзіцца на перыяд, калі адпаведна Уводзінам абываеца генезіс капіталізму. Пад першай паловай 19 ст. падразумеваеца перыяд да канца 50-х гг. Такім чынам, наступны перыяд пачынаеца згодна са вецкай перыядызацыі з адмены прыгоннага права. У другой частцы выкладанне ідзе паводле перыядоў: 1917 – 1920, 1921 – 1939 (асобны раздзел прысвячана Заходній Беларусі), 1939 – 1945, 1946-1985, 1985-1997 гг.

Іван Коўкель і Эдмунд Ярмусік наогул не вылучаюць вялікіх перыядоў апрача перыяду 1569 – 1795 гг.¹⁶ Як можна меркаваць са зместу раздзелаў, пад першай паловай 19 ст. яны разумеюць перыяд да канца 50-х гг. гэтага стагоддзя і бачаць як цэзуру пачатак 60-х гг. (1861 – 1863). У гісторыі БССР аўтары вылучаюць перыяд 1921 – 1928 і 1928 – 1939 гг. Асобна разглядаюць Заходнюю Беларусь у 1921 – 1939 гг. У пасляваенны гісторыі вылучаюць перыяды: 1944 – 1955 гг., сярэдзіна 50-х – сярэдзіна 80-х гг. і сярэдзіна 80-х – сярэдзіна 90-х гг. 20 ст.

Аўтарскі калектыв навучальнага дапаможніка па гісторыі Беларусі вылучыў перыяды “У складзе Рэчы Паспалітай” і “У складзе Расійскай імперыі”, які заканчываеца гадамі Першай святовай вайны. У далейшым выдзяляюцца кароткія перыяды: сакавік 1917 – люты 1918 гг. і 1918 – 1920 гг. Наступныя: 1921 – 1927, 1928 – 1939, 1939 – 1945, 1945 – сярэдзіна 50-х гг., сярэдзіна 50-х гг. – сярэдзіна 80-х гг., сярэдзіна 80-х – пачатак 90-х гг.¹⁷

Калектыв аўтараў самага новага падручніка па гісторыі Беларусі праводзіць ва Уводзінах перыядызацыю, у якой як асноўны крытэрый прымаеца працэс фармавання беларускага народу¹⁸. Вылучаюцца чатыры этапы этнічнай гісторыі Беларусі, з якіх апошні ахоплівае перыяд з канца 14 ст. да нашага часу. Гэты этап акрэсліваеца як “час станаўлення, развіцця і ўздыму беларускай народнасці, які змяніўся перыядам яе размывання паланізацыяй і русіфікацыяй”. На жаль, не ўстаноўлена цэзура паміж згаданымі перыядамі. Вылучаюцца таксама перыяды 1917 – 1991 гг. і ад 1991 г.

¹⁶ Ковкель І., Ярмусік Э. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. Минск, 1998.

¹⁷ Навучальны дапаможнік па гісторыі Беларусі для ВНУ, коледжаў, ліцэяў і школ. Мінск, 1998.

Выйшла з друку толькі першая частка гэтай працы, завершаная трэцім падзелам Рэчы Паспалітай. Палітычна і сацыяльна-эканамічна гісторыя 18 ст. падаеца па паловах гэтага стагоддзя, але гісторыя культуры, літаратуры і мастацтва асвятляеца ў перыяд з другой паловы 17 ст. па 18 ст.

Разгледзім цяпер перыядызацыю паасобных галінаў гісторыі Беларусі – эканомікі, дзяржавы і права, культуры і літаратуры – у выбранных працах.

Аўтарскі калектуў “Эканамічнай гісторыі Беларусі” ва Уводзінах дэкларатыўна вылучае Новы (16 – пач. 20 ст.) і Найноўшы час (з 1914 г. па сённяшні дзень)¹⁹. Тым не менш перыядызацыя выкладання зусім іншая. Перыяд “Развіццё і ўмацаванне феадальнай гаспадаркі” пачынаецца ў другой палове 13 і канчаецца ў першай палове 17 ст. Пасля ідуць перыяды “позняга феадалізму” (другая палова 17 – 18 ст.) і “разлажэння феадальна-прыгонніцкага ладу і зараджэння капіталістычных адносін” (першая палова 19 ст.). Далей выкладаецца “станаўленне капіталістычнай эканомікі Беларусі” ў другой палове 19 ст., але вылучаеца асобны перыяд “народная” (sic!) гаспадарка Беларусі ў пасляэрформенны перыяд”. Наступныя перыяды – 1900 – 1913, 1921 – 1927, 1928 – 1941 (асобна разглядаеца эканоміка Захадніяй Беларусі), 1941 – 1945, 1946 – 1950, 50 – 60-я гг., 70-я – першая палова 80-х гг., другая палова 80-х – 90-я гг. 20 ст.

Язэп Юхно, аўтар “Кароткага нарысу гісторыі дзяржавы і права Беларусі”, вылучыў перыяд “існавання Рэчы Паспалітай” 17 – 18 ст., хаця 17 ст. пачалося ў яго працы з Люблінскай уніі. Наступныя перыяды – “Разлажэнне прыгонніцтва і развіццё капіталістычных адносін” (першая палова 19 ст.) і перыяд капіталізму (1861-1917 гг.)²⁰. Як відаць, крытэрыем перыядызацыі Я.Юхно лічыцца падзеі ў галіне гісторыі дзяржавы і права.

Аляксей Вішнеўскі і Іван Саракавік у далучанай да асноўнага тэкstu працы “Праграме гісторыі дзяржавы і права Беларусі” вылучылі перыяды “У складзе Рэчы Паспалітай (XVII – XVIII ст.)”, “У складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – 1917 г.)”, “Утварэнне Беларускай Дзяржавынасці (1917 – 1921)”, 20 – 30-я гг. (асобна БССР і Захадніяй Беларусь), 40 – 80-я гг., 1990 – 1996 гг.²¹

Ігар Кузняцоў і Валянціна Шалкапляс дзеляць сваю “Гісторыю дзяржавы і права Беларусі” на “дакастрычніцкі” і „паслякастрычніцкі” перыяды. У канцы дакастрычніцкага перыяду яны вылучылі перыяды “У склад-

¹⁸ Гісторыя Беларусі. Частка першая. Са старажытных часоў да канца XVIII ст. Мінск, 2000.

¹⁹ Эканамічна гісторыя Беларусі. Мінск, 1995.

²⁰ Юхно Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мінск, 1992.

зе Рэчы Паспалітай” (16 – другая (sic!) палова 18 ст.) і “У складзе Расійскай імперыі” (канец 18 – пачатак 20 ст.). У другой частцы былі вылучаныя перыяды 1917 – 1921 гг., 1920 – 1930-я гг. Асобна, па-за храналагічныя рамкі працы, вынесены перыяд масавых рэпрэсіяў 1930 – 1950-х гг. Далей ужо храналагічна ідуць перыяды 1941 – 1944 гг., 1950 – 1980-я гг., 1990-я гг.²²

Аўтары “Гісторыі культуры Беларусі” Леанід Лыч і Уладзімір Навіцкі вылучылі перыяды: “Рэчы Паспалітай” (1569 – 1795), “У складзе Расійскай імперыі” (1795 – 1917). Як відаць, перыядызацыя тут праведзена з увагі на пазакультурныя крытэрыі. Далей ідуць перыяды: 1917 – пачатак 30-х гг., 30-я – пачатак 40-х гг., 40-я – сярэдзіна 50-х гг., другая палова 50-х – першая палова 80-х гг., 1985 – 90-я гг.²³

Аўтарскі калектыв “Гісторыі беларускай дакаstryчніцкай літаратуры” вылучыў перыяды 17 – 18 ст., 19 ст., пачатак 20 ст.²⁴ У “Гісторыі беларускай савецкай літаратуры” вылучаны перыяды: 20-х гг., 30-х гг. (асобна асвятляеца літаратура Заходняй Беларусі), “Вялікай Айчыннай вайны” і пасляваенны, у якім, як можна меркаваць з яго зместу, вылучаецца яшчэ перыяд, які пачынаецца з другой паловы 50-х гг.²⁵

Падагульняючы гэты агляд, трэба заўважыць, што пераважная большасць гісторыкаў вылучае “доўгае” 19 ст. Практычна ва ўсіх перыядызацыях яно пачынаеца пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай. Але пры апісанні расійскай палітыкі ў Беларусі аўтары амаль усіх перыядызацый пачынаюць з падзеяў 1772 г. Такім чынам, на самой справе менавіта гэты год трэба лічыць пачаткам “доўгата” 19 ст. Канец гэтага стагоддзя вызначаецца па-рознаму – 1914, 1917 і 1918 гг. Але звычайна разам з падзеямі згаданых гадоў разглядаюцца падзеі 1919, 1920 і 1921 гг. да Рыжскага дагавора ўключчна.

Такім чынам самае “кароткае” 19 ст. вызначаецца гадамі 1895 – 1914. Але часцей яно атрымліваецца вельмі “доўгім” з уступным перыядам 1772 – 1795 гг. і канцавым 1914 – 1941 гг.

Гэтай мадэлі тэарэтычна супрацьстаіць савецкая перыядызацыя, якая ўстанаўлівае асноўную цэзуру на 1861 г. Савецкія гісторыкі прымаюць перыяды: (1772)1795 – другая палова 19 ст. (да канца 50-х гг.) і 1861 –

²¹ Вішнеўскі А., Саракавік І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мінск, 1997.

²² Кузнецов И., Шелкопляс В. История государства и права Беларуси. Минск, 1999.

²³ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. Мінск, 1996.

²⁴ История белорусской дооктябрьской литературы. Минск, 1977.

²⁵ История белорусской советской литературы. Минск, 1977.

1917 гг. З другога боку, шмат несавецкіх гісторыкаў цэзурай лічыць 1863 г. такім чынам, калі назваць цэзуру нейтральна “пачатак 60-х гг. 19 ст.”, аказваеца, што нягледзячы на ідэалагічную афіліяцыю гісторыкаў, практычна ўсе яны складаюць перыядызацыю гісторыі Беларусі аднолькава. Нават гісторыкі паасобных галінаў наогул не спрабуюць вызначаць уласныя крытэрый.

На агульным фоне вылучаюцца толькі А. Турчыновіч і М. Шкляёнак, якія асноўную цэзуру ў гісторыі Беларусі бачылі ў канцы 17 ст., але гэтым самым яны выходзяць па-за храналагічныя межы гэтага разгляду.

Даволі простай прадстаўляеца мадэль перыядызацыі падзеяў пасля 1921 г. Усе гісторыкі вылучаюць перыяд 1921 – 1939 (1941), які яшчэ падзяляеца на 20-я і 30-я гады. Далей прынята вылучаць перыяд 1939(1941) – (1944)1945 гг. Потым найчасцей вылучаюцца перыяды: 1945 – сярэдзіна 50-х гг., сярэдзіна 50-х – сярэдзіна 80-х гг., сярэдзіна 80-х гг. – сярэдзіна 90-х гг. Вылучаюцца і іншыя перыяды, у тым ліку 90-х гг., але розніцы тут непрынцыповыя.

Мадэль выглядае мэтазгоднаю толькі вонкава, паколькі вынікае не з тэарэтычных меркаванняў, а з неахайнасці і бездапаможнасці асобных аўтараў. Невядома, што рабіць з перыядам 1772 – 1795 і 1914 – 1921 гг. Як унутраная цэзура могуць быць прызнанымі 1861 або 1863 г., але нельга лічыць 1861 г фармацыйнай мяжой. Надзяленне сялянаў воляй і зямлёй – гэта гістарычны крок, але ж не адразу з феадалізму ў капіталізм. Яшчэ менш сур'ёзна выглядае 1917 г. як мяжа паміж капіталізмам і сацыялізмам у Беларусі. Ніякага сацыялізму ў 1917 г. у Беларусі не было. Трэць краіны знаходзілася пад німецкай акупацияй. Потым яшчэ тры гады ішлі ваенныя дзеянні, а трэць беларусаў не ведала сацыялізму яшчэ цэлае пакаленне.

Механічнае ўзгадненне перыядызацыі гісторыі Беларусі толькі з адной з магчымых заходненеўрапейскай перыядызацыі (адлік Новага часу з 16 ст.) падвергнуў знішчальнай крытыцы Генадзь Сагановіч²⁶. Услед за німецкімі гісторыкамі Л. Баўэрам і Г. Матысам ён гатовы лічыць, што Новы час “выяўляе пераход ад натуральнай да грошавай гаспадаркі, ад аграрна-становага грамадства да індустрыяльнай грамадзянскай супольнасці, ад сярэднявечнай формы дзяржавы (патрыманіяльнай манархіі) да сучаснай, сацыяльнай”. Наогул Г. Сагановічу самая блізка канцепцыя “працяглага Сярэднявечча” Жака Ле Гофа. Адносна Беларусі Г. Сагановіч гатовы прадоўжыць гэтае Сярэднявечча ў 19 ст. ды нават да нашых дзён.

²⁶ Сагановіч Г. У пошуках Сярэднявечча // Беларускі гістарычны агляд. Т. 4. Сп. 1-2 (6-7). Снежань 1997. С. 3-18.

Безумоўна, сялянская цывілізацыя існавала ў Беларусі да 20 ст. На рубяжы 19 і 20 ст. вясковае насельніцтва складала звыш 80% усяго насельніцтва і звыш 90% беларускамоўнага. Такі стан практычна не змяніўся і ў першай палове 20 ст. Аднак гэта цывілізацыя, нягледзячы на свой кансерватызм, не была нязменнай. Даволі выразна вымалёўваецца, напрыклад, перыяд фармавання фальварачна-прыгоннай гаспадаркі. З гэтага часу ў гаспадарцы Беларусі не было сістэмных пераменаў да 19 ст.

Хаця савецкая і постсавецкая гісторыяграфія разважаюць пра крызіс феадальна-прыгоннай сістэмы ў першай палове 19 ст., іх фактаграфія не надта пераканаўчая. Эканамічны заняпад у гэты час можна тлумачыць і страшным спусташэннем краю ў вайну 1812 г. і марудным экстэнсіўным аднаўленнем гаспадаркі. Ежы Ахманскі адносна краіху больш эканамічна развітай этнічнай Літвы сцвярджаў, што “ў сярэдзіне 19 ст. у сельскай гаспадарцы наступу нават крызіс, паколькі ўпала пагалоўе быдла, свіней і авечак, паменшыўся таксама ўраджай. Але гэта было не прайвай крызісу феадальнай сістэмы а толькі наступствам неўраджаяў і паморкаў быдла ў 1840 – 1841, 1844 – 1845, 1852 – 1855 гг.”²⁷ Эканамічны крызіс у Беларусі выглядаў больш цяжкім, чым у этнічнай Літве і супрадаваўся зніжэнем колькасці насельніцтва. Тым не менш ён не быў горшым за ранейшыя, якія былі пераадоленыя традыцыйнымі метадамі.

Такім чынам, можна сумнівацца, ці была сялянская рэформа вынікам крызісу феадальнай сістэмы, прынамсі на Беларусі. (Таксама як сумніваюцца некаторыя амерыканскія гісторыкі ў крызісе плантацыйна-нявольніцкай сістэмы ў паўднёвых штатах ЗША напярэдадні вызвалення неграў федэральнымі ўладамі).

Гістарычным фактам з'яўляецца тое, што сялянскую рэформу ў Беларусі ініцыявала расійская дзяржава ў асобе імператара Мікалая I. Рэформа 1861 г. была толькі самым важным звязном у доўгім ланцуту рэформаў: кісялёўскай, аляксандраўскай, сталыпінскай і прышчэпайскай. Перыяд гэтай “працяглай” сялянскай рэформы рэзка супрацьстаіць як усёй папярэдняй, так і наступнай гісторыі жыцця беларускай сельскай ваколіцы.

Перыяд НЭПу можна далучыць да перыяду сялянскай рэформы, бо з аднаго боку камісарам сельскай гаспадаркі Зміцерам Прышчэпавым працягвалася сталыпінская рэформа, а з другога – была канфіскаваная вялікая землеўласнасць. Трэць гэтай зямлі перадалі сялянам, а астатнюю частку – грамадзе. Гэты крок можна трактаваць, і так звычайна робіцца,

²⁷ Ochmański J. Historia Litwy. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1992.

як уступ да калектывізацыі. Але, калі адступіць ад дэтэрмінізму, што калектывізацыя павінна была наступіць, і разглядаць перадачу зямлі грамадзе ў катэгорыях тыпалагізацыі, дык яе можна лічыць чарговым этапам аляксандраўскай рэформы, якая на ўсходзе Беларусі была праведзена такім самым чынам.

Толькі калектывізацыя азначае безумоўную тыпалагічную змену, прычым працэс калектывізацыі доўжыўся з 30-х да пачатку 50-х гадоў 20 ст. Нягледзячы на тое, ці назавем калектывізацыю ўвядзеннем сацыялізму ў сельскую гаспадарку, рэфеадалізацыяй ці пераходам да азіяцкага спосабу вытворчасці, яна абазначала рашучую змену накірунку шматвековага працэсу, але з захаваннем прынцыпу мадэрнізацыі.

Змены ў сельскай гаспадарцы не абмяжоўваліся толькі сістэмнымі зменамі. Да ўвагі трэба прыняць змену спосабу і роду прадукцыі. Асноўная змена наступіла ў 80 – 90-я гады 19 ст., калі ў выніку сусветнага аграрнага крызісу заняпала шматвековая збожжавая гаспадарка Беларусі. Адбывалася пераарыентацыя гаспадаркі Беларусі. Новая спецыялізацыя ўключала вытворчасць жывёлагадоўчай прадукцыі, перш за ёсё малочнай, льна- і бульбадзяства, агародніцтва і садоўніцтва. Памешчыцкія гаспадаркі ўводзяць машынную тэхніку ў вялікім, як на Расійскую імперию, маштабе. У гэты час паскорыліся і змены маёмасных адносінаў у сельскай гаспадарцы. З аднаго боку ўзмацнілася частка памешчыцкіх гаспадараў, з другога – ламаўся працэс выкупу вялікай землеўласнасці сялянамі і адбывалася маёмасная дыферэнцыяцыя сялянскіх гаспадараў.

Індустрыйльнае грамадства нараджалася ў Беларусі вельмі марудна. Першая мануфактура з'явілася тут у 20-я гг. 18 ст., першая паравая машына праз сто гадоў. Наогул прынята лічыць, што ў першай палове 19 ст. Беларусь уступіла ў фазу прамысловага перавароту і перыяду зараджэння капіталізму (у мануфактурнай вытворчасці). Але змены ў спосабах і адносінах прамысловай вытворчасці не могуць схаваць нікчэмнасці ролі прамысловасці ў жыцці грамадства Беларусі ў перыяд “капіталізму”. Вядома, што ў 1879 г. у Беларусі было ўсяго 7 800 (!) прамысловых работнікаў.

Паскарэнне развіцця прамысловасці наступіла толькі ў другой палове 80-х гг. На развіццё эканомікі ў апошнія дваццацігоддзя 19 ст. прыкметна паўплывала развіццё чыгункі, а таксама банкаўскай справы. Наогул, у гэты час адбывалася фармаванне сацыяльна-еканамічнага краявіда, на фоне якога нараджаўся сучасны беларускі нацыянальны рух. Гэты “краявід” існаваў даволі доўга, да пачатку 50-х гг. 20 ст. З таго часу

пачынаеца інтэнсіўная індустрыйлізацыя і урбанізацыя. Наступае сапраўды новы час у гісторіі Беларусі.

З пункту гледжання гісторыі дзяржавы і права безумоўнай цэзурай з'яўляеца заключэнне Люблінскай уніі 1569 г. Але лічыць падобнай цэзурай падзел Рэчы Паспалітай ужо складана. Падзелы былі працэсам, а не адзінкавым здарэннем. На гэтым факце звычайна спатыкаюцца гісторыкі, якія перыяд Рэчы Паспалітай заканчываюць 1795 г., а перыяд Расійскай імперыі пачынаюць з 1772 г.

Ёсьць і іншая прычына ставіць гэту цэзуру пад пытаннем. Як заўважыў Генадзь Кісялёў: “Звычайна кажуць, што пачатак уз’яднання Беларусі з Расіяй быў дадзены ў 1772 г. у выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай. Ноagogул гэта так, але мы не павінны забываць, што больш за сто гадоў раней, у 1654 г. разам са Смаленскам Расія дастаяўся танюткі краёк беларускай зямлі”²²⁸. Дадам, што немагчыма разглядаць гісторыю дзяржавы і права Беларусі без уліку Смаленска, паколькі сённяшняя Рэспубліка Беларусь спасылаецца на традыцыю БССР, заснавальніцкі міф якой звязаны менавіта са Смаленскам.

Што тычыцца падзелаў Рэчы Паспалітай, дык варта памятаць і абытym, што першаму падзелу папярэднічала ліквідацыя шляхецкай аўтанаomii Смаленшчыны ў 1768 г. І пасля другога падзелу ліквідацыя адметнасці Смаленшчыны была актуальнай проблемай для Кацярыны II.

Першы падзел Рэчы Паспалітай звычайна трактуеца, як маргінальная падзея. Але гэта была падзея маргінальная ў гісторыі Рэчы Паспалітай, але не Беларусі. У выніку гэтага падзелу амаль палова беларускага насельніцтва Рэчы Паспалітай і самыя вялікія беларускія гарады Mari-lëў, Віцебск ды Полацк апынуліся ў складзе Расіі. Калі лічыць яшчэ і Смаленшчыну (з беларускай часткай Гетманшчыны), дык можна сцвердзіць, што з 1772 г. большасць беларускіх земляў і насельніцтва знаходзілася ў іншай дзяржаве. На гэтай тэрыторыі праводзілася палітыка, якая атрымала свой працяг на беларускіх земляў і ў 19 ст.

Беларуская “стыхія” на землях, якія засталіся ў складзе Рэчы Паспалітай, была вельмі аслабленая. Паскорана ішла паланізацыя, замацаваўся падзел на заходнюю “Літву” і ўсходнюю “Беларусь”. Да таго ж ліквідацыя дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага праводзілася пасля першага падзелу і з боку Польшчы. Гэтую дзяржаўнасць практычна ліквіда-

²²⁸ Киселев Г. Разыскивается классик. Минск, 1989. С. 152.

вала канстытуцыя 3 мая 1791 г. і толькі дзякуючы “Узаемнаму заручэнню абедзвюх нацый” ВКЛ захавала аўтаномны статут.

Падзелы Рэчы Паспалітай не закончылі перыяд зменаў межаў і дзяржаваўтварэння на беларускіх землях. Да 1807 г. у склад Пруссіі ўваходзіла Беласточчына. Паўднёвае Падляшша найперш захапіла Аўстрыя. Пасля яно ўвайшло ў Варшаўскае герцагства (1807 г.) і Польскае каралеўства (1815 г.).

Апроч гэтага ў 1812 г. на кароткі час было адноўлена Вялікае Княства Літоўскае на тэрыторыі Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губерніяў. Таксама было створанае Часовае польскае праўленне Беларусі на тэрыторыі Віцебскай і Магілёўскай губерніяў. Гэта было першае дзяржаўтварэнне, якое называлася менавіта “Беларусь”. Хіба ўзнікненне (няхай сабе марыянетачнай) дзяржавы не з'яўляецца найважнейшай падзеяй для гісторыі беларускай дзяржавы і права?

Канчатковае юрыдычнае далучэнне ўсіх беларускіх земляў да Расіі адбылося на Венскім кангрэсе 1815 г. Але дзяржаўны статус беларускіх земляў доўгі час заставаўся пад пытаннем. Не было дзяржаўнай аўтаноміі, але захавалася асобнае права і нават свайго роду ўзброеная сілы (Літоўскі корпус). Гэтае становішча канчаецца ў прынцыпе разам з касацыйяй Літоўскага статуту ў 1840 г. Праўда, на Чарнігаўшчыне Літоўскі (Валынскі) статут перастаў дзейнічаць толькі ў 1843 г. Дык можа зручней было б устанавіць цэзуру на пачатак 40-х гг. 19 ст.?

Чарговы перыяд зменаў дзяржаўнага статусу беларускіх земляў па- чаўся ў 1917 г., калі Першы Усебеларускі з’езд абвясціў Беларусь аўтаномнай рэспублікай у складзе Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі. У 1918 г. была абвешчдана незалежная Беларуская Народная Рэспубліка. У 1919 г. нарадзілася Беларуская Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка, на пачатку лютага гэтага ж году злучаная з Літоўскай ССР у Сацыялістычную Савецкую Рэспубліку Літвы і Беларусі. Яна перастала існаваць у ліпені 1919 г. фактычна, а ў ліпені 1920 г. – юрыдычна. У гэтым жа месяцы была абвешчдана Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі. У лістападзе 1920 г. часова аднавілася улада БНР на Мазыршчыне і Случчыне. У 1921 г. Рыжскі дагавор замацаваў падзел беларускіх земляў на трох частках: БССР, у складзе Рэспублікі Польшча і РСФСР. У 1924 і 1926 гг. адбылося ўзбуйненне БССР. У 1939 г. да часу далучэння Захадній Беларусі да БССР кароткі час існавала свайго роду заходнебеларуская савецкая дзяржаўнасць. У 1944 г. Другі Усебеларускі кангрэс пацвердзіў пастановы Акту 25 сакавіка 1918 г. адносна разрыву дзяр-

жаўных сувязяў з Расіяй, абыходзячы маўчаннем праблему незалежнасці. У 1945 г. былі перагледжаны межы БССР (з дробнымі карэктурамі ў наступныя гады).

Такім чынам, перыяд 1917 – 1945 гг. з’яўляецца суцэльнym перыядам чарговых зменаў дзяржаваўтварэнняў на беларускіх землях і межаў гэтых дзяржаваўтварэнняў.

Але існуе магчымасць і іншай трактоўкі праблемы, на што наводзіць думку выдзяленне Ігарам Кузняцовым і Валянцінай Шалкапліяс раздзела “Масавыя рэпрэсіі на тэрыторыі Беларусі ў 30 – 50-я гг.”. Хаця згаданыя гісторыкі вылучаюць такі перыяд з увагі на сталінскія рэпрэсіі, яго можна лічыць часам псеўдазаконня і генацыду, учыненага двума таталітарнымі рэжымамі – сталінскім і гітлераўскім.

Перыядызацыя гісторыі культуры ў падручніках падпарадкована пазакультурным чыннікам. Але таксама існуе перыядызацыя, звязаная з вылучэннем культурных фармацияў. Напрыклад, вылучаеца перыяд ад сярэдзіны 17 да сярэдзіны 18 ст. (умоўна яго можна назваць перыядам “спелага” Барока) і перыяд Асветніцтва, якое прыходзіцца на другую палову 18 і пачатак 19 ст.

Акрэсленне “пачатак 19 ст.” даволі агульнае. Э.Дарашэвіч вызначае завяршэнне эпохі Асветніцтва на першую чвэрць 19 ст.²⁹ Святлана Куль-Сяльвестрава працягвае гэты перыяд на ўсё 20-я г. 19 ст. Яна пачынае адлік з 1772 г., але, як сама адзначае, дапаўняе гэты перыяд “разлеглымі экспурсамі ў больш раннія і пазнейшыя часы”³⁰.

Леанід Лыч і Уладзімір Навіцкі, якія наогул не выдзяляюць асобнага перыяду Асветніцтва, вылучаюць як мікроперыяд час пасля паўстання 1830 г. да 1840 г., калі, паводле іх меркавання, на шлях адкрытай барацьбы з польскай культурай стаў цар Мікалаі I. Цэзуру 1840 г. яны прымаюць з увагі на забарону ўжывання тэрміну “Беларусь”. Такой забароны фактычна не было, але пачатак 40-х гг. сапраўды вызначае час фармавання асноваў поўнай русіфікацыі краіны. Перш за ўсё гэта датычыла асветы і адукцыі, пачынаючы з закрыцця Віленскага універсітэту. Потым была забарона навучання польскай мове ў Віцебскай і Магілёўскай губернях у 1835 г., замена польскіх школаў расійскімі ў Менскай, Гарадзенскай, Віленскай губернях у 1840 г., закрыцце Медыка-хірургічнай ака-

²⁹ Дарашэвіч Э. Асветніцтва // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1. Мінск, 1993. С. 211.

³⁰ Куль-Сяльверстава С. Беларусь на мяжы стагоддзяў. Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст. - 1820-я гг.). Мінск, 2000. С. 6.

дэмій ў Вільні ў 1842 г. і перанясенне каталіцкай Духоўнай семінары ў Санкт-Пецярбург у гэтым самым годзе.

Хаця пры цары Мікалае I ўжо здзяйснялася афіцыйная русіфікацыя краіны, нельга забываць, што гэтая задача ставілася і часткова выконвалася яшчэ пры Кацярыне II. “Новы курс” Мікалая I не быў выкліканы падзстаннем 1831 г., паколькі быў прыняты яшчэ ў апошнія гады праўлення Аляксандра I.

Такім чынам, хаця ёсьць прычыны абмяжоўваць перыяд Асветніцтва 20-і г. 19 ст., ёсьць таксама падставы працягнуць гэты перыяд і на 30-я г. Іх можна разглядаць не як пачатак новай расійскай палітыкі, а толькі як завяршэнне старой.

Адносаў ўсяго наступнага перыяду абмяжуюся толькі адной заўвагай. 1917 г. у гісторыі беларускай культуры не мае вялікага значэння, паколькі як да гэтага года, так і пасля яго беларуская культура стваралася практична гэтым самым пакаленнем і ў гэтым самым духу. Перамены пачынаюцца з 30-х г., калі пакаленне творцаў знішчаецца фізічна і адбываецца інтэнсіўнае насаджванне новай савецкай культуры.

Усё, што было сказана наконт культуры, датычыць і літаратуры. Адам Мальдзіс, які ў згаданай “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры”, вылучыў другую палову 18 ст. і 19 ст., у той жа час сцвярджаў, што ў другой палове 18 ст. закончыўся пераход ад старабеларускай літаратуры да літаратуры новага часу, і, што да 20-х гг. 19 ст. у беларускай літаратуры пераважалі ранейшыя, класіцыстычныя і сэнтыментальныя каноны (раннія вершы Яна Баршчэўскага, філамацкія сцэнкі Яна Чачота). Далей А.Мальдзіс заўважыў ажыўленнне ў 40 – 50-я г., якое дасягнула сваёй кульмінацыі на пачатку 60-х гг. 19 ст. Як можна меркаваць, на 70-я гады прыйшлося “дагаранне” гэтага ажыўлення.

Пачатак новага этапу А.Мальдзіс звязвае з імёнамі Францішка Багушэвіча, Адама Гурыновіча і Яна Неслуходзкага, з прыходам якіх у літаратуру “патрыятызм стаў больш прадуманы”. Іншымі словамі, толькі з 80-х г. 19 ст. пачынаецца перыяд беларускай нацыянальнай літаратуры.

У перыядызацыі гісторыі беларускай нацыі існуюць дзве асноўныя плыні. Прыхільнікі адной захоўваюць вернасць фармацыйнаму падыходу. Другія лічаць, што беларуская нацыя (народ) існавала ад пачатку гісторычных часоў. Фармацыйная школа сцвярджае, што перыяду нацыі папярэднічаў перыяд народнасці. Адным з першых перыяд народнасці вылучыў М.Доўнэр-Запольскі. Паводле яго меркавання, гэты перыяд трыв-

ваў да канца 70-х гг. 19 ст., а з 80-х г. пачаўся перыяд нацыянальнага Адраджэння. М.Доўнар-Запольскі заўважыў слабасць індустрыйяльнага працэсу ў Беларусі ў другой палове 19 ст. Ён аспрэчваў ролю пралетарыяту ў рэвалюцыі і лічыў беларусаў сялянскай нацыяй. Такім чынам, даследчык не ўпісваўся ў савецкую канцепцыю фармавання нацыі як наступства зараджэння капіталістычных адносінаў і з'яўлення буржуазнага грамадства, што з часам распаўсюдзілася ў падручніках і ў пэўнай ступені пануе і сёння. Згодна гэтай канцепцыі, беларуская нацыя фармуеца ў другой палове 19 – пачатку 20 ст. як “буржуазная”. Характэрна, што адносіна наступнага перыяду проблемы фармавання нацыі не закраналіся.

Тым часам, калі ўсур’ёз лічыць, што сучасная нацыя гэта спараджэнне індустрыйяльнай эпохі, пра фармаванне гэтай нацыі ў часы, калі звыш 90% беларусаў былі сялянамі, гаварыць немагчыма. Як ужо было сказана, індустрыйяльная эпоха ў Беларусі фактычна распачалася толькі ў сярэдзіне 50-х гадоў 20 ст. Такім чынам, трэба прызнаць, што сучасная беларуская нацыя фармуеца толькі ў другой палове 20 ст.

Заснавальнікам нефармацыйнай плыні быў В.Ластоўскі. Ён карыстаецца тэрмінам “беларускі народ”. Гэты народ, сфармаваны ў раннім Сярэднявеччы (інакш кажучы, у пачатках гісторычнага перыяду), страціў верхня сацыяльныя слаі і стаў “простым” (двуухкоссе ад В.Ластоўскага) народам. Пад канец 18 ст. з'яўляеца “зачатак народнага адраджэння”, а ў пачатку 19 ст. пад уплывам рукапіснай літаратуры “будзіцца нацыянальнае пачуццё”. Аднак абставіны “не далі гэтым зачаткам развінутца ў рух да нацыянальнага адраджэння”.

Як можна меркаваць, “беларускі нацыянальны рух” паводле В.Ластоўскага пачынаецца ў перыяд дзеяніасці В.Дуніна-Марцінкевіча, Ф.Багушэвіча і Я.Неслуходзкага. Але на самой справе яго трэба распачынаць толькі з 1903 – 1904 гг., падзеямі, якія адбыліся у студэнцкім асяроддзі ў Санкт-Пецярбургу.

Думку В.Ластоўскага падхапіў Я.Найдзюк, які больш выразна вызначыў цэзуру заняпаду беларускага народу на канец 17 ст., і П.Рагач. Абодва згаданыя аўтары падкрэсліваюць ролю Канстанціна Каліноўскага ў нацыянальнай гісторыі (невядомага В.Ластоўскаму падчас напісання кнігі).

У гэтай плыні памяшчаецца і Я.Запруднік, які карыстаецца тэрмінам “народ”, але вылучае перыяд “узнікнення і ўвасаблення беларускай нацыянальнай ідэі” (канец 18 ст. – 1921 г.). Я.Запруднік уводзіць узяты, відаць, у М.Гроха, тэрмін “літаратурнае абуджэнне” (да В.Дуніна-Марцінкевіча ўключ-

на). К.Каліноўскага ён лічыць “заснавальнікам беларускага нацыяналізму”, але падкрэслівае ролю народнікаў у беларускім нацыянальным самавызначенні асобна як ад Расіі, так і Польшчы. У 20 ст. Я.Запруднік вылучыў перыяд “літаратурнага адраджэння” ў нашаніўскія часы, перыяды “нацыянальнага супраціву” (1955 – 1985) і “адраджэння нацыі” (з 1986 г.).

Адносна перыядызацыі розніцы паміж згаданымі плынямі відавочна непрынцыповая. Напрыклад, прыхільнікі і адной і другой на практицы вылучаюць “доўгае” 19 ст. Цэзура ў гэтым стагоддзі таксама ставіцца падобна: другая палова 19 ст., на якую прыходзіцца “фармаванне беларускай нацыі” альбо пачатак беларускага нацыянальнага руху (В.Ластоўскі) ці нацыяналізму (Я.Запруднік).

Як можна меркаваць, нефармацыйныя гісторыкі нейкім чынам адрозніваюць перыяды існавання народу і нацыі, а тэрмінам “адраджэнне” акрэсліваюць розныя перыяды фармавання нацыянальнага руху і нацыі.

Тэрмін “адраджэнне” арганічна звязаны з тэорыяй заняпаду беларускага народу альбо яго дзяржаўнасці. Фармацыйны падыход прымушае адкінуць гэты тэрмін, паколькі не магла адраджацца нацыя, якая, паводле фармацыяністаў, не існавала. Гэтак і робяць савецкія гісторыкі.

Тым не менш, яшчэ М.Доўнар-Запольскі ўвёў тэрмін “беларускае нацыянальнае адраджэнне” адносна перыяду 80-я гг. 19 – пачатку 20 ст. Гэты тэрмін у адносінах да гэтага самага перыяду канца 19 – пачатку 20 ст. вяртаецца ў працах некаторых сучасных гісторыкаў³¹.

Асобна ад усіх узгаданых гісторыкаў стаіць У.Ігнатоўскі, паводле якога на працягу ўсёй гісторыі існаваў толькі “беларускі народ”. Ён не вылучаў ніякіх формаў існавання гэтага народа ды ніякіх адраджэнняў.

На мой погляд, падыход У.Ігнатоўскага поўнасцю апраўданы адносна выкладання нацыянальнай гісторыі. Адрозніванне паняццяў “народа”, “народнасці”, “нацыянальнасці” і “нацыі” – гэта справа выключна адвольных дэфініцый. Наўрад ці трэба праводзіць такія падзелы ў падручніках.

У прыватнасці, не мае навуковых падставаў вылучэнне перыяду “фармавання беларускай нацыі” ў другой палове 19 – пачатку 20 ст. Фармаванне гэтай нацыі адбывалася і ў наступныя перыяды ажно да нашых дзён.

Насельніцтва ўсходній Беларусі (віцебска-магілёўскай) асэнсоўвае сябе як беларусаў паводле нацыянальнасці толькі з дваццатых гадоў. На заходнім Палессі беларуская нацыянальная свядомасць замацоўваецца

³¹ Біч М. Станаўленне буржуазнага грамадства // Нарысы гісторыі Беларусі. Ч. 1; Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя беларускай культуры.

толькі на рубяжы 30 – 40-х гг. Да таго ж пашырэнне беларускай нацыянальнай свядомасці ішло паралельна працэсу змены заходненеўрапейскага напрамку мадэрнізацыі на савецкі. Такім чынам, можна гаварыць толькі пра працэс фармавання мадэрновай беларускай нацыі, якая толькі з сярэдзіны 50-х г. трансфармуецца ў беларускую індустрыйальную савецкую нацыю.

З сярэдзіны 80-х гг. пачынаецца працэс Адраджэння (тут гэты тэрмін сапраўды адпавядзе зместу працэсу) нацыі заходненеўрапейскага тыпу. Але з перспектывы сённяшняга дня можна сцвердзіць, што пераважаюць працэсы фармавання постсавецкай беларускай нацыі.

Тэрмін “Адраджэнне” настолькі аб’ёмісты, што на практицы не абазначае нічога канкрэтнага і з навуковага пункту гледжання зусім не-прымальны. Згодна сучаснаму стану даследаванняў німа, напрыклад, ніякіх падставаў адносіць паняцце “Адраджэнне” да першых дзесяцігоддзяў 19 ст. і супрацьстаўляць іх другой палове 18 ст.

Аўтары, якія называюць перыядам нацыянальнага адраджэння канец 19 – пачатак 20 ст., на самой справе называюць адраджэннем фармаванне беларускай ідэйнай нацыянальнай супольнасці, якое пачынаецца з “Гомана”, на старонках якога і была выведзеная думка аб беларускім народзе (народнасці) як нацыі.

Абагульняючы сказанае вышэй, прapanую ўласную перыядызацыю гісторыі Беларусі ў эпоху мадэрнізацыі:

I. Сярэдзіна 18 – 30-я гг. 19 ст.:

фальварачна-прыгонная гаспадарка з адпрацовачнай феадальнай рэнтай; з’яўленне мануфактураў і фабрык; мадэрнізацыя феадальных дзяржаўных і грамадскіх (верхній праслойкі) структураў; ліквідацыя аўтаноміі Смаленшчыны і дзяржаўнасці ВКЛ; ліквідацыя уніяцкай царквы; Асветніцтва закранае верхнія пласты грамадства; выцясненне латыні польскай мовай са школьнай адукцыі, а потым замена яе рускай; беларускамоўная саслоўная літаратура; адсутнасць беларускай нацыянальнай ідэі; беларускі народ як аб’ект апісання.

II. Рубеж 30-40-х – канец 70-х гг. 19 ст.:

мадэрнізацыя структураў усяго грамадства; сялянская рэформа; праўвая і культурная русіфікацыя; грамадства падзеленае на праваслаўную большасць і каталіцкую меншасць; беларускамоўная літаратура пераходзіць саслоўная і рэгіональная бар’еры; адсутнасць беларускай нацыянальнай ідэі; беларускі народ як аб’ект дзеяння.

III. Пачатак 80-х гг. 19 ст. – рубеж 20-30 гг. 20 ст.:

змена збожжавай сельскай гаспадаркі шматкультурнай; працяг сялянскай рэформы (сталыпінская і прышчэпаўская рэформы); развіццё прамысловасці, чыгункі і банкаўской справы; крышталізацыя нацыянальнай ідэі; беларуская нацыянальная літаратура; развіццё беларускага нацыянальнага руху і пабудова дзяржаўнасці; беларускі народ як суб'ект дзеяння (нацыя).

IV. Рубеж 20-30-х – пачатак 50-х гг. 20 ст.:

калектывізацыя; спыненне развіцця прамысловасці; беззаконасць, генацыд, фізічная знішчэнне нацыянальнай эліты; перафармаванне беларускай сялянскай нацыі заходнеўрапейскага тыпу ў беларускую нацыю савецкага тыпу; беларускі народ як аб'ект дзеяння таталітарных рэжымаў.

V. Сярэдзіна 50-х – сярэдзіна 80-х гг. 20 ст.:

індустрыйялізацыя і ўрбанізацыя; русіфікацыя і атэізацыя; фармаванне індустрыйяльнай савецкай беларускай нацыі (пакідаю пад пытаннем, ці беларускі народ быў аб'ектам, ці суб'ектам гэтага працэсу).

VI. З сярэдзіны 80-х гг. 20 ст. да нашых дзён:

эканамічная стагнацыя; пабудова незалежнай дзяржавы; фармаванне беларускай постсавецкай (і постіндустрыйяльнай?) нацыі.

Іван Лысяк-Рудніцкі ўвёў калісъці у навуковы абарот паняцце “ўкраінскае 19 стагоддзе” (80-я гг. 18 ст. – 1914 г.). На мой погляд, беларускім можна назваць толькі “доўгае” 20 стагоддзе, якое пачынаецца ў 80-я гг. 19 ст. і працягваецца па гэтыя дні.

З ГІСТОРЫІ ВЫВУЧЭННЯ МІНУЛАГА І СУЧАСНАГА СТАНУ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСІ Ў БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ 1920-Х ГАДОЎ

Гісторыя культуры Беларусі – адна з галоўных і важнейшых праблемаў айчыннай гістарычнай навукі. Артыкулы, брашуры, манаграфіі, абмеркаванне розных пытанняў культуры на канферэнцыях і ў дыскусіях, стварэнне навуковых цэнтраў па вывучэнні культуры – усё гэта сфармавала асобны кірунак у даследаваннях гісторыі беларускага грамадства.

Па дадзенай праблеме напісана шмат працаў. Пры гэтым вялікая сума гістарычных ведаў пра мінуўшыну нацыянальнай культуры была назапашана за час існавання Беларускай ССР (1919 – 1991 гг.).

Пачатак (першы этап) гістарыяграфічнага вывучэння пытанняў гісторыі культуры прыйшоўся ў Савецкай Беларусі на міжваенны перыяд (1920 – 1941 гг.). Асабліва актыўна і найбольш плённа гісторыка-культуралагічныя праблемы даследаваліся ў 1920-я гады, калі ў рэспубліцы на дзяржаўным узроўні праводзілася палітыка беларусізацыі і разам з эканамічнай лібералізацыяй (НЭП) партыйныя і савецкія органы дапускалі пэўны плюралізм у грамадска-палітычнай і ідэалагічнай сферах, у тым ліку на “гістарычным фронце”.

У такіх умовах вучоныя-грамадазнаўцы мелі некаторыя магчымасці для фармавання нацыянальна-дзяржаўнай канцепцыі гісторыі Беларусі. Нацыянальна-дзяржаўны падыход выкарыстоўваўся ў 20-я гады (асабліва ў першай палове дзесяцігоддзя) і ў даследаваннях па гісторыі беларускай культуры, пакуль у гістарычнай навуцы БССР канчаткова не запанаваў узвядзены ў абсалют марксісцкі (сацыяльна-класавы) падыход.

Ужо ў 1920-я гады з'явіліся першыя гістарыяграфічныя агляды, у якіх закраналіся пытанні як мінулага, так і сучаснага стану культуры Беларусі. Так, першы рэктар Белдзяржуніверсітэта прафесар Уладзімір Пічэта метадалагічна слушна заўважыў, што “пытанне аб культурных упłyvах – адна з найбольш складаных сацыялагічных праблем і патрабуе з боку даследчыка вялікай асцярожнасці ў сваіх назіраннях і высновах. Пры дагматычным вывучэнні пытання з'яўляецца зусім немагчымым навукова-аб’ектыўнае вывучэнне настолькі цікавай і ў той жа час важнай праблемы”¹.

У сярэдзіне 1920-х гадоў апублікованы вялікі (43 старонкі) гістарыяграфічны артыкул У.Пічэты пра беларускага першадрукара і асветніка Фран-

¹ Пічэта В. Новые работы по истории Белоруссии // Вестник Народного Комисариата Просвещения. 1921. № 2. С. 19.

цішка Скарыну². Аўтар прааналізаваў расійскую, беларускую, украінскую, чэшскую і польскую навуковую літаратуру аб жыцці і дзеянасці Скарыны. У гісторыяграфічным вывучэнні дадзенага пытання Пічэта вылучыў два перыяды: 1) 1776 г. – канец 1880-х гадоў; 2) канец 1880-х г. – 1926 г. Этап-най працай, якая абумовіла храналагічную мяжу паміж перыядамі, з'явілася, на думку вучонага, абагульняючая манаграфія расійскага гісторыка літаратуры Пятра Уладзімірава “Доктар Францыск Скарына, яго пераклады, друкаваныя выданні і мова” (Санкт-Пецярбург, 1888, на рускай мове).

Кароткі пералік працаў па проблемах літаратуры, мастацтва, культурнага будаўніцтва ў БССР змясціў у сваім артыкуле Сямён Вальфсон³. Ён жа прывёў і марксісткае разуменне айчыннай культуры: “Пранікнавеныне дыялектыка-матар’ялістычных прынцыпаў у нашу навуку ёсьць важнейшы фактар у справе барацьбы за нацыянальную па форме і пралетарскую па зъместу культуру, у процівагу шматлікім хітраванням і спробам стварыць замаскаванымі прыёмамі савецкую па форме і нацыянальную па зъместу культуру”⁴. У пацвярджэнне свайго палажэння С. Вальфсон спаслаўся на слова аднаго з тагачасных партыйных кіраўнікоў рэспублікі Вільгельма Кнорына: “[...] Беларуская культура можа расыці і разгортаўца толькі як культура шырокіх рабочых мас і беднага сялянства, як культура пралетарская па сваім зъмесце, інакш яе зусім ня будзе”⁵. Разам з тым Сямён Вальфсон канстатаваў “бурны рост беларускай літаратуры і мастацтва” на працягу 1918 – 1928 гг.⁶, што сапраўды адпавядала рэчаіснасці. За згаданы перыяд, паводле падлікаў даследчыка, аб’ём публікацый, прысвечаных пытанням літаратуры і культуры будаўніцтва, склаў 16 друкаваных аркушаў, а агульны памер гісторычнай “навуковай марксыцкай літаратуры” – 274 друкаваныя аркушы⁷.

У падобным палітычным падтэксце разглядаў беларускую культуру гісторык-марксіст М.Югаў. Паводле яго, “ва ўсялякай нацыянальнай рэспубліцы барацьба за нацыянальную форму культуры ўскладняецца яшчэ спрабай пэўных груп весці пад гэтым флагам і барацьбу за змяненне зъместу нацыянальнай паводле формы культуры і часта – у Беларусі нават вельмі часта – з’яўляецца прамой службовай зброяй усіх тых гру-

² Пічэта В. Scoriniana (1776—1926) // Чатырохсотлецце беларускага друку. 1525-1925. Менск, 1926.

³ Вольфсон С.Я. Марксыцкая навуковая работа ў БССР за 10 гадоў (1918-1928) // Марксыцкі Зборнік. № 1. Менск, 1929. С. 12-13, 16.

⁴ Вольфсон С.Я. Марксыцкая навуковая работа ў БССР за 10 гадоў (1918-1928). С. 20.

⁵ Вольфсон С.Я. Марксыцкая навуковая работа ў БССР за 10 гадоў (1918-1928). С. 20.

⁶ Вольфсон С.Я. Марксыцкая навуковая работа ў БССР за 10 гадоў (1918-1928). С. 19.

⁷ Вольфсон С.Я. Марксыцкая навуковая работа ў БССР за 10 гадоў (1918-1928). С. 17.

повак, якія, магчыма, і не аформіўшыся арганізацыйна, спадзяюцца адыграць у будучым самастойную палітычную ролю”⁸. Такая выснова аўтара – прадукт неспрыяльнай для нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі палітыкі згортання беларусізацыі (контрбеларусізацыі) з канца 20-х – пачатку 30-х гадоў. У гэтай сувязі М.Югаў не лічыў 15 – 16 стагоддзі “залатым векам” беларускай культуры⁹.

Яшчэ адзін кароткі, але даволі змястоўны гістарыяграфічны агляд, які зрабіў У.Пічэта, выйшаў з друку ўжо пасля пачатку вайны нацысцкай Германіі супраць Савецкага Саюза. Аўтар справядліва зазначыў, што “XVI стагоддзе было... векам значнага развіцця беларускай феадальнай культуры. Ужо раней гэтыя пытанні часткова закраналі П.У.Уладзіміраў і М.В.Доўнар-Запольскі”¹⁰. На думку вучонага, “беларускае адраджэнне XVI ст. выйшла з нетраў горада, які эканамічна развіваўся. Па сваёй сутнасці яно ўяўляла сабой разнавіднасць агульнаеўрапейскага культурнага гарадскога руху, вядомага пад назвай Адраджэння. Агульнакультурны ўздым Беларусі перш за ёсё адбіўся на шырокім развіцці друкарскай справы ў XVI і пачатку XVII ст.” Як першага беларускага адраджэнца Пічэта адзначыў Францішка Скарыну, а таксама звярнуў увагу на тое, што пытанні літаратурнага ўздыму ў Беларусі ў 16 ст. былі аўктомі даследавання вучоных-славістаў Мікалая Янчука і Яўхіма Карскага¹¹.

Што датычыць уласна гістарыяграфіі айчыннай культуры, створанай у БССР у 1920-я гады, то асноўным відам публікацыі тут з’яўляліся артыкулы ў часопісах і зборніках, а таксама брашуры і нарысы. Манаграфічных даследаваній было яшчэ мала. Як бачна з прыведзеных вышэй звестак пра гістарыяграфічныя агляды, у 20-я гады навукоўцы рэспублікі ў значнай ступені звярталіся да мінушчыны беларускай культуры перыяду сярэднявечча (асабліва яе “залатага веку”), а таксама новага часу. Даследаваліся асобныя пытанні гісторыі асьветы¹², літаратуры і друку¹³,

⁸ Югов М. Положение и задачи исторического фронта в Белоруссии // Историк-марксист. 1930. Т. 17. С. 41.

⁹ Югов М. Положение и задачи исторического фронта в Белоруссии. С. 42.

¹⁰ Пичета В.И. История Белоруссии в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР: Сборник. Москва-Ленинград, 1942. С. 184.

¹¹ Пичета В.И. История Белоруссии в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР: Сборник. Москва-Ленинград, 1942. С. 185.

¹² Савич А. Школьная реформа в Польско-Литовском государстве в конце XVIII века // Вестник Народного Комисариата Просвещения ССРБ. 1922. № 7-8, 11-12; Ігнатоўскі У. З гісторыі асьветы на Беларусі ў пачатку 19 стагоддзя // Польмія. 1923. № 7-8; Пічэта У.І. Пытанніе аб вышэйшай школе на Беларусі ў мінулым. Менск, 1928.

¹³ Янчук Н.А. Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры. Старадаўныя пэрыяд. Менск, 1922; Шапавалаў М. Ф. Скарына, яго дні ды друк на Беларусі: Да 400-лецця друку на Беларусі. Менск, 1925; Чатырох-

дойлідства¹⁴, тэатра¹⁵ і інш. Раздзелы або інфармацыя па гісторыі айчынай культуры прыведзеныя і ў першых абагульняючых працах па гісторыі Беларусі, створаных у 20-я гады¹⁶.

Гісторыкі Беларускай ССР у 1920-я гады найбольш звярталіся да апісання розных аспектаў нацыянальна-культурнага будаўніцтва рэспублікі. Сярод аўтараў, якія з'яўляліся сучаснікамі, сведкамі і ўдзельнікамі тагачасных падзеяў у сферы культуры (асабліва, асветы), былі дзяржаўныя дзеячы БССР і навукоўцы Антон Баліцкі, Зміцер Жылуновіч (Цішка Гартны), Усевалад Ігнатоўскі, Але́сь Чарвякоў, Язэп Каранеўскі, Сярге́й Некрашэвіч і многія іншыя. Iх артыкулы былі надрукаваны ў часопісах “Школа и культура Советской Белоруссии”, “Вестник Народного Комисариата Просвещения ССРБ”, “Полымя”, “Асьвета”, “Наш край” і інш., а таксама ў зборнику “Беларусь” (Менск, 1924). Пытанні культуры часткова асветлены і ў зборніках “Нацыянальнае пытаньне і комуністычная партыя” (Менск, 1924), “Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытаньня ў БССР. Ч. 1. Беларусизация” (Менск, 1928). Разам з тым у акрэслены перыяд выйшаў і шэраг спецыяльных працаў, у тым ліку калектывных¹⁷.

Такім чынам, у 1920-я гады была закладзена пэўная аснова гісторыяграфіі БССР па праблемах айчыннай культуры. На жаль, у наступнае дзесяцігоддзе многае з таго пазітыўнага, што было назапашана ў маладой гістарычнай навуцы рэспублікі па палітычных матывах не атрымала далейшага развіцця. Тым не менш працы 20-х гадоў па гісторыі культуры Беларусі, якія змяшчаюць значны факталагічны матэрыял, могуць быць карысныя і для сучасных даследчыкаў.

сотлесцы беларускага друку. 1525-1925. Менск, 1926; Піотуховіч М.М. Нарысы гісторыі беларускай літаратуры. Ч. 1. Агляд літаратурна-ідэолёгічных пльняй XIX і пачатку XX в. Менск, 1928.

¹⁴ Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Т. 1. Менск, 1928; Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн. 6. Працы камісіі гісторыі мастацтва. Т. 1. Сп. 1. Менск, 1928.

¹⁵ Бядуля З. Беларускі тэатр. (Нарысы і артыкулы) // Вестник Народного Комисариата Просвещения ССРБ. 1922. № 3-4, 5-6, 11-12.

¹⁶ Ігнатоўскі У. Кароткі нарый гісторыі Беларусі. Менск, 1919 (2-е і 3-е выд. 1921, 4-е выд. 1926); ён жа. Белоруссия: Территория, население, экономика, важнейшие моменты истории. Минск, 1924. (2-е выд. 1925; 3-е выд. 1926, разам з А.Смолічам); ён жа. Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя. Менск, 1923 (2-е выд. 1926, 3-е выд. 1928); Пічэта У. Гісторыя Беларусі. Ч. 1. [да Люблінскай вунії 1569 г.]. Масква-Ленінград, 1924.

¹⁷ Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт). Гісторыя ўзынікнення. Сучасная структура. Навукова-даследчая дзейнасць. Менск, 1926; Беларускі Дзяржаўны Універсітэт, 1921-1927: Да 10-й гадавіны Каstryчнікавай рэвалюцыі. Менск, 1927; Гарэцкі М. Маладняк за пяць гадоў, 1923-1928. Менск, 1928 і інш.

ПРАБЛЕМЫ ДАСЛЕДАВАННЯ ПРАЦЭСАЎ ФАРМАВАННЯ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫІ

Да ліку найбольш важных праблемаў сучаснай беларускай гісторыяграфіі належыць даследаванне працэсаў этнагенезу і фармавання нацыянальнай свядомасці беларусаў. Актуальнасць азначаных навуковых пытанняў на сённяшні дзень абумоўлена ў вялікай ступені самім працэсам станаўлення маладой беларускай дзяржаўнасці, які працякае надзвычай складана. Гэта ў сваю чаргу выкліканы несфармаванасцю, размытасцю пачуцця нацыянальнай саматоееснасці ў большасці жыхароў Рэспублікі Беларусь. Натуральная, што гісторыкі, адчуваючы існуючыя ў грамадской свядомасці запатрабаванні, спрабуюць знайсці, так бы мовіць, кропку апоры, высветліць і растлумачыць прычыны замаруджанасці развіцця працэсу фармавання сучаснай беларускай нацыі і адставання ад бліжэйшых суседзяў.

Азначаная праблематыка закранаецца ў той ці іншай ступені практична ва ўсіх сінтэтычных працах, прысвежаных гісторыі Беларусі 19 – 20 стст. Аднак тэарэтычны ўзоровень адказаў на акрэсленыя пытанні не можа задавальняць удумлівага чытача. Адсутнасць належнага метадалагічнага інструментарыя прымушае гісторыкаў альбо аблінаць найбольш вострыя аспекты, альбо даваць залішне простае тлумачэнне вельмі складаных з'яваў і працэсаў. Гэта, на нашу думку, вынікае з тae прычыны, што беларускімі даследчыкамі недастаткова выкарыстоўваюцца тэарэтычныя напрацоўкі заходніх аўтараў, прысвежаныя праблемам фармавання сучасных нацый. А ў заходненеўрапейскай і паўночнаамерыканскай гісторыяграфіі і блізкіх да яе гуманітарных навуках існуе на сённяшні дзень багата літаратуры па названаму пытанню. Дастатковая грунтоўна распрацавана яно ў польскай навуцы. Але і працы нашых суседзяў, дасягальнія нават з пункту гледжання практичнай адсутнасці моўнага бар’еру, вельмі мала выкарыстоўваюцца айчыннымі даследчыкамі. Добрым выключэннем тут з’яўляюцца публікацыі ў “Беларускім гісторычным агляда”¹ ў перакладзе на беларускую мову артыкулаў люблінскага сацыёлага Рышарда Радзіка¹. У гэтых адносінах, напрыклад, украінскія гісторыкі больш актыўна выкарыстоўваюць набыткі святавай навукі. Тут у першую чаргу неабходна называць даследаванне Яраслава Грыцака, прысвячанае праблеме фармавання мадэрновай украінскай нацыі².

¹ Радзік Р. Ад этнічнага згуртавання да нацыянальнай супольнасці // Беларускі гісторычны агляд. Т. 5. Сш. 2 (9). 1998. С. 291-327.

² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної украінської націі XIX-XX століття. Кіев, 1996.

Параўнанне працэсу фармавання нацыянальнай сядомасці беларусаў з іншымі ўропейскімі народамі дазваляе пераглядзець многія, стаўшыя ўжо звыклымі погляды, і пазбавіцца ад шматлікіх комплексаў. У дадзеным артыкуле намі не ставілася задача больш ці менш падрабязнага агляду заходняй ці польскай гісторыографіі акрэсленай праблематыкі. Адзначым толькі, што найбольш папулярнай сярод даследчыкаў з 50-х гадоў 20 ст. з'яўлялася “мадэрнісцкая” плынь ці школа. Паводле поглядаў прыхільнікаў гэтай школы ўсе сучасныя ўропейскія нацыі сфармаваліся ў 19 – 20 стст. у выніку працэса распаду традыцыйнага аграрнага грамадства і паўставання на яго руінах грамадства індустрыяльнага, капіталістычнага. Зараджэнне і развіццё сучаснай нацыянальнай свядомасці было абумоўлена, на іх думку, бурнымі палітычнымі, эканамічнымі і сацыяльнымі зменамі ў жыцці ўропейскіх супольнасцяў ці, іншымі словамі, кардынальнай мадэрнізацыяй усёй ўропейскай цывілізацыі: “Працэс фармавання нацыі суправаджаўся зрыннем праўна санкцыянаваных грамадскіх бар’ераў, узрастаннем гарызантальнай і вертыкальнай грамадскай мабільнасці, распаўсюджаннем адукцыі і, такім чынам, значным павелічэннем прытоку інфармацыі і грамадскіх ідэй. Станавіцца сувязі былі заменены больш слабымі класавымі”³. Для шырокіх масаў прадстаўнікоў ніжэйшых саслоўяў засваенне нацыянальнай свядомасці з’яўлялася спосабам далучэння да новага грамадства і набыццём новай сістэмы каардынатаў пасля распаду феадальна-саслоўных структураў і ментальнасці. Некаторыя даследчыкі, у першую чаргу Эрнэст Гельнер, даследчык радыкальна трактавалі ўзаемазалежнасць нараджэння сучасных нацый і працэсаў мадэрнізацыі грамадства, нават адмаўляючы часам сувязь сучасных нацый з народнасцямі феадальнай эпохі: “Нацыяналізм – гэта не абуджэнне народаў да самасвядомасці: ён знаходзіць народы там, дзе яны не існавалі”⁴.

Такі падыход выклікаў ражучыя пярэчкі з боку гісторыкаў, якія абаранялі тэзу аб старажытным паходжанні сучасных ўропейскіх народоў і адсутнасці прынцыповых адрозненняў у этнічнай самасвядомасці на працягу многіх стагоддзяў. Аднак, як справядліва заўважыў польскі даследчык Фларыян Знанецкі: “[...] У канцы 18 ст. большасць жыхароў

³ Радзік Р. Ад этнічнага згуртавання да нацыянальнай супольнасці // Беларускі гісторычны агляд. Т. 5. Сш. 2 (9). 1998. С. 316.

⁴ Gellner E. Thought and Change. Weidenfeld and Nicolson. London, 1964. S. 169; Gellner E. Nationality and Nationalism. PIW, 1991.

* Тут і далей па тэксту пераклады цытатаў на беларускую мову зроблены аўтарам артыкула.

розных рэгіёнаў Італіі ад П'емонту да Сіцыліі, не ўсведамлялі сабе факту, што ўсе яны з'яўляюцца італьянцамі. Аналагічна людзі, што жылі на тэрыторыі, якая разлеглася ад Прусаў да Рейнскай вобласці і ад Гановеру да паўднёвай Баварыі, не лічылі сябе немцамі. Нават у 20 ст. сяляне некаторых еўрапейскіх абшараў не мелі паніцця, што належаць да якой-небудзь этнічнай супольнасці больш шырокай, чым лакальная супольнасць⁵.

З 70-х гадоў 20 ст. можна гаварыць пра зараджэнне такай навуковай плыні ў даследаванні нацыянатворчых працэсаў як *постмадэрнізм*. Апошнім часам вялікай папулярнасцю карыстаецца даследаванне Бенедыкта Андэрсэна “Уяўленыя супольнасці”⁶. У гэтым і іншых падобнага плану работах акцэнт пераносіцца з аналізу сацыяльна-эканамічных прычынаў утварэння нацыі на аналіз способаў фармавання нацыянальнай ідэнтычнасці і ідэалогіі.

Працэсы станаўлення і развіцця нацыянальнай свядомасці мелі істотныя адрозненні ў розных рэгіёнах Еўропы. На думку польскага даследчыка Юзафа Хлебовчыка, у Заходній Еўропе вызначальную ролю ў нацыянатворчых працэсах адыгрывала пачуццё дзяржаўна-рэлігійных сувязяў. Фактычна там існавала ідэнтыфікацыя паніцця дзяржава і народ. Менавіта дзяржавы праз свае інстытуты, найперш школу, армію, судовую сістэму і г.д. праводзілі палітыку ўніфікацыі літаратурнай дзяржаўнай мовы і пашыралі сярод масаў насельніцтва дзяржаўную ідэалогію, грунтаваную на гістарычных нацыянальных міфах⁷. Ва Усходній і Цэнтральнай Еўропе, на думку Ю.Хлебовчыка, існаваў шэраг істотных адрозненняў ад Заходній Еўропы. Нацыянальная свядомасць большасці народаў паўставала тут не дзякуючы дзяржаўнай палітыцы, а часта – насуперак ёй. Большаясць цэнтральнаеўрапейскіх народаў – чэхі, славакі, славенцы і г.д. – мусілі ствараць уласныя нацыянальныя ідэі і развіваць сваю культуру насуперак магутным асіміляцыйным хвалям. Галоўнай задачай для гэтых народаў з'яўлялася задача “набілітацыі” сваёй “плябейскай” мовы. Такім чынам, у працэсах станаўлення цэнтральна-ўсходненеўрапейскіх нацыі моўна-культурны фактар адыгрываў надзвычай важную ролю, што дае падставы некаторым даследчыкам называць гэтыя нацыі моўна-этнічнымі (культурнымі) ў супрацьстаўленненне палітычна-дзяржаўным, якія дамінуюць на заходзе нашага кантынента⁸.

⁵ Znanecki F. Współczesne narody. Warszawa, 1990. S. 123.

⁶ Andersen B. Wspólnoty wyobrażone. Warszawa, 1997.

⁷ Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do poczatków XX w.). Warszawa, 1975. S.18.

⁸ Радзік Р. Ад этнічнага згуртавання ... С. 325.

Першы этап нацыятворчага працэсу адносна “сялянскіх” народаў належыць амаль выключна да моўна-культурнай сферы. Наступны чыннік – нараджэнне пачуцця супольных лёсаў у мінульым ці рэканструкцыя ўласнага мінулага. “Гісторыя ёсьць першая кніга народу. У ёй ён бачыць сваё мінулае, сучаснасць і будучае. Народ без гісторыі з’яўляецца проста варварскім людам і бядо люду, які загубіў рэлігію сваіх успамінаў”⁹, – так пісаў дзеяч румынскага нацыянальнага руху Нікола Бальчэску. Для пераадолення характэрнага для “плябейскіх” народаў комплексу культурнай ніжэйшасці нацыянальнымі дзеячамі звычайна стваралася ідэя аб унікальной “цывілізацыйна-культурнай місіі” дадзенага народу. Так, на грунце пашырэння ўсведамлення прыналежнасці да актуальнай моўна-этнічнай супольнасці, звязанай агульнымі лёсамі і спадчынай мінулага, утвараеца нацыянальная повязь як ідэалагічная катэгорыя ў супрацьпастаўленні да чиста тэхнічнай ролі моўнай повязі на пачатковай фазе нацыянальнага руху. Новая нацыянальная група ламае рамкі пануючай да таго часу рэгіянальнай свядомасці. Мацнеш пачуццё нацыянальнай салідарнасці. Напачатку зараджаеца ідэя культурнай аўтаноміі, потым мясцовага самакіравання і, нарэшце, імкненне да поўнага суверэнітэту на пэўнай тэрыторыі. На гэтай глебе амаль непазбежны канфлікт паміж “сялянскім” народам, які становіцца нацыяй, і шматэтнічнай дзяржавай, звычайна імперыяй.

Галоўным выклікам “сялянскаму” народу, які спрабуе стварыць уласную элітарную ці “высокую” культуру і пашырыць нацыянальную свядомасць сярод сялянскага насельніцтва, з’яўляеца проблема асіміляцыі. Асіміляцыйныя памкненні пануючай нацыі звычайна падмацоўваліся магутнай падтрымкай дзяржаўна-бюрократычнага апарату. Любая спроба сацыяльнага авансу для прадстаўнікоў сялянскага этнусу звязвалася з неабходнасцю засвячэння культуры пануючай нацыі.

Вынікам асіміляцыйных уплываў становіцца такая з’ява як культурная “гібрыдызацыя”, калі прадстаўнік “сялянскага этнусу” часткова засвойваў культурныя стэрэатыпы пануючай нацыі. Асіміляцыйны выклік становіцца галоўным выпрабаваннем для народа на шляху станаўлення нацыянальнай культуры.

Ю.Хлебовчык падзяляў нацыятворчы працэс на 2 асноўныя фазы: культурна-моўная і палітычнай¹⁰. Галоўная задача першай фазы – стварэнне і стандартызацыя літаратурнай мовы этнічнай супольнасці. Змес-

⁹ Цыт. па: Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze... S. 32.

¹⁰ Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze... S. 56.

там другой фазы з'яўляеца пашырэнне нацыянальнай ідэі і гістарычнай свядомасці сярод “простага” народу, а вынікам – самавызначэнне і, у ідэале, набыццё сувярэнітэту. Хаця схема Ю.Хлебовчыка распрацавана найперш у дачыненні да народаў Цэнтральнай Еўропы, яе можна прымініць і да нацыятаорчых працэсаў на заходніх ускраінах Расійскай імперыі, улічваючы істотныя асаблівасці палітычных умоваў.

Безумоўна, што нацыятаорчы працэс адносна кожнага народу меў свае індывідуальныя асаблівасці і адрозненні. У сілу розных прычынаў, умовы для фармавання беларускай нацыі былі значна больш неспрыяльнымі ў параўнанні з нашымі суседзямі. Тым больш карысным і надзённым было б правядзенне параўнальных даследанняў. Гэта асабліва датычыць наших самых блізкіх суседзяў – украінцаў і літоўцаў. У цэлым жа, на нашу думку, фармаванне мадэрновай беларускай нацыі адбывалася паводле падобнай да іншых цэнтральна- і ўсходнееврапейскіх народаў мадэлі. Аднак шэраг асаблівасцяў, выкліканых найперш геапалітычным становішчам Беларусі, вельмі ўскладніў ход гэтага працэсу, што істотным чынам паўплывала на навейшую гісторыю нашай краіны. Навуковае вырашэнне гэтай проблемы на належным метадалагічным узроўні ўяўляеца нам важным заданнем для беларускіх гісторыкаў.

ПРАБЛЕМЫ ТЭРМІНАЛОГII Ў БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФII

Нягледзячы на вялікія намаганні беларускіх гісторыкаў адараўцаца ад савецкай школы даследавання гістарычных працэсаў, у шматлікіх працах назіраюцца элементы, якія сведчаць пра шматгадовую ізаляванасць ад святовай навуковай літаратуры. Асабліва гэта відаець у галіне тэрміналогіі. Такія паняцці, як, напрыклад, “прагрэс”, “дэмакратыя”, “лібералізм”, “нацыяналізм”, “фашизм” ці “калабарацыя” ў савецкай гістарыяграфіі найчасцей азначалі штосьці іншае, чым у ўсходніх гуманітарных навуках. Гэта не магло не паўплываць на стан сучаснай беларускай гістарыяграфіі.

Гісторык, які піша навуковы артыкул пра лібералізм у Беларусі ў другой палове 19 ст., самой тэмай выклікае пытаннё, якім чынам, у цалкам феадальнай краіне, паўсталая такая ідэалогія¹. Ужо на пачатку працы ён выклікае здзіўленне чытача тэзісам, што “ў Беларусі асноўным носьбітам лібералізму была больш заможная шляхта”². Беларускі гісторык называе лібераламі шляхецкіх рэвалюцыянераў, польскіх канспіратараў і ўсялякіх вольнадумцаў. Але лібералізм у той час абазначаў цалкам аргументаваную канцепцыю палітычнага, эканамічнага і грамадскага парадку, прапанаваную мяшчанская элітай, якая на пачатку 19 ст. стала галоўнай альтэрнатывай для кансерватыўнай феадальнай ідэалогіі. У Беларусі па прычыне адсутнасці мяшчанства як істотнай эканамічнай і палітычнай фармацыі лібералізм у яскасці ідэалогіі ніколі не існаваў. Цяжка ўяўіць шляхту, якая б успрымала сваіх падданых у ролі раўнапраўных партнёраў у эканамічным ці грамадскім жыцці. Дарэчы цяжка дашукацца праяваў лібералізму ва ўсёй Усходній і Сярэдній Еўропе. Канкурэнцыю дамінуючай тут кансерватыўнай ідэалогіі пачалі ствараць толькі сацыялісты напрыканцы 19 ст.

Яшчэ больш пытанняў выклікае выкарыстанне ў беларускай гістарыяграфіі тэрміну “калабарацыя”. Пад гэтым словам найчасцей разумеецца супрацоўніцтва з нямецкімі акупантамі падчас Другой святовай вайны на шкоду сваёй дзяржаве і свайму народу. Для тых, хто лічыў Савецкі Саюз сваёй Бацькаўшчынай, справа даволі простая – калабарантамі былі ўсе, хто супрацоўнічаў з немцамі. Проблема аднак у тым, што калі адныя беларусы змагаліся за вяртанне Бацькаўшчыны, па сут-

¹ Каханоўскі А. Лібералізм у Беларусі 60-90-х гг. XIX ст.: новыя дaliaягляды ў гісторіі беларуска-польскіх грамадска-палітычных заемадачыненняў // Наш радавод. Кніга 8. Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур X-XX ст. Гродна-Беласток, 2000.

² Каханоўскі А. Лібералізм у Беларусі 60-90-х гг. XIX ст... С. 350.

насці, у расейскі Савецкі Саюз, то другія імкнуліся да пабудовы нейкай марыянеткавай беларускай дзяржавы ў саюзе з Нямеччынай. Іншыя змагаліся ў радах Арміі Краёвай за вяртанне “рыжской мяжы”. Невядома, чаму толькі прыхільнікаў пранямецкай арыентацыі называюць калабарантамі, асабліва, калі ўлічваць, што яны ў адрозненні, напрыклад, ад савецкіх фармаванняў дзеянічалі з мэтай стварэння беларускай дзяржавы. Часам нават гісторыкі, якія прытрымліваюцца савецкай школы даследавання навейшай гісторыі, маюць клопаты з вызначэннем пазіцыі беларускіх дзеячоў, што супрацоўнічалі з немцамі. Аляксей Літвін звярнуў увагу на Вінцука Гадлеўскага, які супрацоўнічаў з фашистамі, але перш за ёсё праводзіў працу на беларускай ніве, за што трапіў у польскія і савецкія спісы на знішчэнне. За дзеянасць на карысць беларускай справы ён быў закатаваны немцамі³. Тым часам амаль ва ўсіх выданнях па гісторыі Беларусі, якія былі напісаныя ўжо ў сувярэннай дзяржаве, В.Гадлеўскі паказваецца як адзін з галоўных калабарантаў, здраднік беларускага народу⁴.

Не заўсёды адпаведным способам выкарыстоўваюцца тэрміны “фашизм” і “камунізм”. У савецкай палітызаванай гісторыографіі на самой справе няма добрай аналітычнай працы пра єўрапейскі фашизм. Найчасцей ён прадстаўляўся як крайняя форма капіталістычнай фармацыі, цалкам рэакцыйны ў галіне грамадскіх справаў. Але нават єўрапейская сацыялісты не пярэчаць, што як італьянскі, так і нямецкі фашизмы ўвабралі ў сябе шмат чаго з сацыялістычнай ідэалогіі⁵. Сацыяльную ахову рабочых у дзяржаве Бэніта Мусаліні можна смела парабоўваць з эпохай Леаніда Брэжнева ў Савецкім Саюзе. Гэта зусім не значыць, што сацыялістычныя харектары фашизму робіць яго менш злачынным.

А вось камунізм на практицы быў вяртаннем у напрамку да феадалізму. Найбольшай грамадскай групе - сялянам – па сутнасці было наянутае прыгоннае права ў выглядзе пазбаўлення зямлі і пашпартоў, прымусовай і дармовай працы на калгасным фальварку, адсутнасці свабоднага выбару месца знаходжання. Ніколі нават у царскую эпоху, калі пры ўладзе былі дзеячы кансерватыўнай і рэакцыйнай арыентацыі, мільёны людзей – сялянаў і рабочых – не ператвараліся ў няволнікаў дзеля рэ-

³ Літвін А. Акупацыя Беларусі (1941-1944). Пытанні супраціву і калабарацыі. Мінск, 2000. С. 196.

⁴ Нарысы гісторыі Беларусі. Пад рэд. М.Касцюка і інш. Частка 2. Мінск, 1995. С. 301; Гісторыя Беларусі. Пад рэд. Я.Новіка і Г. Марцулія. Частка 2. Мінск, 1998. С. 236.

⁵ Faszyzmy europejskie (1922-1945). Red. J.Borejszy. Warszawa, 1979.

лізацыі мэтаў, прыдуманых “найбольш прагрэсіўнымі сіламі савецкага грамадства”.

Не надта добрай формай асвятлення айчыннай гісторыі лічу акрэсліванне цывілізацыйных працэсаў у Беларусі тэрмінамі, якімі карыстаюцца гісторыкі для апісання сітуацыі ў Заходній Еўропе. Напрыклад, рызыкоўным крокам лічу называць другую палову 19 ст. у Беларусі эпохай урбанізацыі⁶. У Заходній Еўропе ў гэты перыяд гарадскога насельніцтва павялічылася ў 3-4 разы. А ў Беларусі – толькі на 14%. Урбанізацыя сюды прыйшла толькі праз сто гадоў. Нельга характарызаваць гэтым тэрмінам працэсы канца 19 ст., хаця зрухі як у галіне эканомікі, так і ў грамадской структуры былі відавочнымі.

Гісторыя як навука патрабуе для апісання фактычнага стану не меншай дакладнасці чым фізіка ці матэматыка. Калі гісторык пра гэта забываеца, то ён пачынае ствараць фантастыку, а ў лепшым выпадку публіцыстыку.

⁶ Шыбека З. Гарады Беларусі (60-я г. XIX - пачатак XX ст.). Мінск, 1997. С. 35.

20.01.2001 г.
Пасяджэнне 4.
БЕЛАРУСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ
Вялікага Княства Літоўскага.

Валянцін Голубеў (Менск)

Сацыяльна-тэрытарыяльныя супольнасці ў БЕЛАРУСІ
14 – 18 ст.: СТАН НАВУКОВАЙ РАСПРАЦАВАНАСЦІ ПРАБЛЕМЫ

Найбольш вядомымі формамі сацыяльна-тэрытарыяльных супольнасцяў у Беларусі ў эпоху феадалізму былі веча ў горадзе і абшчына (грамада) ў вёсцы. Веча існавала ў беларускіх гарадах прыблізна да канца 13 – пачатку 14 ст. як орган гарадскога самакіравання, народны сход, а пазней і орган дзяржаўнай улады (разам з князем) у асобных княствах¹. Пасля ўваходжання беларускіх земляў у склад Вялікага Княства Літоўскага веча страціла сваё значэнне і ў 14 – 15 ст. як орган дзяржаўнай улады паступова было заменена соймам. Прыйблізна ў гэты ж час у беларускіх гарадах адбывалася замена даўняй гарадской абшчыны з вечам на агульнапрынятую ў Еўропе арганізацыю гарадскога самакіравання, г.зв. “магдэбурскія права”.

Магдэбурскім правам карысталіся паўнапраўныя жыхары горада, сябры гарадской абшчыны. Асноўныя прынцыпы жыцця гарадоў з самакіраваннем на тэрыторыі Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага ўпершыню былі разгледжаныя яшчэ ў 19 ст. М.Ф.Уладзімірскім-Буданавым². Больш дэталёва функцыянаванне беларускіх гарадоў з магдэбурскім правам даследаваў З.Ю.Капыскі³. Пытанні жыцця гарадоў Беларусі без магдэбурскага права вывучаў А.П.Грыцкевіч⁴. Аднак у беларускай гістарыяграфіі яшчэ не было даследавання, якое б паказала ўсе асаблівасці арганізацыі жыцця гарадскіх абшчынаў у Беларусі 14 – 18 ст., іх адрозненне ад агульнаеўрапейскага стандарта і магчымыя сувязі з даўнім вечам ці сельскай грамадой, у склад якой у свой час уваходзіў і горад. Сельская абшчына (грамада) як эканамічна-вытворчая і сацыяльная адзінка прайшла на беларускіх землях доўгі шлях эвалюцыі ад першынства-родавай

¹ Марыскін А.В. Веча // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. Мінск, 1994. С. 258 -259.

² Владимиrский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. Санкт-Петербург, 1868.

³ Копыскі З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI- первой половине XVII в. Минск, 1975.

⁴ Грыцкевіч А.П. Кіраванне прыватнаўласніцкіх гарадоў Беларусі без магдэбурскага права (XVI-XVIII стст.) // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. 1974. № 4; Ён жа. Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII вв.: (соц.-экон. исслед. истории городов). Минск, 1975.

арганізаціі з калектыўнай формай уласнасці да тэртытарыяльнай (валасной) грамады з сямейна-індывідуальнай уласнасцю і саслоўна-эканамічнай дыферэнцыяцый насељніцтва. Вядома, што дзейнасць грамады, асабліва ў сельскай мясцовасці, аказала вялікі ўплыў на захаванне гаспадарчых, юрыдычных і культурных традыцый беларусаў, на фармаванне пэўных своеасаблівасцяў беларускага этнасу. Таму зразумела, што без ґрунтоўнай распрацоўкі праблемы функцыяновання грамады як сацыяльна-тэртытарыяльнай, этнакультурнай і эканамічнай супольнасці ў Беларусі да яе інкарпарацыі ў склад Расійскай імперыі, немагчыма поўнае і ўсебаковае асвятленне сацыяльна-эканамічных, палітычных, прававых, культурных і інш. аспектаў гісторыі Беларусі за часы яе існавання ў якасці Вялікага Княства Літоўскага.

Неабходна канстатаваць, што пытанне аб функцыянованні абшчыннай арганізацыі ў Беларусі ў 14 – 18 ст. не стала ў сучаснай гісторыяграфіі асновай не толькі спецыяльнага даследавання, але часта неапраўдана выпадала з работ, прысвечаных самым розным бакам жыцця беларускага грамадства названага перыяду. Разам з тым, даследаванне менавіта гэтага перыяду беларускай гісторыі з'яўляецца даволі актуальным, зважаючы ў тым ліку і на неабходнасць стварэння фундаментальных працаў па гісторыі фармавання беларускай народнасці і нацыі. Несумненна, што без даследавання ролі і месца грамады ў гэтым працэсе, згаданую праблему вырашыць дастаткова складана. Адзначым, што межанічнае перанясенне абшчынных традыцый рускай вёскі на гісторычную глебу Беларусі неправамоцна, паколькі беларуская грамада фармавалася на ўласнай прававой, эканамічнай і культурнай аснове і выконвала (па меншай меры да канца 18 – пачатку 19 ст.) спецыфічныя для Вялікага Княства Літоўскага сацыяльныя, эканамічныя і іншыя функцыі.

Аналіз стану навуковай распрацаванасці праблемы сведчыць не толькі пра адсутнасць спецыяльных даследаванняў па гісторыі грамады ў сучаснай беларускай гісторыяграфіі, але паказвае і асноўныя прычыны гэтага: адносную нешматлікасць гісторычных крыніцаў са звесткамі пра грамаду, размяшчэнне іх у складзе самых розных матэрыялаў, а адсюль і цяжкасці ў выяўленні і ўвядзенні іх у навуковае абарачэнне.

Першыя даследаванні сялянскай абшчыны на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага былі зробленыя прадстаўнікамі г.зв. “кіеўскай школы”, у большасці вучнямі У.Б.Антановіча ў канцы 19 – пачатку 20 ст. Так, М.В.Доўнап-Запольскі не толькі прыводзіў звесткі пра грамаду ў

сваіх працах⁵, але ў 1897 г. апублікаваў першае ў айчыннай гістарыграфіі даследаванне на гэтую тэму⁶. У працы, якая мела назыву “Западно-руссская сельская община в XVI в.”, аўтар на аснове даволі вялікай колькасці крыніцаў, якія тычыліся ў асноўным гаспадарскіх Падняпроўскіх валасцей, паказаў абшчынную арганізацыю сялянства на гэтых тэрыторыях: парадак збору і раскладкі даніны ўнутры грамады, формы абшчыннага самакіравання, зямельныя і павіннасныя адносіны ў грамадзе і інш. Даследчык зрабіў выснову аб tym, што на тэрыторыі Беларусі абшчына насіла назыву “грамада”⁷ і падкрэсліў, што сляды абшчыннай арганізацыі на гэтых землях былі вельмі заўважнымі нават пасля правядзення аграрнай рэформы 16 ст.

М.В.Доўнар-Запольскі прааналізаў даволі вялікую колькасць вядомых на той час матэрыялаў са звесткамі пра абшчыну, і яго праца да сёняшняга дня з'яўляецца найбольш значным даследаваннем праблемы адносна 16 ст. На жаль, праца абмежаваная як тэрытарыяльна, так і хранаграфічна, што не дазваляе скласці больш-менш поўнае ўяўленне аб дзейнасці абшчыны на беларускіх землях на працягу ўсяго часу існавання ВКЛ.

Звярталі ўвагу на існаванне і дзейнасць абшчыннай арганізацыі ў беларускай вёсцы 16 ст. пры даследаванні самых разнастайных праблемаў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага і іншых даследчыкі. Так, Ф.І.Леонтович⁸ і М.К.Любаўскі⁹ адзначалі існаванне сельскай валасной абшчыны на беларускіх землях з выразнымі прыкметамі абшчыннага землеўладання. Пра факты абшчыннага землеўладання і землекарыстання (у некаторых выпадках нават перабольшваючы іх) пісаў і М.Ф.Уладзімірскі-Буданаў у сваіх працах па гісторыі сялянскага землеўладання¹⁰.

Несумненна важнасць зробленага вышэй названымі аўтарамі. Разам з tym, неабходна адзначыць, што ўсе яны карысталіся ў асноўным аднымі і tymi ж крыніцамі, якія тычыліся гаспадарскіх Падняпроўскіх

⁵ Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. Киев, 1905.

⁶ Довнар-Запольский М.В. Западно-русская сельская община в XVI в. Санкт-Петербург, 1897.

⁷ Довнар-Запольский М.В. Западно-русская сельская община в XVI в. Санкт-Петербург, 1897. С. 20.

⁸ Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Санкт-Петербург, 1897; Ён жа. Областное управление в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Юридические записки, изданные Демидовским юридическим лицем. 1908. Вып. 2; 1909. Вып. 1-2; 1910. Вып. 1; Ён жа. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий. Киев, 1863.

⁹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута 1529 г. Москва, 1982.

¹⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. // Киев, 1892; Ён жа. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в. // Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. Киев, 1892.

валасцей сярэдзіны – другой паловы 16 ст. Аб'ектам даследавання стала абшчынная арганізацыя дзяржаўных сялян-данныкаў усходніх абласцей Беларусі са сваёй спецыфікай. Роля і месца абшчыны ў іншых відах феадальнага землеўладання (прыватнага і царкоўнага) не разглядаліся, як выпадалі з вывучэння цэнтральны і заходні рэгіёны краіны. Храналагічна рамкі даследавання ўзвышчайна абмяжоўваліся 16 ст. Азначанае паказвае, што інфармацыя і высновы, прыведзеныя ў вышэй згаданых працах, не дазваляюць скласці ўяўлення пра дынаміку абшчыны ў Беларусі 14 – 18 ст., убачыць асаблівасці яе функцыянавання ў розных гістарычных перыяды і ў розных рэгіёнах краіны.

На жаль, праблема не атрымала належнага асвятлення і ў сучаснай гісторыяграфіі. Праблема сялянскай абшчыны знайшла пэўнае адлюстраванне толькі ў працах украінскага даследчыка Д.Л.Пахілевіча, які займаўся гісторыяй сялянства ў Вялікім Княстве Літоўскім¹¹. Ён адзначаў, што ў 17 і 18 ст. абшчына захавала свае землі агульнага карыстання, практикавала раскладкі ці “разрубы” пры выплаце рознага роду падаткаў¹². Па назіраннях Д.Л.Пахілевіча, у 18 ст. фіскальныя інтарэсы “штурхалі ўласніка на шлях пашырэння функцый абшчыны. Абшчына рабіла расклад цяжараў з улікам эканамічнага становішча сваіх сяброў”. Гэта, на яго думку, змягчала ўзровень абязяжарвання беднатаў і тармазіла дыффэрэнцыяцыю сялянства¹³.

Ціавасць уяўляе спецыфічны суд грамады – копны суд, даследаванне якога зрабіў у канцы 19 ст. І.Спрогіс¹⁴. Адзначым і дзейнасць Віленскай археаграфічнай камісіі, якая том 18 сваіх “Актаў” поўнасцю прысвяціла матэрыялам аб копных судах¹⁵. У наш час да разгляду дзейнасці суда грамады звяртаўся Я.А.Юхो¹⁶. Але даследаванне копнага суда, як і іншых формаў дзейнасці грамады ў комплексе, на сённяшні дзень становіща проста неабходным.

¹¹ Похілевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI-XVIII вв. Львов, 1957; Ён жа. Селянська громада в заходніх воеводствах Великого князівства Літоўскага після аграрнай реформы Сігізмунда-Августа // Навукові запискі Львівскага державнага ўніверситету імені Івана Франка. Сер. історычна. Львів, 1948. Т. 10. Вып. 3.

¹² Похілевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI – XVIII вв.; Ён жа. Селянська громада в заходніх воеводствах ... С. 161-162.

¹³ Похілевич Д.Л. Королевские экономии Белоруссии и Литвы в 70-80-х гг. XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1964. С. 360.

¹⁴ Спрогіс И. Древний народный копный суд в Северо-Западной Руси. Вітебск, 1895.

¹⁵ Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (АВАК). Т. 18. Акты о копных судах. (1522-1707 гг.). Вільня, 1891.

¹⁶ Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. Минск, 1978.

Спрабы падагуліць звесткі аб арганізацыі беларускага сярэдня-вечнага грамадства і абшчынных адносінах зрабіў калектыв беларускіх этнографаў у складзе С.Ф.Цярохіна, І.У.Чаквіна і У.С.Гуркова ў калектывай працы “Грамадскі быт і культура сельскага насельніцтва Беларусі”¹⁷. Гэтая праца пэўным чынам падагульняе даследаванні па арганізацыі жыцця беларускай вёскі ад старажытнасці да 1990-х г., але разглядаемая намі праблема не вырашаецца на новых крыніцах альбо высновах і таму можа ацэньвацца толькі як чарговы этап вывучэння дзейнасці грамады ў Беларусі.

Спрабы разгляду некаторых пытанняў дзейнасці сялянскай грамады ў дзяржаўных, прыватных і царкоўных уладаннях Беларусі на працягу 16 – 18 ст. былі зроблены В.Ф.Голубевым у працы, прысвечанай сялянскому землеўладанню і землекарыстанню¹⁸ і шэрагу артыкулаў¹⁹. Аўтарам былі выказаныя меркаванні пра павышэнне ролі грамады падчас эканамічных разбурэнняў, падтрымку яе дзейнасці ў гэтыя перыяды з боку феадалаў. Па назіраннях В.Ф.Голубева, найбольш моцныя абшчынныя арганізацыі сялянства захоўваліся ў буйных дзяржаўных, царкоўных і некаторых прыватных уладаннях. Аўтарам зроблена выснова, што арганізацыя сялянскай абшчыны (грамады) на заходзе Беларусі значна адразнівалася ад традыцыйнай, валасной-абшчыннай структуры на ўсходзе, якую падтрымлівала дзяржава. У вёсках заходу Беларусі абшчына рэдка ператваралася ў інструмент феадала-ўласніка па збору падаткаў ці выкананню павіннасцяў, а часцей існавала як самаарганізацыя сялянства для абароны сваіх інтарэсаў.

Напрыканцы можна зрабіць выснову пра тое, што праблема функцыянавання як гарадскіх абшчынаў, так і сялянскай абшчыны-грамады на тэрыторыі Беларусі ў 14 – 18 ст., упльыв яе дзейнасці на фармаванне беларускай народнасці і нацыі, на афармленне правілаў і традыцый жыцця беларусаў патрабуе правядзення спецыяльнага, больш поўнага і глыбокага комплекснага даследавання.

¹⁷ Грамадскі быт і культура сельскага насельніцтва Беларусі. Мінск, 1993.

¹⁸ Голубеў В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI-XVIII стст. Мінск, 1992.

¹⁹ Голубев В.Ф. Город и деревня в составе волостной общины в Белоруссии XVI- первой половины XVII вв. // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. Москва, 1989; Ён жа. Община в системе социально-экономических отношений белорусской феодальной деревни // Сельская гаспадарка і сялянства Беларусі. Мінск, 1991; Ён жа. Абшчына // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1, Мінск, 1993; Ён жа. Сялянская абшчына ў заходнебеларускай вёсцы XVI-XVIII ст. // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Гродна, 1998.

Iгар Марзалиюк (Магілёў)

ДА ПЫТАННЯ ПРА НАВУКОВАСЦЬ НОВАЙ БЕЛАРУСКАЙ МЕДЫЕВІСТЫКІ

Пасля набыцця незалежнасці беларускія гісторыкі атрымалі магчымасць поўнай свабоды выбару сваёй дзейнасці. Зніклі ідэалагічныя табу, абавязковая для ўсіх марксісцкая метадалогія. Аднак, нягледзе на бе зумоўны прагрэс, які адбыўся за апошніяе дзесяцігоддзе ў гістарычнай науцы Беларусі, з сумам прыходзіцца канстатаваць адсутнасць якасна га прарыву ў пытаннях, звязаных з вывучэннем сярэднявечнай гісторыі нашай краіны.

Да нашага сорamu, на сённяшні дзень мы не маем ніводнай науко вай сінтэзнай працы па гісторыі ВКЛ. Больш таго, скразныя даследаванні, у якіх бы аналізаваліся важнейшыя аспекты палітычнага жыцця і сацыякультурнае развіццё дзяржавы, таксама не існуюць. Не пабаюся сказаць, што сацыякультурная гісторыя як з'ява ў беларускай медыевістычнай гістарыографіі адсутнічае. Многія тэмы, надзвычай важныя для разумення развіцця беларускага грамадства ў сярэднявеччы, цалкам ад дадзеныя на “водку” філосафам, рэлігіязнаўцам ды мастацтвазнаўцам. У першую чаргу гэта датычыць вывучэння сацыяльна-палітычнай думкі, канфесійнай гісторыі, пытанняў, звязаных з такімі важнымі сацыякультурнымі зменамі ў жыцці грамадства як Рэнесанс. Мала працаў па комплекснаму вывучэнню гістарычных рэгіёнаў. Амаль адсутнічаюць даследаванні па мікрагісторыі.

Неабходна адзначыць даволі высокі ўзровень палітызаванасці беларускай медыевістыкі. У першую чаргу гэта тычыцца адэкватнасці науковай тэрміналогіі, якую мы ствараем і ўжываем. Апошніяе знаходзіць адлюстраванне ў “вынаходніцтве” новых формаў імёнаў і прозвішчаў гістарычных асобаў, неадэкватнасці перадачы гістарычных тапонімаў, замены гістарычных тэрмінаў (у тым ліку і этнонімаў) на неадэкватна іх перадаючыя і мадэрнізуючыя. У выніку мы атрымліваем гістарычную дэфармацыю, а не науковы тэкст.

Гістарычны факт – гэта фрагмент рэальнасці, а не мастацкі вобраз ці мроя ў галаве даследчыка, таму крыніцазнаўчая карэктнасць мусіць быць важнейшым момантам для кожнага з нас. Глыбока перакананы ў неабходнасці выкарыстоўваць у науковых даследаваннях адэкватную гістарычную тэрміналогію і гістарычную лексіку, а не ўласныя нова творы, хай сабе і прадыктуваныя самымі патрыятычнымі пачуццямі. Яшчэ

можна змірыцца з ужываннем такой мадэрнізаванай анамастыкі, як Кастусь Астрожскі і Іван Жахлівы ў папулярызатарскіх дзіцячых часопісах, кшталту “Бярозкі”. Але, калі тое ж самае робіцца прафесійнымі гісторыкамі ў навуковых публікацыях, то, прынамсі, карціць запытацца ў якой старабеларускай крыніцы яны “знайшлі”, што Канстанціна Астрожскага хто небудзь зваў “Кастусём” ці Івана Грэзлага “Жахлівым”? Апошняга ў эпістальярных крыніцах беларуская шляхта называла альбо Маскоўскім, альбо Тыранам, але нідзе – Жахлівым. У поўнай ступені тое ж самае тычыцца пасмяротнага выпісвання “нацыянальных” пашпартаў гістарычным асобам, прыпісванне ім сваіх думак, пачуццяў і меркаванняў, якія ніякім чынам не падмацоўваюцца крыніцамі.

Асобна хочацца сказаць пра стан нашага навуковага крыніцазнаўства і археаграфію. На сённяшні дзень ён можа быць акрэслены толькі адным словам – ніякі. Мы не маем археаграфічнага інстытута. За 10 гадоў так і не здолелі падрыхтаваць ніводнага (!) навуковага археаграфічнага зборніка. Грунтоўнае выданне 28 кнігі запісаў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага ў 2000 г.¹ выглядае як выключэнне з правілаў.

Падобная сітуацыя ў нашай медыевістыцы напрамую звязаная з сучаснай сістэмай падрыхтоўкі кадраў для гістарычнай науки, найперш гэта тычыцца вучэбных праграмаў курсаў па якіх вучачца студэнты гістрафакаў ВНУ нашай краіны. Не пабаюся сказаць, што па колькасці гадзінаў на базавыя дысцыпліны, а таксама па тэматыцы спецкурсаў і спецсемінараў, ніводны вучэбны план, ніводная вучэбная праграма беларускіх універсітэтагаў, у тым ліку БДУ, не ідзе ні ў якае парадкуннанне з сучаснымі вучэбнымі праграмамі, напрыклад, Віленскага універсітэту². Натуральная, што ў вучэбных планах Віленскай “Alma Mater” няма месца такай колькасці “агульнаадукацыйных” дысцыплінаў, як у нас. У выніку, на жаль, мы атрымліваем спецыяліста “шырокага профілю з вузкімі ведамі па спецыяльнасці”.

Здаецца, што без вырашэння гэтых і ім падобных проблемаў беларуская медыевістыка яшчэ доўга не будзе здольная адэкватна рэагаваць на “выклікі” гістарыяграфій нашых бліжэйшых суседзяў і ствараць навукова кандыцитскую працу, якая б карысталася попытам і прызнаннем не толькі ў Беларусі.

¹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга запісаў 28. Мінск, 2000.

² Vilnius university. Faculty of history. ECTS Information Package 1997-1999.

ПЫТАННІ ДА ВЫСТУПОЎЦЫ І ЯГОНЫЯ АДКАЗЫ.

Станіслаў Рудовіч (Менск): Вы казалі пра праблему адэватнасці. Але існуе яшчэ і праблема адаптациі гістарычнай тэрміналогіі. Дык можа нам трэба пісаць мовай дакументаў 16 ст., а не карыстацца сучаснай беларускай мовай?

Ігар Марзалюк: Я казаў не пра мову, а пра адэватнасць гістарычных тэрмінаў і тэрміналогіі. Натуральна, што заўсёды мае месца адаптация. І заўсёды паўстае праблема, звязаная з кабінетнай гістарычнай тэрміналогіяй. Ужыванне новых тэрмінаў дзеля пазначэння формаў дзяржаўнай арганізацыі, сацыяльных структураў магчыма, калі падобная тэрміналогія адсутнічае ў гістарычных дакументах.

А вось гістарычных персанажаў трэба называць так, як называлі іх сучаснікі. Мне здаецца гэта найбольш навуковым падыходам. Я не кажу пра часопіс “Бярозку”, ці пра кніжкі для дашкольнікаў, якія выхоўваюць нацыянальную свядомасць. Натуральна, што ў гэтых выданнях, як і ў падручніках для школаў ёсць пэўныя спрашчэнні. Але і яны павінны мець межы. Адной з такіх межаў з'яўляецца сумленнасць і карэктнасць даследчыка. Інакш паўстае пытанне пра гістарычную набліжанасць. Ці ёсць яна ўвогуле?

Андрэй Кіштымаў (Менск): Продолжая эту тему, хочу сказать, что это проблема не только средневековья. Мы, бывает, повторяем вслед за российской историографией “польское государство”, “русско-польская война” и т.д. Но как только мы начинаем говорить “Речь Посполитая”, сразу же меняется понимание всех этих событий. Тоже самое можно проиллюстрировать понятиями “Российская империя” и “Россия” для 19 века.

Святлана Марозава (Гародня)

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ КАНФЕСІЙНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ

У святовым рэлігіязнаўстве апошніх двух стагоддзяў канфесійная гісторыя Беларусі абрасла цяжкааглядным морам літаратуры рознай на-вуковай вартасці, сярод якой чутны і голас айчынных даследчыкаў. Умоўна можна выдзеліць рэлігійны напрамак гістарыяграфіі канфесійной гісторыі Беларусі, для якога характэрна пастаноўка на першы план рэлігійна-га пытання, і свецкі, схільны яго замоўчваць або прымяншаць. Першы напрамак, у сваю чаргу, падзяляеца на тры пункты бачання і падачы царкоўна-рэлігійнай гісторыі: праваслаўны, рымска-каталіцкі і грэка-каталіцкі, кожны з якіх імкненне падкрэсліць лепшыя бакі сваёй веры і выпукліць недахопы іншай. Асабліва гэта характэрна для праваслаўнага і рымска-каталіцкага бачання. Грэка-каталіцкі падыход спачатку два с паловай стагоддзі на практицы, а потым яшчэ два стагоддзі ў навуцы намагаеца цвердзіць паўнавартасць сваёй веры сярод традыцыйных, больш “моцных” сумежных канфесій. Уласна навуковы, пазаканфесійны падыход да канфесійнай гісторыі Беларусі нараджаеца ў пачатку 20 ст., хаця рознага роду спрашчэнні, звязаныя з тымі ці іншымі канфесійнымі прыхільнасцямі, не зжыты да нашага часу.

У беларускім рэлігіязнаўстве склаліся два гістарыяграфічныя комплексы. Першы аформіўся ў другой палове 19 – першай трэці 20 ст.; другі – ствараеца з 90-х гадоў. Распрацоўка канфесійнай гісторыі Беларусі пачынаеца з канца 18 ст. і актывізуеца з 60-х гадоў 19 ст., што звязана з двумя этапамі буйнамаштабных зменаў рэлігійна-палітычнай сітуацыі ў гэтым рэгіёне Еўропы.

Паказальна, што ля вытокаў расійскай гістарыяграфіі гісторыі Беларусі стаіць праца пра Берасцейскую унію¹, цікавасць да якой абумоўлена ўдзелам Расіі ў яе лёсе. Яна была напісаная па загаду Кацярыны II стацкім саветнікам М.М.Бантыш-Каменскім на аснове кампраметуючых уніяцкую царкву дакументаў Калегіі замежных справаў. Сведчанні, што зышодзілі з уніяцкага лагеру, да ўвагі не прымаліся. Праца, якая падавала гісторыю уніі як летапіс генацыду беларускага праваслаўнага насельніцтва, стала навуковым падмуркам урадавага курса на “выкараненне” уніяцкай царквы. Аўтар быў узнагароджаны брыльянтавым пярсцёнкам. Другое выданне кнігі з'явілася ў 1864 г.², калі на афіцыйным узроўні началася новая хвала апалагетыкі царскай палітыкі ў Беларусі. М.Му-

¹ Бантыш-Каменский Н.Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. Москва, 1805.

² Бантыш-Каменский Н.Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. Вильна, 1864.

раёў ў чэрпаў тады з яе аргументы для сваёй рэпрэсіўнай нацыянальна-рэлігійнай палітыкі. З лёгкай рукі М.Бантыш-Каменскага уніяцкая царква на наступныя два стагодзі займела ў афіцыйнай гістарыяграфіі імідж ворага беларускага народа. Такім чынам, адначасова з урадавымі рэпрэсіямі супраць уніяцства рэпрэсаваць яго пачалі гісторыкі. Галоўная віна бачылася ў тым, што яно скіравала Беларусь у такое рэчышча рэлігійна-культурнага развіцця, якое разышлося са шляхам расійскай народнасці.

Царская ўлада і Сінод мабілізуюць “вернападданных” гісторыкаў, пачынаючы з М.Бантыш-Каменскага, на выпрацоўку навуковага і ідэалагічнага абгрунтавання сваёй рэлігійнай палітыкі ў Беларусі. Трактаваць гісторыю Беларусі ў духу ўвараўскай формулы “праваслаўе, самадзяржаўе, народнасць” пачалі і айчынныя гісторыкі.

На другую палову 19 – пачатак 20 ст. прыходзіцца найбольш плённы перыяд распрацоўкі беларускай рэлігійнай проблематыкі. На большасці працаў беларускіх даследчыкаў ляжыць пячатка “западнорусисізма”, які бярэ пачатак з 18 ст. ад тых колаў праваслаўнага і уніяцкага духавенства, што ў сваёй барацьбе з польска-каталіцкім уцікам пачалі арыентавацца на Расію. “Хросным бацькам” “западнорусізма” быў літоўскі епіскап І.Сямашка, а ідэолагам – вядучы дарэвалюцыйны даследчык уні і яе праціўнік, прафесар расійскай гісторыі Санкт-Пецярбургскай духоўнай акадэміі, выхадзец з сям'і уніяцкага святара і наш замляк Міхаіл Каяловіч. Праца над гісторыяй уні³ стала спрабай усяго жыцця Каяловіча, прынесла яму прызнанне ў вышэйшых афіцыйных колах імперыі і сталічным навуковым свеце, зрабіла яго імя папулярным сярод славянафілаў і мясцовых “западноруссов”, дала прафесарскае званне, але і спарадзіла нямала нядобра-зычліўцаў і крытыкаў сярод “ліцвінаў-патрыётаў”, беларускай нацыянальнай і польскай гістарыяграфіі, сярод расійскіх “западников”.

Даследчык, на жаль, не змог стаць аб'ектыўным суддзёю у вырашэнні проблемы гісторыі уніі, а выступіў хутчэй у ролі пракурора з абвінавачваннем у яе адрас. Аўтар не імкнуўся, як ён сам пазней прызнаваўся, да “бесплодной погони за объективной истиной”. У аснову трактоўкі канфесійнай гісторыі Беларусі ён паклаў славянафільскі суб'ектывізм і мета-

³ Кояловіч М.О. Літавскія церковныя униі: Исследования. В 2-х томах. Санкт-Петербург, 1859-1861; Ён жа. История воссоединения западнорусских униатов старых времен (до 1800 года). Санкт-Петербург, 1873; Ён жа. Разбор сочинения П.О.Бобровского “Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. Историческое исследование по архивным документам” и указание на основании архивных документов иной постановки всех главных униатских вопросов того времени. Санкт-Петербург, 1890 і інш.

далогію, заснаваную на прызнанні месіянскай ролі Расіі, перавагі расійскай цывілізацыі і непрызнанні за Беларуссю права на самастойны, па-за межамі Расіі, шлях нацыянальна-культурнага і рэлігійнага развіцця.

Услед за М.Каяловічам “западноруссы” І.Чыстовіч⁴, Ю.Крачкоўскі⁵, П.Жуковіч⁶, Г.Кіпрыяновіч⁷, С.Рункевіч⁸, Г.Шавельскі⁹ і інш. сцвярджалі, што, знаходзячыся паміж дзвіном больш моцнымі дзяржавамі, культурамі і рэлігіямі, Беларусь занадта слабая для самастойнасці, не ў стане выпрацаваць нешта сваё, а толькі можа схіліцца да Расіі або Польшчы. Трэцяга шляху – шляху асобнасці – яны не дапускалі. Выратаванне сваёй радзімы яны бачылі ў саюзе з адзінвернай Москвой і ўсе свае здольнасці ставілі на службу навуковага абгрунтавання вяртання свайго народу на праваслаўна-расійскі шлях развіцця.

Канфесійная гісторыя Беларусі, створаная гісторыкамі пануючай нацыі і мясцовымі “западноруссамі” з іх канцэпцыяй вызвалення “Задохнія Руці” ад “тлетворнага влияния” каталіцкага Захаду, атрымалася далёкай ад рэальнай. Сфармаваўшы адыёзны вобраз уніі, яны змаглі ўвесці яго ў гістарычную свядомасць усходнеславянскіх народаў .

Сваё разуменне канфесійнай гісторыі Беларусі прапанавалі ў апошній трэці 19 – першай трэці 20 ст. прадстаўнікі нацыянальнай беларускай гістарыографіі, якіх веравызнаўчая праблема цікавіла найперш з пазіцыі нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, нацыянальнай самадзейнасці беларусаў. Свамі працамі яны не толькі прасунулі беларускае рэлігіязнаўства наперад, але і раскрылі жахлівую неадпаведнасць паміж гістарычнай рэчаіснасцю і яе адлюстраваннем у тагачаснай афіцыёзнай науцы.

⁴ Чыстович И. Очерк истории западнорусской церкви. Т.1-2. Санкт-Петербург, 1882-1884.

⁵ Крачковский Ю.Ф. Очерки униатской церкви. Москва, 1871.

⁶ Жукович П.Н. Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595-1600 гг.). Санкт-Петербург, 1897; Ён жа. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). Санкт-Петербург, 1901; Ён жа. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Вып. 1-6. Санкт-Петербург, 1903-1912; Ён жа. Жизнеописание митрополита Иосифа Вельямина Рутского, составленное митрополитом Рафаилом Корсаком, и сочинение Рутского об улучшении внутреннего строя униатской церкви // Христиансское чтение. 1909. Август-сентябрь. С.1089-1107; Ён жа. О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича. Санкт-Петербург, 1910.

⁷ Киприанович Г. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г. Вильно, 1893.

⁸ Рункевич С. История Минской архиепископии (1793-1832 гг.) с подробным описанием хода воссоединения западнорусских униатов с православной церковью в 1794-1796 гг. Санкт-Петербург, 1893; Ён жа. Краткий очерк столетия Минской епархии. Минск, 1893.

⁹ Шавельский Г. Последнее воссоединение с православною церковию униатов Белорусской епархии (1833-1839 гг.). Санкт-Петербург, 1910.

У апошніх двух нумерах “Мужыцкай праўды” асудзіў рэлігійную палітыку самадзяржаўя на Беларусі К.Каліноўскі, які выступіў супраць падаўлення уніяцтва праваслаўем¹⁰.

М.Доўнар-Запольскі¹¹, В.Ластоўскі¹², У.Ігнатоўскі¹³, А.Станкевіч¹⁴, А.Цвікевіч¹⁵ у сваёй трактоўцы канфесейнай гісторыі Беларусі зыходзілі з таго, што культурна-рэлігійныя працэсы на беларускіх землях працякалі адасоблена ад аналагічных працэсаў у Рaciі і Польшчы. У поглядах на унію першых трох аўтараў праявілася пэўная супяречлівасць. Унія ў іх працах эвалюцыянуала ад сродка знішчэння беларусаў як этиаса да прызначання яе своеасаблівой формай беларускай нацыянальнай царквы. В.Ластоўскі ацаніў унію, як няўдалую спробу Беларусі рэлігійна самаакрэсліцца ў экспансіўным міжнародным праваслаўна-каталіцкім акружэнні. Правалу гэтай спробы спрыялі як унутраныя фактары, так і зневенія (вераломства польска-каталіцкіх кollaў, якія глядзелі на унію як на спосаб зліцца беларусаў з палякамі; карыслівая царкоўная палітыка Pacii¹⁶). Сваім асу-джоннем ліквідацыі уніяцтва ў 1839 г. гісторыкі беларускай нацыянальнай плыні разышліся з “западноруссамі”, якія ўсхвалялі гэтае мерапрыемства царызму. Першае пакаленне беларускіх адраджэнцаў звязвала надзею стварэння нацыянальнай царквы з уніяцтвам, а не з праваслаўем, якое з’яўлялася тады носьбітам вялікадзяржаўнай імперскай ідэалогіі.

Гісторыкі нацыянальнай арыентацыі здзейснілі пералом у поглядах на ролю асноўных хрысціянскіх плыні ў лёссе беларускага народа. Але ў 30-я гады гэты гісторыяграфічны напрамак быў разгромлены. На іх гало-вы пасыпаліся апранутыя ў навуковае адзенне палітычныя абвінавачванні. Іх навуковыя выкладкі былі аб’яўленыя шкоднымі для ўмацавання ідэйна-палітычнага адзінства савецкага народа, а самі яны скінутыя з навукова-гісторычнага Алімпу. Канфесейная проблематыка стала небяспечнай для даследавання і папоўніла негалосны спіс табуіраваных тэмаў беларускай савецкай гісторыяграфіі, які старанна абыходзілі беларускія гісторыкі.

¹⁰ Калиновский К. Из печатного и рукописного наследия. Минск, 1988. С. 36, 57-58, 60.

¹¹ Довнар-Запольский М.В. Исследования и статьи. Т. I. Киев, 1909; Ён жа. Асновы дзяржаўнасці Беларусі. Вільня, 1919; Ён жа. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994.

¹² Ластоўскі В. Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня, 1910; Ён жа. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926; Ён жа. Унія // Ластоўскі В. Выбранныя творы. Мінск, 1997. С. 400-414.

¹³ Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. Мінск, 1991.

¹⁴ Станкевіч А. Да гісторыі беларускага палітычнага вызваленія. Вільня, 1934; Ён жа. Хрысьціянства і беларускі народ. Вільна, 1940.

¹⁵ Цвікевіч А. “Западно-руссизм”. Нарысы з гісторыі грамадзкой мысльі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Менск, 1993.

¹⁶ Ластоўскі В. Унія // Ластоўскі В. Выбранныя творы. С. 407.

На змену ўзмоцненай увагі да канфесійнай гісторыі ўсходнеславянскай гістарыяграфіі другой паловы 19 – першай трэці 20 ст. прыйшла тэндэнцыя да застою ў яе вывучэнні. У 30 – 80-я гады яе лічылі неактуальнаі, далёкай ад культурных патрэбаў пралетарыяту. Але прынцыпова варожая да рэлігіі і царквы савецкая гістарыяграфія цалкам унаследавала канфесійны дух старой школы. Ідэя аб супрацьстаянні на Беларусі “истинно православной” Русі каталіцкаму Захаду, якая зыходзіла яшчэ ад маскоўскай кніжнасці 16 ст., узмоцненая славянафільскай літаратурай 19 ст., была пракарэкставаная з марксісцкіх пазіцый. Яе дапоўнілі тэзісам пра рашаючу ролю народных масаў у гісторыі і патрабаваннем класавага падыходу. Пашиэрэнне каталіцызма і уніяцтва атаясамлівалася з узмацненнем прыгонніцтва, барацьба за праваслаўе – з абаронай беларусаў ад росту феадальнага ўціску. Катэгорыі “праваслаўе” і “руская народнасць” былі замененыя катэгорыямі “камунізм” і “савецкі народ”.

Сталінізм, а затым застойны перыяд затрымалі распрацоўку ў БССР канфесійнай гісторыі, надалі ёй аднабаковыя характеристики, ізалявалі вучоных ад дасягнення ў сусветнага рэлігіязнаўства, практычна выключылі магчымасць выкарыстання замежных крыніцаў. У гэтым інфармацыйным вакууме запанавалі цытатніцтва і дагматызм. Тагачасная гістарыяграфія, замацоўваючы ўяўленне пра місію Расіі як дзяржавы-вызваліцельніцы праваслаўных народаў ад чужаземнага і іншавернага ярма, не здолела даць навуковага тлумачэння прычынаў пераходу беларускай шляхты ў каталіцызм, шырокага супраціву уніятаў і католікаў у 19 ст. пераходу ў праваслаўе. Аднак, загнаная ў глыб, гісторыка-канфесійная проблематыка ад гэтага не перастала існаваць.

Гістарыяграфія 60 – 80-х гадоў была пастаўленая ў такія ўмовы, пры якіх царкву можна было паказваць толькі як феадальную арганізацыю, вотчынніка і эксплуататора народных масаў (працы Я.Мараша¹⁷ С.Корзуна¹⁸ і інш.). Берасцейская унія разглядалася як звязо контррэфармацыі, а тая, у сваю чаргу, як сістэма рэпрэсіўных мерапрыемстваў. Барацьба супраць уніі і каталіцызму, якая стала тады папулярнай тэмай, у гэтым кантэксце падавалася як супраціў этнацыду і тэрору (працы А.Коршунава¹⁹, Я.Мараша²⁰,

¹⁷ Мараш Я.Н. Ватикан и католическая церковь в Белоруссии (1569-1795). Минск, 1971; Ён жа. Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии XVIII века. Минск, 1974.

¹⁸ Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. X век-1917 г. Минск, 1984.

¹⁹ Коршунов А.К. Афанасий Филиппович: Жизнь и творчество. Минск, 1965.

²⁰ Мараш Я.Н. Из истории борьбы народных масс Белоруссии против экспансии католической церкви. Минск, 1969.

С.Палуцкай²¹; сюжэты ў манаграфіях па гісторыі беларускіх гарадоў З.Капыскага²², А.Грыцкевіча²³, В.Мялешкі²⁴).

У той жа час у гісторыяграфіі 60-х гадоў тэндэнцыю замоўчвання і дыскрэдытацыі уніі і яе дзеячоў парушала асцярожная да іх цікавасць (працы К.Пракошынай²⁵, рэцэнзія М.Прашковіча на кнігу А.Коршуна-ва²⁶), а таксама “крамольныя” думкі, якія не толькі разыходзіліся з устаялай акадэмічнай канцэпцыяй, але і супярэчылі ёй. У 70-80-я гады гэта тэндэнцыя ўзмачнілася (артыкул В.Грыцкевіча ў “Весцях АН БССР”²⁷, кніга К.Тарасава “Памяць пра легенды”²⁸, сюжэт Г.Каханоўскага пра ба-зыльянскага гісторыка І.Кульчынскага²⁹).

Калі ў 70 – 80-я гады гісторыкі, як правіла, ішлі па наезжанай каляіне, паўтараючы зады гісторыяграфіі “западнорусскага” толка, філосафы (С.Падокшын³⁰), літаратуразнаўцы (А.Мальдзіс³¹), мастацтвазнаўцы (Э.Вецер³², Н.Высоцкая³³, Ю.Хадыка³⁴, К.Лявонава³⁵), кнігазнаўцы (Г.Галенчанка³⁶, Ю.Лабынца³⁷) даследавалі культурна-інтэлектуальны набытак асноўных хрысціянскіх культавых інстытутаў як помнікаў беларускай літаратуры,

²¹ Полуцкая С.В. Брестская церковная уния и борьба народных масс Белоруссии против национально-религиозного гнёта (1596-1667 гг.). Дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1983.

²² Копыцкій З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI-первой половине XVII в. Минск, 1975.

²³ Грицкевич А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI-XVIII вв.). Минск, 1979.

²⁴ Мелешко В.И. Могилев в XVI-середине XVII в. Минск, 1988.

²⁵ Прокошина Е.С. Мелетий Смотрицкий. Минск, 1966.

²⁶ Прашковіч М. Слова пра Афанасія Філіповіча // Польмія. 1965. № 1. С. 174-177.

²⁷ Грыцкевич А.П. Рэлігійна пытанне і зневяданне палітыка царызму перад падзеламі Рэчы Паспалітай // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх наукаў. 1973. № 6. С. 62-71.

²⁸ Тарасов К. Память о легендах: Белорусской старины голоса и лица. Минск, 1984.

²⁹ Каханоўскі Г.А. Археалогія і гісторычнае краязнаўства Беларусі ў XVI-XIX ст. Мінск, 1984.

³⁰ Подокшин С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI-начало XVII в.). Минск, 1970.

³¹ Мальдзіс А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVI-XVIII ст.). Мінск, 1980 і інш.

³² Вецер Э.І. Рэльефныя абразы як прыклад адлюстравання народных густаў у культавым мастацтве // Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мінск, 1984. С. 37-43; Яна ж. Асаблівасці жывапісу Столінскага рэгіёна // Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мінск, 1985. С. 39-44 і інш.

³³ Высоцкая Н.Ф. Станковая живопись Белоруссии второй половины XVI-XVIII вв. Автореферат дис. ... канд. искусствоведения. Минск, 1986.

³⁴ Хадыка Ю. Аб датаванні групы помнікаў канца XVI-начатку XVII ст. // Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Минск, 1984. С. 30-37.

³⁵ Лявонава А.К. Старажытная беларуская скульптура. Минск, 1991.

³⁶ Голенченко Г.Я. Литературная полемика XVI-первой половины XVII вв.// Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Белоруссии. Минск, 1972. С. 164-199; Ён жа. Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI-середине XVII в. Минск, 1989 і інш.

³⁷ Лабынцев Ю.А. Кирилловское книгопечатание в Супрасле и его роль в развитии восточнославянских культур XVII-XVIII веков. Автореф. дис. ... канд. филологич. наук. Москва, 1980 і інш.

мастацтва, кніжнай культуры. А аўтары першага абагульняючага даследавання развіцця беларускага этнасу прызналі памылковасць тэзісу, што беларусы заўсёды ўяўлялі сабой выключна праваслаўную этнаканфесійную супольнасць, які значна звужаў сапраўдны этнічны масіў народа, бо ў 18 ст. ён трymаўся ўжо не на праваслаўнай, а на уніяцкай веры³⁸.

Шэраг працаў па канфесійнай гісторыі стварылі беларускія эмігранцкія даследчыкі А.Мартас³⁹ і І.Касяк⁴⁰, зарыентаваныя на праваслаўе, а таксама прыхільнікі уніяцтва В.Пануцэвіч⁴¹ і Л.Гарошка. Не ў аднаго беларускага навукоўца пахінулася вера ў беспамылковасць пануючай канцэпцыі міжканфесійных узаемадачыненняў на нашых землях, калі у свой час у СССР стала вядомай праца Л.Гарошкі, прысвечаная крыладушнай палітыцы польскага касцёла і рускай праваслаўнай царквы на Беларусі⁴². Ён даказаў, што погляд, быткам, берасцейская згода была творам палякаў, раздзымуты расійскай пропагандай з мэтай яе дыскрэдытацыі ў вачах саміх уніятаў.

Стайшы ад пачатку прадметам раздораў, Берасцейская унія па сённяшні дзень выклікае спрэчкі па розных аспектах – рэлігійных, палітычных, ідэалагічных, культуралагічных, этнічных і ўласна гістарычных. Розніца поглядаў даследчыкаў на гэты факт усходненеўрапейскай гісторыі адлюстроўвае іх грамадскія, палітычныя, рэлігійныя, нацыянальныя сімпаты і антыпатыі. У поглядзе на унію выразна акрэсліваюцца два падыходы: дыскрэдытацыйны і апалагетычны. Сёння відавочна, што дарэвалюцыйны і савецкія гісторыкі пісалі гісторыю не уніі, а антыуніі.

Ва ўмовах разняволення навуковай думкі на мяжы 80 – 90-х гадоў, калі пачаўся інтэнсіўны працэс пераасэнсавання айчыннай мінуўшчыны скрозь прызму нацыянальна-дзяржаўных інтарэсаў беларускага народа, занядбаная раней гісторыя канфесій і міжканфесійных узаемадачыненняў апынулася ў ліку прыярытэтных тэмаў айчыннай гісторыяграфіі. Змена дзяржаўной рэлігійнай палітыкі, працэс нацыянальнага і рэлігійнага адраджэння, своеасаблівая рэабілітацыя рэлігіі ў грамадской свядомасці і шэраг буйных царкоўных гадавінаў (1000-годдзе хрышчэння Русі, 400-годдзе Маскоўскага патрыярхата, 1000-годдзе Полацкай епархii, 400-годдзе

³⁸ Этнографія беларусаў: гісторыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя /В.Бандарчык, І.Чаквін, І.Углік і інш. Мінск, 1985.

³⁹ Мартос А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Минск, 1990.

⁴⁰ Касяк І. З гісторыі праваслаўнай царквы беларускага народу. Нью-Ёрк, 1956.

⁴¹ Panucevič V. Śv. Jasafat, Archijap. Polacki. 1623-1963. Chikago, 1963.

Берасцейскай уніі і 2000-годдзе хрысціянства) абудзілі ў грамадскасці і на-
вуковых колах цікаласць да зняважанай раней гісторыі царквы ў Беларусі.

Даследаванні апошняга дзесяцігоддзя дазволілі па-новаму ацаніць
ролю царкоўна-рэлігійнага фактару ў жыщі грамадства і фармаванні гра-
мадскай свядомасці, у міжэтнічных адносінах і ў працэсе інтэграцыі і
дэзынтэграцыі славянскіх народаў. З пераадоленнем ідэалагічных насле-
нняў пераасэнсаваныя працы ранейшых аўтарытэтаў у рэлігіязнаўстве,
ідзе адмаўленне ад крайнасцяў рускай і польскай канцепцыяў, пашыры-
лася кола даследчыкаў, узмацнілася дакументальная база даследаванняў,
падвергнуты сумненню ранейшыя аксіёмы, новая трактоўка прыйшла ў
поўную супяречнасць з ранейшым акадэмічным канонам.

Паказальна, што новы этап даследавання канфесійнай гісторыі ад-
крыла перавыданне працы М.Нікольскага “Істория русской церкви” з
раздзелам аб Берасцейскай уніі, які па ідэалагічных меркаваннях быў
апушчаны ў ранейшых выданнях⁴³.

Гісторыйя канфесій на Беларусі сёння займаюцца В.Грыгор’ева, У.Завальнюк, У.Навіцкі і А.Філатава (іх калектывная праца стала першым у бела-
рускай гісторыяграфіі абагульняючым даследаваннем па гэтыя проблеме)⁴⁴, А.
Грыцкевіч⁴⁵, С.Падокшын⁴⁶, Т.Блінова⁴⁷, І.Саверчанка⁴⁸, Л.Іванова⁴⁹, Г.Васюк⁵⁰,

⁴² Гарошка Л. Пад знакам “рускае і польскае веры” // Спадчына. 1999. № 5-6; 2000. № 1.

⁴³ Нікольский Н.М. История русской церкви. Минск, 1990. Парадай: Нікольский Н.М. История русской церкви. Минск, 1988; Ён жа. История русской церкви. Москва-Ленінград, 1931.

⁴⁴ Канфесіі на Беларусі (канец XVIII-XX ст.) / В.В.Грыгор’ева, У.М.Завальнюк, У.І.Навіцкі, А.М.Філатава. Мінск, 1998.

⁴⁵ Грыцкевіч А. Уніяцкая царква на Беларусі ў канцы XVIII-пачатку XIX ст. // Хрысціянская думка. 1993. № 3. С.118-132; Ён жа. Уніяцкая царква на Беларусі ў XVIII ст. // Наш радавод. Кн.7: Матэрыялы міжнар. навук. канф. “Гісторычнае памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII-XX ст.” Гродна, 1996. С.358-360 і інш.

⁴⁶ Падокшын С.А. Філософская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: Ад Францыска Скарыны да Сімёона Палацкага. Мінск, 1990; Ён жа. Унія. Дзяржаўнасць. Культура (Філософска-гістарычны аналіз). Мінск, 1998; Ён жа. Проблема рэлігійнага выбара ў грамадскім жыцці Беларусі XVI-XVII ст. (Вопыт гісторыясофскага аналіза) // Наш радавод. Кн. 8: Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X-XX ст. Гродна-Беласток, 1999 (2000). С. 164-172 і інш.

⁴⁷ Блінова Т.Б. Изучиты в Белоруссии. Мінск, 1990 і інш.

⁴⁸ Саверчанка І. Праект сваёй патрыярхіі // Голос Радзімы. 1994. № 9-12; Ён жа. Апостал яднання і веры: Язэп Руцкі. Мінск, 1994 і інш.

⁴⁹ Іванова Л.С. Рэфармация на Беларусі ў другой палове XVI-першай палове XVII ст. // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі. Мінск, 1992. С. 72-83 і інш.

⁵⁰ Васюк Г.В., Карев Д.В. Православная церковь в ВКЛ и Польше в XIV-XVIII в.в. // Наш Радавод: Матэриялы междунар. научн. конф. “Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии”. Гродно, 1991. Кн. 3. Ч. 2. С. 203-210; Васюк Г., Карадаў Д. Правячыя колы Рэчы Паспалітай і праваслаўнае насельніцтва дзяржавы ў другой палове XVI-XVIII ст. (навукова-папулярныя нарысы) // Наш радавод. Кн. 8: Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X-XX ст. Гродна-Беласток, 1999 (2000). С. 192-233 і інш.

С.Марозава⁵¹ і інш., за мяжой – А.Мірановіч⁵², Р.Сасна⁵³, М.Гайдук⁵⁴ і інш.

Сюжэты царкоўна-рэлігійнай гісторыі праходзяць скрэзъ даследаванні У.Конана⁵⁵, Г.Галенчанкі⁵⁶, У.Кароткага⁵⁷, Л.Лыча⁵⁸, В.Чарапіцы⁵⁹, Я.Анішчанкі⁶⁰, У.Сосны⁶¹, Ю.Драгуна⁶², М.Хаўстовіча⁶³, Ю.Хадыкі⁶⁴, Т.Габрусь⁶⁵, Д.Караўа⁶⁶, В.Старасценкі⁶⁷ і інш.

⁵¹ Марозава С.В. Уніяцкая царква ў культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596-1839). Гродна, 1996 і інш.

⁵² Mironowicz A. Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku. Białystok, 1991; Ён жа. Kościół prawosławny i unicki w połowie lat sześćdziesiątych XVII wieku na terenie Rzeczypospolitej // Наш радавод. Кн.7: Матэрыялы міжнар. навук. канф. “Гістарычна памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII-XX ст.” Гродна, 1996. С. 348-352 і інш.

⁵³ Сасна Р.А. Аснова і наступствы Берасцейскай вуніі 1596 года // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў “Гістарычна навука і гістарычна адкуцаць ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцепцыі і падыходы)”: Тэзы дакладаў і паведамленняў. Ч.1: Гісторыя Беларусі. Мінск, 1993. С. 74-75 і інш.

⁵⁴ Гайдук Н. Брестская уния 1596 года. Минск, 1996.

⁵⁵ Коноп В. Вера и нация: христианство в судьбе белорусов // Неман. 1994. № 5. С. 156-164; Ён жа. Я.Руцкі і станаўленне уніяцкай царквы // З гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі) / С.Марозава, Т.Казакова, Ю.Бохан і інш. Пад рэд. М.В.Біча і П.А.Лойкі. Мінск, 1996. С. 54-71 і інш.

⁵⁶ Галенчанка Г.Я. Царква, канфесія і нацыянальная свядомасць беларусаў у XV-XVI стст. // Наш Радавод: Матэрыялы міжнар. навук. канф. “Царква і культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XIII – пачатку XX стст. Гродна, 1992. Кн. 4, ч. 1. С. 45-48 Ён жа. Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г. Паходжанне помніка // Наш радавод. Кн. 8: Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X-XX ст. Гродна-Беласток, 1999 (2000). С. 79-107 і інш.

⁵⁷ Кароткі У. Павел і Савел // Крыніца. 1994. № 5; Ён жа. Адзінства і двайніцтва ў сферы ідэй Брэсцкай царкоўнай унії // Брэсцкая царкоўнай унії-400: Матэрыялы міжнар. навук. канф. Брэст, 1997. С. 13-16 і інш.

⁵⁸ Лыч Л. Уніяцтва ў лёссе беларускага народа // Голас Радзімы. 1996. № 39-48; Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. Мінск, 1996 і інш.

⁵⁹ Чэрепіца В.Н. Очерки истории православной церкви на Гродненщине (с древнейших времен до наших дней). Ч.1. Гродно, 2000.

⁶⁰ Анішчанка Я.К. Беларусь у часы Кацярыны II (1772-1796 гады). Мінск, 1998 і інш.

⁶¹ Сосна У. “... С благочестивым свирепством ...” // Беларуская мінуўшчына. 1996. № 4; Ён жа. Уніяцкая пытанне ў беларускай вёсцы ў канцы XVIII-першай палове XIX ст. // З гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі) / С.Марозава, Т.Казакова, Ю.Бохан і інш. Пад рэд. М.В.Біча і П.А.Лойкі. Мінск, 1996. С. 90-103 і інш.

⁶² Драгун Ю. Пра уніяцтва і дзяржаўную палітыку // ЛіМ. 1990. № 1; Ён жа. Уніяцкая царква Беларусі і дзяржаўная палітыка // З гісторыяй на Вы: Публіцыстычныя артыкулы. Вып. 2. Мінск, 1994. С. 89-106.

⁶³ Хаўстовіч М. Скасаванне уніі // З гісторыяй на Вы: Публіцыстычныя артыкулы. Вып 2. Мінск, 1994. С. 107-117 і інш.

⁶⁴ Хадыка Ю. Культуратворчая роля Берасцейскай уніі ў Беларусі // Наш радавод. Кн.7: Гістарычна памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII-XX ст. Гродна, 1996. С.337-342 і інш.

⁶⁵ Габрусь Т. Адлюстраванне канфесійна-палітычнай сітуацыі ў культавым дойлідстве Беларусі // Беларусіка=Albaruthenica / Рэд. А.Анціпенка і інш. Мінск, 1992. Кн. 2: Фарміраванне і развіціе нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. С. 317-322; яна ж: Стылістычныя аспекты архітэктуры віленскага барока // Барока ў беларускай культуре і мастацтве. Падрэд. В.Ф.Шматава. Мінск, 1998. С. 140-166 і інш.

⁶⁶ Карав Д. Иезуиты і культура народов Великого княжества Литовского (ІІ пол. XVI-XVIII вв.) // Наш радавод. Кн. 8: Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X-XX ст. Гродна-Беласток, 1999 (2000). С.184-191.

⁶⁷ Старостенко В.В. Общественно-философская мысль и национальное самосознание белорусов XVI-XVII вв.: Очерки истории. Учебное пособие. Могилев, 1999 і інш.

Найбольш значныя працы апошніх гадоў: “Канфесіі на Беларусі” калектыва аўтараў, зборнік артыкулаў “З гісторыі уніяцтва ў Беларусі” (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)⁶⁸ і даследаванне С.А.Падокшына “Унія. Дзяржаўнасць. Культура (гісторыка-філософскі аналіз)”⁶⁹. Канфесійнае пытанне выйшла ў цэнтр дыскусіі вакол канцэптуальных падыходаў да школьніх падручнікаў па гісторыі Беларусі. Яна знайшла адлюстраванне на старонках “Беларускай мінуўшчыны” за 1997 г.⁷⁰

90-я гады ўнеслі істотныя карэктывы ў разуменне канфесійнай гісторыі Беларусі і прынеслі ў айчынную гісторыяграфію шэраг новых пазіцый: аб адметным, адрозным ад маскоўскага, менталітэце беларуска-украінскага праваслаўя 16 ст. і гісторычнай перадвызначанасці Берасцейскай уніі геацывлізацыйным становішчам Беларусі, новае разуменне контрэфармацыі і каталіцкай рэформы не толькі як сістэмы рэпрэсійных мерапрыемстваў, але як з’явы, якая разам з рэфармацыяй у 16 ст. прывяла да духоўна-культурнага аднаўлення Еўропы і інш. Растваўленыя іншыя акцэнты ў ацэнцы ролі хрысціянскіх канфесій у этнагенезе беларусаў, напрыклад, прызнанне асімілятарскай дзеянасці на Беларусі ў канцы 18 – пачатку 20 ст. рускай праваслаўнай царквы.

З’яўліся і такія гісторыяграфічныя навацыі, як, напрыклад, тэзіс, што захаванне беларускай мовы уніяцкай царквой – гэта інспірацыя Ватыкану і польскага каталіцкага духавенства⁷¹; што беларушчына з’яўляецца параджэннем уніяцкага-каталіцкага ці польскай культуры, якую, аднак, адкідае сам народ, арыентаваны на руска-праваслаўную культуру⁷².

Інэрцыя ў падыходзе да канфесійнай гісторыі ў навуцы вельмі моцная. Так склалася, што гісторыяграфічная традыцыя лічыцца ісцінай. Традыцыйная канцэпцыя, якая сёння прымаеца многімі на веру, без звароту да крыніцаў, часта аказваецца мацнейшай за ўсялякія навуковыя доказы. Перагляд ранейшай гісторыяграфічнай схемы выклікаў атаку ахоўнага напрамку ў гісторыяграфіі, які не пайшоў далей сваіх аўтарытэтаў з 19 ст. Бантыш-Каменскага, Каяловіча і інш. Аргументы і факты для

⁶⁸ З гісторыі уніяцтва ў Беларусі” (да 400-годдзя Брэсцкай уніі) / С.Марозава, Т.Казакова, Ю.Бохан і інш.. Пад рэд. М.В.Біча і П.А.Лойкі. Мінск, 1996.

⁶⁹ Падокшын С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура (Філософска-гісторычны аналіз). Мінск, 1998; 2-е выд. Мінск, 2000.

⁷⁰ Чарапіца В.М. “Падручнік будзе цяжка чытаць нават студэнтам гістфака...” // Беларуская мінуўшчына. 1997. № 3. С. 50-52; Біч М. “З прапанаванай канцэпцыяй пагадзіцца не магу” // Беларуская мінуўшчына. 1997. № 3. С. 53-56.

⁷¹ Гісторыя Беларусі: Вуччыны дапаможнік. У 2-х ч. Ч.I. Пад рэд. Я.К.Новіка, Г.С.Марцулія. Мінск, 1998.

⁷² Чарапіца В.М. “Падручнік будзе цяжка чытаць нават студэнтам гістфака...” С. 50-52.

сваіх навуковых выступаў яго прадстаўнікі бяруць з працаў афіцыйных дарэвалюцыйных гісторыкаў, а не з архіўных матэрыялаў, імі далёка не вычарпаных. Не будучы ў стане стварыць нічога новага і арыгінальнага, гэты напрамак пайшоў па шляху перавыдання працаў сваіх класікаў⁷³. Ці не сведчыць гэта пра тое, што “западнорусскі” погляд на гісторыю Беларусі на даным этапе вычарпаў сябе і няздолъны даць новыя фундаментальныя канцэпцыі?

У намаганнях сучасных паслядоўнікаў Каяловіча рэанімаваць мас-квакацэнтрычны погляд на беларускую гісторыю справа даходзіць да тэр-міналагічнай блытаніны (“ненависть русских белоруссов к униатско-католіческой культуре”)⁷⁴, крыкаў замест навуковай дыскусіі і навешвання ярлыкоў, а таксама сапраўдных гістарыографічных недарэчнасцяў (перадрук раздзела з брашуры Л.Абэцэдарскага ў газеце “7 дней” пад іншым прозвішчам)⁷⁵.

З сярэдзіны 90-х гадоў вызначылася тэндэнцыя да рэстаўрацыі прасавецкіх, па сутнасці, прарасійскіх канцэпцыі беларускай мінуўшчыны. Інструменталізацыя гісторыі ў інтэрэсах бягучай палітыкі на аснове прымітыўна ўспрынятага і засвоенага славянскага адзінства вядзе да спрошчанага разумення месца Беларусі ў мінулым і сучаснасці да спрабаў даказаць, што ўсё нацыянальнае – гэта разбуральнае, дэзынтэгруючае. Звяртае на сябе ўвагу, што гістарыографічную традыцыю, якая ўзаконіла ганьбаванне уніі, наследавалі тыя гуманітарыі, якія не падвяргалі праблему спецыяльным даследаванням, не вывучалі яе па архівах, не ўлічвалі ўсёй сукупнасці фактаў, а працавалі на аснове другаснага, значыць, ужо адпрацаванага матэрыялу, і грунтавалі свае палажэнні на выбарачных фактах і паблёклых сёння аўтарытэтах папярэднікаў.

У трактоўцы гісторыі канфесій айчынная навука зайшла ў тупік. Яна не ў стане выпрацаваць адзінага зладжанага і ўзгодненага погляду. Наяўнасць сёння супярэчлівых, узаемавыключных ацэнак праваслаўя, каталіцтва, уніяцтва толькі падкрэслівае складанасць гэтай праблематыкі. Рознадумства, ідэалагічная і канфесійная ангажаванасць даследчыкаў, якая зыходзіць з рэлігійнай, ідэалагічнай і культурнай раз'яднанасці

⁷³ Зноско К. Исторический очерк церковной унии. Москва, 1993; Коялович М.О. История воссоединения западнорусских униатов старых времен (до 1800 года). Минск, 1999; Флеров И.И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. Минск, 1996 і інш.

⁷⁴ Цыт. па: Анціповіч М. Гульні ў “путаніцу” // ЛіМ. 24 лістапада 1995 г. С.3.

⁷⁵ Волошин А. О “белорусской” “народной” религии // 7 дней. 20 января 1996 г. С.14.

беларусаў, ускладняе фармаванне адзінай канцэпцыі, з'яўленне якой мела б для станаўлення беларускай нацыянальнай гісторычнай навукі вялікае практычнае і навуковае значэнне. Яе адсутнасць перашкаджае беларускай гісторыяграфіі стаць крыніцай кансалідацыі нацыі, чым з'яўляюцца польская і расійская гісторыяграфія для сваіх народаў. Кансалідацыя магчыма толькі на аснове нацыянальнай ідэалогіі і гісторыяграфіі.

Сёння відавочна, што працяг гісторыяграфіі ў старым заміфалагізаваным ключы, на аснове ўжо адпрацаваных крыніцаў, без уліку дасягненняў святовага рэлігіязнаўства бесперспектывны. Час патрабуе навуковага, пазаканфесійнага асэнсавання гісторыі канфесій на Беларусі на аснове нацыянальна-дзяржаўнага падыходу.

Пытанні да выступоўцы і ягоныя адказы.

Ігар Марзалюк (Магілёў): Чаму Вы лічыце, што М.Доўнар-Запольскі і В.Ластоўскі ацэньвалі унію як нацыянальную царкву? Я не ведаю такіх тэкстаў, дзе б яны прыйшлі да падобнай высновы. Здаецца іх ацэнка выглядала па-іншаму.

Святлана Марозава: Сапраўды, яны неадназначна ацэньвалі унію. Погляд М.Доўнар-Запольскага эвалюянуваў у накірунку разумення уніі як нацыянальнай царквы. Гэта вынікае з яго працаў. Яго погляд супярэчлівы, але вучоны паступова набліжаўся да пазіцыі ацэнкі уніі. Ён сцвярдждаў, што ад уніі беларускі народ шмат страціў, але набыў значна болей. Даследчык таксама пісаў, што унія стала сумленнем народу, а яе скасаванне было пакушэннем на гэтае сумленне.

Ігар Марзалюк (Магілёў): Вы казалі, што ў 17 – 18 ст. большасць беларусаў стала уніятамі. Пра 18 ст. спрачацца не буду. Скажыце, на якіх статыстычных звестках 17 ст. грунтуецца Ваша сцвярджэнне? Прынамсі для першай паловы 17 ст. гэта гучыць вельмі рызыкойна.

Святлана Марозава: Размова ішла пра палажэнні працы “Этнографія Беларусі. Гісторыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя” (Мінск, 1985). Колькасць уніятаў перавысіла колькасць праваслаўных на мяжы 17 – 18 ст. Да сярэдзіны 17 ст. лік прыхільнікаў уніі быў нешматлікім.

Алег Латышонак (Беласток): Чый погляд на унію Вы лічыце больш суб’ектыўным М.Каяловіча ці К.Каліноўскага?

Святлана Марозава: К.Каліноўскі падыходзіў з нацыянальнай пазіцыі. У гісторычных даследаваннях кожны аўтар павінен вызначыцца з уласнай пазіцыяй. Зразумела, яна найперш павінна адлюстроўваць інта-

рэсы свайго народу. Нацыянальная пазіцыя не разыходзіцца з прынцыпам аб'ектыўнасці. Кожны народ зацікаўлены ведаць пра сваё мінулае, каб рэальна ацэнъваць свае магчымасці і перспектывы. Замежныя даследчыкі здзіўляюцца, як казаў учора Але́сь Краўцэвіч, чаму беларускія навукоўцы не пішуць гісторыю з пазіцыі свайго народу.

Ігар Марзалюк (Магілёў): Якія крыніцы сведчаць, што унія стварала беларускую нацыю?

Святлана Марозава: Яна не стварала нацыю, а падтрымлівала народнасць. Мы маём звесткі пра стаўленне уніяцкіх святароў да свайго народу, яго мовы, да дзяржавы. У адрозненні ад праваслаўнай і каталіцкай канфесій, якія арыентавалі беларусаў адпаведна на Расію і Польшчу, уніяцтва выхоўвала свою паству ў духу вернасці ВКЛ. З 20-х г. 17 ст. праваслаўнае духавенства з Беларусі і Украіны пачынае збліжацца з маскоўскім цэнтрам, які ў 1686 г. падпарадковаваў сабе Кіеўскую мітраполію. Хаця і сярод праваслаўных былі патрыятычна настроеныя колы, напрыклад, Сяльвестр Косаў.

20.01.2001 г.

Пасяджэнне 5.

ПРАБЛЕМЫ ГІСТАРЫЧНАЙ АДУКАЦЫИ Ў БЕЛАРУСІ.

Павел Лойка (Менск)

**ГІСТАРЫЧНАЯ АДУКАЦЫЯ – АСНОВА ІДЭАЛОГІ БЕЛАРУСКАГА
ДЗЯРЖАЎНАГА ПАТРЫЯТЫЗМУ**

У час адраджэння Беларусі і беларушчыны цікавасць да мінулага, да глыбінных вытокаў беларускага народа надзвычайная. Менавіта асэнсаванне сваёй выключнасці, а разам з тым еўрапейскай агульнасці, далучаюць як беларусаў-тубыльцаў, так і прадстаўнікоў іншых нацый, што маюць беларускае грамадзянства, да разумення годнасці і адказнасці за гісторыю і сучаснасць Бацькаўшчыны.

Дасягнуць падобнай мэты з найменшымі часавымі і ідэалагічнымі выдаткамі найбольш верагодна з дапамогай пашырэння гістарычнай адукацыі. Прывкладам таму стала гісторыя Полацкага княства ў часы Усяслава і Вялікага Княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага 15 – 16 ст. ды іншых краінаў, у тым ліку Расійскай імперыі 18 ст.

Гістарычная адукацыя павінна адпавядаць гістарычным рэаліям. У гэтым напрамку беларуская гістарычная навука і грамадская свядомасць павінна пераадолець шэраг гістарычных фальсіфікацыяў і непаразуменняў. Спынімся на неабходнасці змывання стэрэатыпаў, якія механічна ўбіваліся і ўбіваюцца ў свядомасць пры выкладанні курсу гісторыі. Найперш, гэта пастулат аб нібыта бездзяржаўнасці Беларусі да 1 студзеня 1919 г. У праўрадавых вучэбных дапаможніках даводзіцца, быццам бы Кіеўская дзяржава аб'ядноўвала ўсе ўсходнеславянскія землі. Але ў 10 ст. ужо існавала перша дзяржаўнае ўтварэнне на тэрыторыі Беларусі – Полацкая зямля – княства, якое “трымаў” і дзе “валадарыў і княжыў” князь Рагвалод. Часовае падпарадкаванне Полацка Кіеву доўжылася толькі да пачатку 11 ст., а росквіту Полацкае княства-дзяржава дасягнула пры князі Усяславе Брачыслававічу. І больш за палову сённяшніх беларускіх земляў складала Полацкую дзяржаву.

Пасля драматычнага ўдзельнага перыяду беларускія землі ўваходзяць (у разуменні большасці грамадства, паглынаюцца) у Вялікае Княства Літоўскае, потым – у Рэч Паспалітую. У сувязі з гэтым быццам бы назіраецца “рымска-каталіцка-польская экспансія”. Але ўваходжанне беларускіх земляў у склад Княства Літоўскага, на самой справе, было

працэсам стварэння поліэтнічнага Вялікага Княства Літоўскага, Руска-
га, Жамойцкага, якое ў сваіх пачатках і аснове было ўсходнеславянскай
дзяржавай. Асабліва яскрава яго праўсходнеславянская накіраванасць
выявілася падчас княжання вялікага князя Альгерда (1345 - 1377), калі
Вільня становіцца цэнтрам аб'яднання ўсіх усходнеславянскіх земляў.
Вялікае Княства ўбірае ў сябе Падзвінне, Падняпроўе, Валынь, Кіеўшчыну,
Падонне, Чарнігава-Северскія землі, Смаленшчыну, Пскоўшчыну.

Нельга просталінейна і адназначна трактаваць Люблінскую унію 1569 г. як паглынанне Польшчай Вялікага Княства Літоўскага і ўжываць
штампы накшталт “прыгнёт польскіх феадалаў”, “апалячванне” і г.д. Згод-
на Люблінскому акту за Вялікім Княствам захоўваліся адміністрацыйны
апарат, асобнае ад Польшчы заканадаўства і судовая арганізацыя, тытул
і пячатка, войска. Прыйчым у Статуте Вялікага Княства Літоўскага 1588 г.
меўся артыкул 12 раздзела III, згодна з якім “іншаземцы і суседзі” не
мелі права займаць у гэтай дзяржаве нікія адміністрацыйныя пасады і
мець ва ўласнасці зямельныя ўладанні. “[...] То всё [...] великие князи
литовские давати будем только Литве, Руси, Жомойти, родичом старо-
житным и уроженцам Великого князества [...]. У складзе канфедэрацыі,
якая мела назvu Рэч Паспалітая, Княства праіснавала да канца 18 ст., калі
дзяржава была падзеленая паміж Расійскай імперыяй, Аўстрый і Прусіяй.

Іншая рэч, што Польшча на той час была ў лепшым палітычным і
еканамічным становішчы і таму валодала ўнутрыпалітычнай ініцыятывай
у Рэчы Паспалітай. Яна магла ажыццяўляць вялікадзяржаўную палітыку
ў дачыненні да ўсходнеславянскага насельніцтва Вялікага Княства. Але
неабходна пераадольваць гістарычныя стэрэатыпы, якія ўкладваюцца ў
сентэнцыі тыпу “барацьба беларускага народа супраць польской
экспансіі”, “паланізацыя беларускага краю”. Нельга катэгарычна сцвяр-
джаць, што падобнага ўвогуле не назіралася. Але ўзнікае пытанне, хто і
ў якіх формах вёў антыпольскую вайну? Калі пад “народам” разумець
г.зв. “народныя масы” (селянства, мяшчанства), то сярод гэтых пластоў
населніцтва якраз рэзкіх антыпольскіх выступаў, накшталт украінскай
хмяльніччыны, не было. Адзначаецца ўсплеск антыуніяцкага руху ў кан-
цы 16 – першых дзесяцігоддзях 17 ст., але адназначна антыпольскім яго
назваць нельга. Паланізацыя, якая назіралася на землях Вялікага Княства
Літоўскага, была шляхецка-элітарнай і шырокі народны пласт у 17 – 18 ст.
яна не закранала. А калі гаварыць пра барацьбу, што мела антыпольскія
адценні, то яе якраз вялі ў перад- і непасрэдна паслялюблінскі перыяд

прадстаўнікі шляхецкага саслоўя. Вялі да таго часу, пакуль у Рэчы Паспалітай (прыкладна ў 30 – 40-я гг. 17 ст.) не скансалідавалася пэўная палітычная супольнасць – “польскі народ шляхетны”.

Трэба заўважыць, што пры ўсім драматызме гісторыі беларускага народа ў 17 – 18 ст., звязаным з раздзіраннем нашай Бацькаўшчыны паміж Варшавай і Пецярбургам, паміж каталіцтвам і праваслаўем, нам няможна выракацца здабыткай нашых продкаў. Няма рацыі ў тым, каб прылічваць да нацыянальнага толькі тое, што было створана на беларускай мове. Няма падставаў дарыць суседзям альбо каму іншаму каштоўнасці нашай беларускай культуры, створаныя на польскай, рускай, лацінскай мовах.

Наогул, для Беларусі як даўній, гэтак і сучаснай, хараектэрная поліэтнічнасць, полілінгвізм. Грамадства павінна ведаць культурна-гаспадарчае жыццё нацыянальных меншасцяў (татараў, габрэяў, палякаў, рускіх, летувісаў, латышоў), іх прыязныя стасункі з дамінуючым беларускім насельніцтвам. Гэтаксама ў выкладанні курса гісторыі належнае месца павінна заняць адлюстраванне агрэсіўна-асіміляцыйнай палітыкі расійскіх уладаў, пачатак якой паклаў Іван IV. Пасля заходу Польшчы ў лютым 1563 г. ён загадаў перапісаць “и шляхту, и мещан и з женами, и с детьми”, а потым перасяліць іх “в свою отчину к Москве”. У Польшчу ж займелі жыхарства перасяленцы з вялікарускіх тэрыторый. Толькі першы “полон” з Вялікага Княства Літоўскага налічваў больш за 11 тыс. чалавек, бальшыня з якіх загінула. Асабліва трагічнай для беларусаў была вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай 1654 – 1667 гг. За гэты час колькасць насельніцтва на беларускіх землях скарацілася з 2,9 млн. чалавек да 1,4 млн. Беларусы гінулі не толькі ад голаду і зверстваў з боку войскаў, але і прымусова перасяляліся са сваёй Радзімы ў Расійскую дзяржаву: пад Москву, у Цэнтральную Расію, а часцей за ўсё – у Паволжжа і Сібір. Паводле няпоўных звестак у ваеннае ліхалецце былі выведзеныя каля 300 тыс. беларусаў, якія ўжо ніколі не вярнуліся на Бацькаўшчыну. Прычым палітыка перасяленняў была арганізаваная на дзяржаўным узроўні.

Тут неабходна адзначыць, што беларускі народ не быў “быдлам” для акупантай-захопнікаў, а змагаўся з ворагам, як гэта было ў 11 – 17, 20 ст. Інакш можна стаць на заганную пазіцыю, якая прыводзіць да культивацыі жывучых міфаў аб спрадвечнай цярпімасці беларусаў, іх заўсёднай бесканфліктнасці, талерантнасці. Гэта не зусім так. Дакладней, зусім не так! Мы – нармальны народ! Калі былі моцнымі, то далёка не талерантна здымалі званы з ноўгарадскай Сафіі (1066 г., Усяслаў), брали

салідную канtryбуцыю з Москвы (1372 г., Альгерд), наводзілі свае парадкі ў Москві (1604 – 1612 гг., Ілжэдзімітрыяд). Яну Вісліцкаму беларусы часоў Грунвальда ўяўляліся “сеючымі смерць”. А ці ж можна гаварыць аб канфесійнай бесканфліктнасці за часы дынастычнай барацьбы Альгердавічаў, грамадзянскай вайны 30-х гадоў 15 ст., мяцяжу Глінскага? Так, разважаць аб талерантнасці беларусаў 16 – 20 ст. слушна, але аваязкова адзначаць, што талерантнасць – гэта такі стан грамадства, калі ка-рэннае насельніцтва з’яўляецца гаспадаром на сваёй дзяржаўнай тэрыторыі і дазваляе іншаземцам, іншаверцам валодаць і карыстацца тымі ж правамі, што і самі. Тая ж знакамітая цярпімасць беларусаў (яна бачыцца вынікам страшэнных ваеных катаклізмаў на беларускіх землях у 17 – 20 ст.) час-цяком нагадвае прыніжанасць, беспрынцыпнасць і палітычную мімікрую.

Такім чынам, калі палітычнае эліта краіны ставіць за мету выпра-цоўку ў грамадстве ідэалогіі дзяржаўнага патрыятызму, то без згубы часу ёй неабходна звярнуцца да выкарыстання здабыткаў мінуўшчыны, якія дапамогуць насельніцтву Беларусі спасцігнуць веліч і непаўторнасць Баць-каўшчыны. Адсюль тая адказнасць, якая ўскладаецца ў сучасны момант развіцця беларускага грамадства на гісторыкаў. Ад іх патрабуеца далей-ши перагляд застарэлых, схематычных, ідэалагізаваных канцепцый, вый-сце на новы ўзоровень дыялогу з грамадствам. Да людзей неабходна данесці ўсё багацце беларускай гісторыі. Беларусь павінна заняць адпаведнае, пачэснае єўрапейскай месца, якое яна зымала ў сярэднявечнай Еўропе.

ПЫТАННІ ДА ВЫСТУПОЎЦЫ І ЯГОНЫЯ АДКАЗЫ.

Валянцін Голубеў (Менск): Ці не лічыце Вы, што ў Рэспубліцы ў дзяржаўных маштабах іправодзіцца палітыка па згортванню выкладання гісторыі Беларусі ў навучальных установах?

Павел Лойка (Менск): Не могу сказаць за ўсю дзяржаву. У Бела-рускім Дзяржаўным універсітэце гэтага не адбываецца.

Генадзь Семянчук (Гародня): Гарадзенскі дзяржаўны універсітэт атрымаў два варыянты вучэбнага стандарту на 2001 г. Першы выйшаў з БДУ, другі – з МДПУ імя М.Танка. І сёння распачалася ломка таго, што ўжо было створана. Ідзе рэзанне па-жывому. Ці ўдзельнічалі Вы ў рас-працоўцы гэтых стандартоў?

І другое пытанне. Чаму БДУ і, у прыватнасці, гістарычны факуль-тэт не ўстае на абарону такой структурнай адзінкі як кафедра беларус-кай культуры?

Павел Лойка (Менск): У распрацоўцы стандартаў я не ўдзельнічай. Што датычыць кафедры, то мы гатовыя выступіць у абарону, але да нас ніхто не звяртаўся.

Валянцін Голубеў (Менск): Ці не лічыце Вы, што нам самім трэба выступіць з ініцыятывай выкладання гісторыі Беларусі ў кантэксце гісторыі Еўропы або свету? Да гэтага часу гісторыя Еўропы выкладаецца сама па сабе, гісторыя Беларусі – сама па сабе.

Павел Лойка (Менск): Цалкам згодны. Наш (з Г.Галенчанкам) падручнік па гісторыі Беларусі для 10 класа сярэдняй школы накіраваны менавіта на гэтую ідэю. А той падручнік, які ляжыць у рэдакцыі “Народнай адукацыі”, не трактуе нас як еўрапейскую дзяржаву.

ДА ПРАБЛЕМАЎ ГІСТАРЫЯГРАФІІ ГІСТОРЫ БЕЛАРУСІ ЯК НАВУЧАЛЬНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

Гістарыяграфія як раздзел гістарычнай навукі з'яўляеца падсумаваннем усяго зробленага гісторыкамі, падставай для метадалагічнага аналізу, гісторыясофскіх і ідэалагічных разважанняў. Такім чынам яна ўпłyвае на генерацыю маладых навукоўцаў, фармуе проблематыку іх даследаванняў, сістэму каштоўнасцяў, эталоны аналізу і сінтэзу гістарычных фактаў. Нездарма веданне гісторыі проблемы часам амаль цалкам супадае з веданнем гістарыяграфіі. На нашу думку, вельмі істотную ролю ў працэсе падрыхтоўкі гісторыкаў-прафесіяналаў у беларускіх ВНУ адыгрывае не толькі фармаванне ведаў па гісторыі нацыянальнай гістарыяграфіі, але і складванне цэласнага ўяўлення па ўсёй сукупнасці даследаванняў.

Парадаксальна, але беларуская гістарычная навука, якая паводле сваёй асноўнай функцыі павінна даваць адказ на пытаннe, што такое мінулае нашага народа, сама з цяжкасцямі ўздымаеца да асэнсавання ўласнага гістарычнага шляху. Адзначым, што заганы айчыннай гістарычнай навукі нідзе так яскрава не выяўляюцца, як у працэсе выкладання курса гістарыяграфіі гісторыі Беларусі. Дадзены матэрыял з'яўляеца спробай акрэсліць некаторыя проблемы гістарыяграфіі гісторыі Беларусі як навучальнай дысцыпліні.

Цэнтральныя проблемай гістарыяграфіі гісторыі Беларусі, як навучальнай дысцыпліні з'яўляеца адсутнасць элементарнай навучальна-метадычнай базы: падручнікаў і дапаможнікаў. Бадай адзіны наяўны са-вецкі навучальны дапаможнік З.Ю.Капыскага і В.У.Чапко¹ маральна са-старэў ужо на мяжы 1980-х і 90-х гадоў і можа быць выкарыстаны толькі фрагментарна. Цалкам абысці ў працэсе выкладання гэтае выданне нельга, што само па сабе спараджае пэўныя дыскамфорт, бо часам кніга з'яўляеца адзінай крыніцай ведаў для студэнтаў (зразумела па-за лекцыямі), асабліва ў правінцыйных ВНУ. Лепшае выйсце з такай сітуацыі – гэта зварот да асобных артыкулаў і манаграфічных даследаванняў. На жаль, нельга гаварыць пра шырокі спектр сінтэзных прац, прысвечаных гістарыяграфіі гісторыі Беларусі. Але нават лепшыя сярод адпаведных манаграфій² патрабуюць дадатковых каментароў і пераасэнсавання з улі-

¹ Копыскій З.Ю., Чепко В.В. Историография БССР (эпоха феодализма). Минск, 1986.

² Михнук В.Н., Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1945 гг.). Минск, 1985; Михнук В.Н., Петровик П.Т. Историческая наука Белорусской ССР 80-е годы. Минск, 1987.

кам значных зменаў. Частка працаў (дысертацыі) знаходзіцца ў неапублікованым стане³, таму яны аўтаматычна выпадаюць з поля зроку. Падборка артыкулаў, прысвеченых асобным гісторыяграфічным праблемам гісторыі Беларусі, толькі часткова кампенсуе інфармацыйны вакуум. Найбольш канцэптуальная абагульненні па развіцці беларускай нацыянальнай гісторыяграфіі зроблены толькі ў 90-я гады мінулага стагоддзя. У першую чаргу гэта працы гарадзенскага гісторыка Д. Карава, сярод якіх вылучаецца манографія, апублікованая ў “Нашым Радаводзе” ў 1993 г.⁴ Гэтае даследаванне прысвячанае палітыцы царызму і фармаванню гісторычнай навукі Беларусі канца 18 – пачатку 20 ст. Практычныя вынікі даследавання сам аўтар бачыць у стварэнні на базе працы “шэрагу спецкурсаў на гісторычных і філалагічных спецыялізацыях ВНУ Беларусі”⁵. Пры ўсёй каштоўнасці аўтарскага аналізу і біблія- і біяграфічнай інфармацыі даследаванне з'яўляецца аглядным (са спасылкамі 160 старонак), але здольна закрыць прабел у літаратуры па развіцці айчыннай гісторыяграфіі за перыяд канец 18 – пачатак 20 ст. Шырокое ўжыванне працы ў навучальным працэсе абмежавана хіба толькі з тэхнічнага боку. Кніга выдадзена накладам у 300 асобнікаў.

“Энцыклапедыя гісторыі Беларусі”, 5 тамоў якой выйшла ў 1993–1999 гг., стала значным этапам у падвядзенні вынікаў вывучэння гісторыі Беларусі. Пры адсутнасці іншых крэніцаў яна фактычна з'яўляецца для студэнтаў самым неабходным даведнікам пры вывучэнні гісторыяграфіі гісторыі Беларусі, у першую чаргу дзякуючы наяўнасці зводнага артыкула па нашай праблеме⁶ і шматлікім біяграфічным матэрыялам, прысвяченым гісторыкам, якія вывучалі мінулае Беларусі.

Па зразумелых прычынах па-за навучальным працэсам і недасягальнаі для шырокага кола спецыялістаў-гісторыкаў застаецца пакуль самая ўдалая сінтэза гісторыі станаўлення беларускай гісторыяграфіі, створаная нямецкім гісторыкам Райнера Лінднерам⁷. Аб’ём кнігі без скарачэнняў і спіса літаратуры дасягае 484 старонак. Пераклад гэтай працы, прысвяча-

³ Lindner R. Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik im Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999. S.13.

⁴ Карев Д.В. Белорусская историография конца XVIII-нач. XX веков. Наш Радавод. Кн. 5. Ч. II. Гродна, 1993. С. 234-393.

⁵ Карев Д.В. Белорусская историография конца XVIII-нач. XX веков. Наш Радавод. Кн. 5. Ч. II. Гродна, 1993. С. 246.

⁶ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Мінск, 1996. С. 17-31.

⁷ Lindner R. Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik im Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999.

най нацыянальнаму будаўніцтву і гістарычнай палітыцы ў Беларусі ў 19 і 20 ст., можа і павінен стаць падмуркам для фармавання ў студэнтаў-гісторыкаў ведаў па гісторыі айчыннай гістарычнай навукі. Не ў апошнюю чаргу кніга Р.Лінднэра ілюструе новыя для айчыннай гістарыяграфіі аспекты і ракурсы аналіза. Нават выбарачны пералік раздзелаў: “Спаборніцтва міфаў: Нацыянальная гісторыя versus Савецкай гістарыяграфіі”, “Гісторыкі і партыя”, “Гісторыя як прапаганда”, “Партызанскі міф у гісторыі і літаратуры” і іншыя, дазваляе адзначыць, што хуткае давядзенне яе да айчыннай аўдыторый стане наступнай па значнасці падзеяй пасля перакладу на беларускую мову кнігі Юры Туронка “Беларусь пад нямецкай акупацыяй”.

У бліжэйшы час наўрад ці трэба чакаць з’яўлення на Беларусі блізкіх па тэматыцы і аўёму даследаванняў. Тым не менш, справай прэстыжу для айчыннай гістарыяграфіі павінна стаць стварэнне хаця б нарысаў па гістарыяграфіі Беларусі, патрэбных для студэнцтва.

Таксама трэба адзначыць, што да сённяшняга часу існуе відавочная блытаніна ці падмена паняццяў “беларуская гістарыяграфія” і “гістарыяграфія гісторыі Беларусі”. Фактычна гэта можна прасачыць на прыкладзе адпаведных артыкулаў 3 тома “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”⁸. Зразумела, што гэтыя паняцці шмат у чым супадаюць, але існуе і пэўная розніца. Паняцце “гістарыяграфія гісторыі Беларусі” нам падаецца больш шырокім. Пад “беларускай гістарыяграфіяй” трэба разумець па сутнасці гісторыю станаўлення айчыннай гістарычнай навукі, пошук гістарычнай неперарыўнасці працэсу фармавання памяці пра мінуўшчыну беларускага народа. У адпаведнасці з гэтым, паняцце “беларуская гістарыяграфія” атаясамліваецца са станаўленнем нацыянальнай гістарыяграфіі. Прывклады абагульняючых працаў такога характару ёсць як у айчыннай гістарычнай навуцы (у першую чаргу, гэта даследаванні Д.Карава), так і замежнай (самай грунтоўнай пазыцыяй з’яўляецца манографія нямецкага гісторыка Р.Лінднэра). Комплекснага даследавання, якое б ахоплівала гісторыю беларускай і замежнай гістарыяграфіі Беларусі няма.

Наступная праблема з’яўляецца па сутнасці працягам папярэдніх. Гісторыя Беларусі прама ці ўскосна цікавіла і працягвае цікавіць навукоўцаў замежжа. На сённяшні дзень рэдкі даследчык мінулага Беларусі абмяжоўваецца толькі вынікамі працы айчынных гісторыкаў. Можна адзначыць, што беларуская гістарычная навука, на станаўленне якой сямым непасрэдным чынам паўплывала супрацьстаянне польскай і рускай

⁸ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Мінск, 1996. С. 17-31.

гісторыяграфіі, не пазбавілася моцнай залежнасці ад апошніх. З'яўленне беларускай нацыянальнай гісторыяграфіі стала значным фактам, але ў сілу розных гісторычных абставінаў яна была вымушана абмяжоўвацца і тэматычна, і метадалагічна. Менавіта гэта, як і традыцыйна шчыльныя гісторычныя сувязі з суседнімі краінамі, абумовіла наяўнасць тут шырокага спектру актуальных даследаванняў. Асаблівае месца належыць польскай гісторыяграфіі другой паловы 19 і 20 ст. І калі рэальнна нельга абысці пры вывучэнні праблемаў беларускай медыевістыкі даследаванні Г.Лаўмянскага, А.Прахазкі, Л.Каланкоўскага і іншых гісторыкаў, то ўключыць аналіз іх творчасці ў курс гісторыяграфіі гісторыі Беларусі нам бачыцца неабходнай задачай. Наяўныя матэрыялы, на жаль, храналагічна абмежаваныя⁹. Звядзенне і агляд нават часткі асноўных працаў польскіх гісторыкаў па беларускай праблематыцы для многіх маладых гісторыкаў адкрыла б новыя перспектывы. Вывучэнне беларускай і блізкай да яе праблематыкі ў рускай савецкай гісторыяграфіі 20 ст., нягледзячы на тое, што ў межах СССР пераважна беларусам адводзілася роля даследчыкаў уласнай гісторыі, мае, як паказваюць прыклады, перспектывы¹⁰. Крыху дзіўнавата выглядае тое, што ў “Энцыклапедыю гісторыі Беларусі”¹¹ ўвайшло толькі адзін артыкул, прысвечаны суседній гісторыяграфіі: “Расійская гісторыяграфія гісторыі Беларусі ў 19 – пачатку 20 ст.” Не менш каштоўным уяўляецца стварэнне скразнога агляду літоўскай гісторыяграфіі, хаця б на базе артыкулаў польскіх гісторыкаў¹². Аналагічную фільтрацыю трэба зрабіць з украінскай, нямецкамоўнай і іншымі гісторыяграфіямі. Паралельнае вывучэнне беларускай, польскай, рускай, літоўскай і іншых гісторыяграфічных традыцый дазволіла б запоўніць праблемы ў айчыннай гісторычнай навуцы і навучальным працэсе.

Свае складанасці мае праблема перыядызацыі гісторыяграфіі гісторыі Беларусі. Існуе савецкая перыядызацыя гісторыяграфіі Беларусі феадальнага перыяду, якая падзяляецца на дарэвалюцыйную, савецкую даваеннную і пасляваеннную¹³. Агульная перыядызацыя гісторыяграфіі гісторыі Беларусі

⁹ Смалянчук А. Кастусь Каліноўскі ў польскай гісторычнай традыцыі // Спадчына. 1998. № 2. С. 84-105; Краўцэвіч А. Фарміраванне канцепцыі генезісу Вялікага княства Літоўскага ў польскай гісторыяграфії // Беларускі Гісторычны Часопіс. 1998. № 1. С. 47-54.

¹⁰ Янушкевіч А. Інфлянцкая вайна 1558-1582 гг. у савецкай гісторыяграфіі // Беларускі гісторычны агляд. 1999. Т. 6. Сш.1-2. С. 222-242.

¹¹ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Мінск, 1996. С. 18-19.

¹² Напр., Kosman M. Przegląd badań nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego na Litwie radzieckiej w latach 1945-1979 // Zapiski Historyczne. T. XLVI. R. 1981. Zeszyt 1. S. 91-121.

¹³ Копысский З.Ю., Чепко В.В. Историография БССР (эпоха феодализма). Минск, 1986.

за перыяд 12 – пачатак 20 ст. няма. Тая ж “Энцыклапедыя гісторыі Беларусі” працянуўвае артыкулы “Гісторыя Беларусі ў летапісах і хроніках” (Г.Штыхай), “Гістарыяграфія гісторыі Беларусі ў 16 – пачатку 20 ст.” (Д.Караў), “Расійская гістарыяграфіі гісторыі Беларусі ў 19 – пачатку 20 ст.” (З.Капыскі, Г.Штыхай), “Станавленне нацыянальнай гістарыяграфічнай канцэпцыі” (М.Біч)¹⁴. Наколькі слушны такі падзел матэрыялаў, пакажа час.

Зрабіць перыядызацыю на падставе артыкулаў можна з вялікімі нацяжкамі, бо тут не ўлічаюцца асаблівасці і ўмовы некаторых перыяду. Падзел не з'яўляецца да канца лагічным. Д.Караў вылучыў у развіцці беларускай гістарыяграфіі канца 18 – пачатку 20 ст. два перыяды: 1. Канец 18 – сярэдзіна 19 ст. 2. 1861 – 1917 гг.¹⁵ Менш за іншыя павінна выклікаць прэтэнзіі перыядызацыя гістарыяграфіі гісторыі Беларусі 20 ст., але і тут ёсць разыходжанні. На працягу 20 ст. Д.Караў вылучыў чатыры этапы развіцця беларускай гістарыяграфіі (20-я гады, 30 – 50-я гады, сярэдзіна 50-х – сярэдзіна 80-х, сярэдзіна 80-х – пачатак 90-х)¹⁶. У “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” працы гісторыкаў 1920-1990-х г. падзелены таксама на чатыры перыяды: гістарыяграфія старожытнага перыяду (да 13 ст.), гістарыяграфія 14 – 18 ст., гістарыяграфія 19 – пачатку 20 ст., гістарыяграфія савецкага перыяду. Да таго ж асобна вылучаецца раздзел “Гісторыя Беларусі ў даследаваннях беларускай эміграцыі”¹⁷. Р.Лінднер групуе матэрыял па 20 ст. у трох вялікіх раздзелах: “Нацыя і гісторыя пры сталінізме. 1921 – 1944”, “Гістарычная палітыка паміж сусветнай вайной і адлігай. 1944 – 1954”, “Нацыянальнае будаўніцтва і гістарычнае палітыка познесавецкага і постсавецкага часу”¹⁸.

Праблемы гістарыяграфіі айчыннай гісторыі як навучальнай дысцыпліны адлюстроўваюць сучасны стан гістарычнай навукі ў Беларусі. Наўгун്യя на сённяшні дзень працы толькі часткова адпавядаюць патрабаванням часу і мала чым дапамагаюць студэнтам-гісторыкам. Вырашэнне праблемаў гістарыяграфіі гісторыі Беларусі магчыма толькі на падставе сінтэзу даследаванняў айчынных і замежных гісторыкаў.

¹⁴ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Мінск, 1996. С. 16-17, 17-18, 18-19, 19-22.

¹⁵ Карев Д.В. Белорусская историография конца XVIII-нач. XX веков. Наш Радавод. Кн. 5. Ч. II. Гродна, 1993.

¹⁶ Караў Д. Беларуская гістарыяграфія XX ст. - адна з крыніц фарміравання менталітэту нацыі // Беларускі Гістарычны Часопіс. 1995. № 3. С. 103.

¹⁷ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Мінск, 1996. С. 22, 22-23, 23-26, 27-28, 28-31.

¹⁸ Lindner R. Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik im Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999. S. 7-8.

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня)

АКТУАЛЬНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ВЫВУЧЭННЯ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСІ

Кожны этап у развіцці грамадства выстаўляе новыя патрабаванні да гісторычнай навукі, ставіць пытанні, якія раней маглі здавацца неактуальнымі або маргінальнымі. Здаецца, што і цяпер мы знаходзімся ў пачатку такога новага этапу, калі адбываецца не толькі пераасэнсаванне гісторычнага шляху чалавецтва, але змяняюцца самыя прынцыпы падыходу да яго вывучэння.

Эвалюцыя гісторычнай навукі за апошнія два стагоддзі працякала ад захаплення палітычнай гісторыяй (18 – першая палова 19 ст) да глыбокай цікавасці эканамічнай гісторыяй (другая палова 19 – першая палова 20 ст.). У канцы мінулага стагоддзя вызначылася тэндэнцыя да паглыбленага вывучэння развіцця чалавечай думкі, гісторыі духоўнага жыцця чалавецтва. Можна прагназаваць, што праз паўстагоддзя падручнікі гісторыі будуть мець цалкам іншую, чым цяпер, прафорыю размеркавання матэрыялу. Большая і найважнейшая частка звестак будзе датычыць гісторыі культуры, гісторыі чалавечай думкі і грамадскіх адносінаў, меншая – гісторыі эканомікі, палітычнай гісторыі, якія будуть разглядацца як складовая частка гісторыі чалавечай цывілізацыі. Ці існуе сёння ў беларускай гісторычнай навуцы належны падмурак, на якім у будучым можна пабудаваць новыя падыходы да асэнсавання гісторыі нашага народу? І што належыць зрабіць, каб не апынуцца перад новым сацыяльным заказам з “пустымі рукамі”?

Сучасны стан беларускай гісторычнай навукі, а дакладней гісторыка-культурных даследаванняў у большасці ўяўляе сабой стракатую мазаіку, у якой асобныя “палі” запоўнены дастаткова густа, іншыя толькі пазначаныя, трэція ніяк не ўпісаныя ў агульную карціну. Уяўляецца, што беларуская гісторычная навука, пакідаючы вывучэнне культуры мастацтвазнаўцам, літаратурознаўцам, тэатразнаўцам і інш., так і не выпрацавала спецыяльнай метадалогіі даследавання гісторыка-культурнай проблематыкі. Пакуль што гісторыкі займаюцца не столькі працэсамі, колькі з’явамі. Прычым гэтыя з’явы ў большасці стасуюцца да вобласці інстытуцыянальнай пабудовы культуры ці да персаналій. У абагульняючых работах па гісторыі Беларусі, як правіла, раздзелы, прысвечаныя гісторыка-культурнай проблематыцы, напісаныя па прынцыпу пабудовы факталагічнага раду, калі ідзе пералік асобных з’яваў культуры і прозвішчаў. Аналіз яе тыпалагічных рысаў, працэсаў, якія ў ёй

адбываліся, у лепшым выпадку прадстаўлены ў якасці дадатку да асноў-нага зместу¹.

Стан распрацаўанасці гісторыка-культурнай праблематыкі ў айчын-най гістарыяграфіі добра ілюструе тэрміналагічны і паняційны аппарат, якім карыстаюцца навукоўцы. Без перабольшвання яго можна назваць інструментарыем, прызначаным для выпускніка сярэдняй школы. Такія паняцці, як “тыпалогія”, “субкультура”, “семантыка культуры”, якія сён-ня шырока ўжываюцца ўсходнімі і заходнімі калегамі беларускіх гісторы-каў пры аналізе гісторыка-культурнага працэсу і без якіх цяжка ўявіць паўнавартаснае даследаванне ў галіне культуры, толькі зредку можна спат-каць у работах айчынных аўтараў. Вялікая колькасць тэрмінаў ужыва-ецца без належнага аргументавання ці без вызначэння іх зместу, што часам прыводзіць да памылак. Красамоўным прыкладам гэтага можа служыць тэрмін “асветніцтва”. Да цэнтраў асветніцтва, напрыклад, да-лучаюць манастыры не толькі часоў сярэднявечча ці барока, але такса-ма эпохі Асветніцтва і рамантызму, калі секулярызацыя культуры стала вызначальнай тыпалагічнай рысай гісторыка-культурнага працэсу, а сак-ральныя ўстановы не столькі “асвятлялі”, сколькі стрымлівалі распаў-сюджуванне асветы.

Падобная карціна назіраецца і з тэрмінам “інтэлігэнцыя”. Часам да інтэлігентаў далучаюць магнатаў і шляхцічаў, якія вызначыліся на ніве культуры, не зважаючы на сацыяльнае значэнне гэтага тэрміну і атаясам-ліваюць яго з тэрмінам “інтэлектуал”². Нераспрацаўанасць і недаклад-насць тэрміналогіі і паняційнага апарату не можа не здзіўляць. Патрэба ў распрацаўаным інструментарыі гісторыка-культурных даследаванняў уз-нікае у тым выпадку, калі праводзяцца глыбокія распрацоўкі праблемы, калі неабходны анализ працэсаў, а не простая канстатацыя фактаў. Магчы-ма, новае пакаленне беларускіх гісторыкаў, якое з меншай пагардай ставі-цца да гісторыка-культурных даследаванняў, уядзез ў трывалы навуковы зварот тэрміналагічны і паняційны апарат, які распрацаўаны нашымі су-

¹ Гл., напр.: Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х ч. Ч.1 Пад рэд. М.П.Касцюка і інш. Мінск, 1994. С. 104-113, 259-266, 290-302. (Выключненнем з гэтага пераліку можа быць у некаторай ступені раздзел, прысвечаны культуры эпохі Рэнесансу, напісаны Г.Я.Галенчанкам. С. 192-200.)

² Змест паняцця “інтэлігэнцыя” на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў з’яўляецца предметам дыскусіі ў польскай і расійскай гістарыяграфіі. У выніку яе склаліся ўжо дастаткова акрэсленыя крытэрыі вызначэння інтэлігента як прадстаўніка пэўнай сацыяльнай групы. Гл., напр.: Kieniewicz S. Historyk a świadomość narodowa. Warszawa, 1982. S. 13-31; Лейкина-Свірская В.Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. Москва, 1981; Zieńkowska K. O prekursorach inteligencji polskiej uwag kilka // Inteligencja Polska XIX i XX w. Stud. 5. Warszawa, 1987. S. 9-30 і інш.

седзямі-гісторыкамі, а таксама замежнымі і айчыннымі культуролагамі, адаптуе яго для патрэбаў беларускай гісторычнай навукі і пашырыць.

Занядбанасць гісторыка-культурнай проблематыкі ў айчыннай гісторыяграфіі прыводзіць да становішча, калі гісторыка-культурныя даследаванні грунтуюцца на геаграфічных межах і перыядызацыі, вызначанай падзеямі палітычнай і эканамічнай гісторыі. У сувязі з гэтым, напрыклад, ва ўжо згаданых “Нарысах гісторыі Беларусі” перыяд барока (17 ст.) і частка перыяда класіцызму (18 ст.) трапілі ў адзін раздзел, што не адпавядае логіцы выкладання гісторыка-культурнага матэрыялу. Памылковай трэба таксама лічыць практику вызначэння дакладнай даты пры перыядызацыі. Дакладнасць храналагічнай мяжы ў гісторыі культуры – надзвычай рэдкая з’ява. Культура схільная да эвалюцыйнага развіцця, таму перыяды яе гісторыі не толькі паступова перацякаюць адзін у другі, але вельмі часта сусідуюць не толькі ў часе, але ў адной геаграфічнай просторы і нават у творчасці аднаго майстра. Так, узаемаперапляценнем рэнесансу і барока пазначаны перыяд ад другой паловы 16 да пачатку 17 ст. Класіцызм, сентыменталізм, рамантызм наогул сусідуюць побач на працягу амаль паловы стагоддзя, прычым класіцызм захоўвае вельмі моцныя пазіцыі ў шэрагу галінаў культуры (архітэктура, скульптура) і пасля “перамогі” рамантызму.

У гісторыі культуры, як падаецца, лепей карыстацца не тэрмінамі “мяжа” і “храналагічная рыса”, а тэрмінам, які яшчэ ў 19 ст. быў ва ўжытку ў гісторыкаў і цяпер яшчэ не забыты даследчыкамі старой школы – цэзура. У адрозненні ад мяжы, цэзура не аддзяляе, а толькі вылучае нейкі адэрзак часу ці працэсу. Айчынная гісторыяграфія культуры павінна яшчэ ўдакладніць, перагледзець ці абронтуваць уласную перыядызацыю, дзе будуть не толькі новыя прынцыпы падъходу да вызначэння перыяду, але таксама абгрунтаванне тэрміналогіі, якой карыстаюцца для іх азначэння³.

На працягу апошніх дзесяцігоддзяў 20 ст. азначыўся паварот да лепшага ў акрэсленні геаграфічных межаў гісторыка-культурных даследаванняў. Цяпер ужо Вільня і Беласточчына трывала ўвайшлі ў сферу зацікаўленасці беларускіх навукоўцаў. Спарадычна з’яўляюцца ў тэкстах таксама Дынабург (Дзвінск, Даўгаўпілс), Веліж, Невель і г.д. Прынцыпы

³ Пакуль яшчэ беларускія даследчыкі пры акрэсленні этапаў развіцця культуры вымушаныя ставіць ў адзін тыпалагічны рад такія рознаўцёроўневыя з’явы, як Адраджэнне, Асветніцтва, барока, рамантызм, сярэднявечча і г.д. Аб нестасоўнасці і непагічнасці такой практикі пісаў яшчэ ў 1980 г. Мальдзіс А. (На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палова XVII-XVIII ст.) Мінск, 1980. С. 19-20.)

ўключэння гэтых тэрыторый у сферу ўвагі беларускіх навукоўцаў па-ранейшаму گрунтуюцца ці на палітычных межах, якія адпавядаюць ак-рэсленаму перыяду ў гісторыі Беларусі ці на мапе Я.Карскага. Але палі-тычныя межы не заўсёды адпавядаюць межам арэалу, на якім фармуеца ці развіваецца акрэслены этнакультурны працэс. Што ж датычыць мапы Я.Карскага, то яна не з'яўляеца ўніверсальнай, бо акрэслівае толькі мяжу распаўсюджання беларускага этнасу на працягу некалькіх стагод-дзяў і не ўлічае “транскультурныя” ці полікультурныя з’явы, такія, на-прыклад, як культура Вялікага Княства Літоўскага ці літвінская культур-ная традыцыя 19 ст. Можна ўзгадаць тут падыходы, выпрацаваныя да геаграфічных межаў гісторыка-культурнага даследавання М.Шчакаціхі-ным, які зыходзіў не з палітычных ўтварэнняў, а з прынцыпа тыпалагіч-нага падабенства культурных з’яваў⁴. Дарэчы, гэтым жа прынцыпам здаў-на карыстаюцца нашыя польскія калегі. Яны не ліцаць нацыяналізмам уключэнне ў гісторыка-культурнае даследаванне ўсяго абшару Рэчы Пас-палітай ці нават Смаленска, у выпадку, калі гэтыя тэрыторыі ўваходзілі ў адзіную культурную прастору⁵.

Найбольшай праблемай айчыннай гістарыяграфіі культуры, безу-моўна, з'яўляеца метадалогія. Пакуль што базы для стварэння ўласнай метадалогіі гісторыка-культурнага даследавання ў айчыннай гістарыч-най навуцы няма. Адзіны шлях выйсця з такога становішча – вучыцца ў замежных калегаў. Варта было б паспрабаваць “накласці” ўжо існуючыя метадалогіі гісторыка-культурнага пошуку на “беларускі матэрыял” і паг-лядзець, як яны “працуюць”. Найбольш перспектывным на сучасным этапе развіцця айчыннай гістарыяграфіі культуры падаецца сістэмны ком-плексны падыход, які распрацоўваеца расійскімі навукоўцамі. Метада-лагічныя падставы яго створаныя культуралагічнай школай М.Кагана⁶. У гэтым рэчышчы працаўаў таксама Ю.Лотман, працуюць Л.Сафронава, І.Свірыда і іншыя расійскія навукоўцы. Падыход дае магчымасць асэн-саваць культуру як сістэму, якая мае ўласныя законы функцыянавання, адметную структуру, прынцыпы злучэння асобных яе частак, а таксама спецыфічныя стасункі з іншымі галінамі жыцця чалавечага грамадства і

⁴ Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Мінск, 1993.

⁵ Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. T. 1-6. Wrocław, 1971-1996; Słownik biograficzny teatru polskiego. 1765-1965. Warszawa, 1973; Raszewski Z. Krótka historia teatru polskiego. Warszawa, 1990; Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty. Warszawa, 1979 і інш.

⁶ Каган М.С. Філософія культуры. Санкт-Петербург, 1996; Художественная культура в докапіталістических формациях. Структурно-типологическое исследование. Под ред. М.С.Кагана. Ленинград, 1984 і інш.

прыроды. Вельмі перспектывўным уяўляеца цывілізацыйны падыход да гісторыка-культурных даследаванняў, але пры яго выкарыстанні належыць вельмі дакладна вызначыць дэфініцыі, у першую чаргу, само паняцце “культура”, а таксама такія, як “Усход”, “Захад”, “еўрапейская цывілізацыя” і інш. Апошні падыход дае магчымасць падключыць гісторыю культуры Беларусі да еўрапейскага інфармацыйнага поля, “упісаць” яе ў сусветныя цывілізацыйныя працэсы. І першая, і другая метадалогіі патрабуюць ад даследчыка энцыклапедычных ведаў, якія датычаць не толькі гісторыі беларускай і сусветнай культуры (у значэнні гісторыі духоўнага жыцця), але таксама гісторыі вытворчых сілаў, сацыяльнай і палітычнай гісторыі, культуралогіі і інш.

Набалелым пытаннем айчыннай гісторыяграфіі культуры, як, зрешты, і ўвогуле гісторыяграфії, з'яўляеца проблема гістарычных міфаў. Шэраг з іх сёння ствараеца і адыгрывае дастаткова канструктыўную ролю ў працэсе выспявання нацыянальнага самавызначэння беларусаў. Але большасць замаруджвае ці перакрэслівае фармаванне арыгінальнай гісторыяграфіі культуры. Дзеля прыкладу згадаем міф аб “польскай” культуры шляхты беларуска-літоўскіх земляў у часы Рэчы Паспалітай і ў першыя дзесяцігоддзі пасля яе занядзду. Міф пра польскасць шляхты беларуска-літоўскіх земляў адыграў дэструктуртыўную ролю ў фармаванні нацыянальнай культурнай спадчыны беларусаў. З поля зроку беларусаведаў выключалася цэлая скіба культуры, якая была польской толькі па мове, ды і мова, улічваючы апошнія даследаванні польскіх калегаў, не была па вялікаму рахунку польскай⁷. Даследчыкі шукаюць беларускую культуру, бяруць пры гэтым галоўнымі крытэрыямі мову і саманазув. Паводле гэтага прынцыпу ў спадчыну беларускай культуры трапляюць Ян Баршчэўскі, Ян Чачот, Вінцук Дунін-Марцінкевіч і не трапляе Адам Міцкевіч. Такі прынцып з'яўляеца мадэрнізацыяй, паколькі адбываеца перанясенне сучаснага разумення тэрмінаў “беларуская культура” і “польская культура” ў часы, калі яны яшчэ толькі фармаваліся і ўключаюць ў сябе розныя сацыяльныя і нават этнічныя скібы, у тым ліку, літвінскую культурную традыцыю, беларускую сялянскую культуру і інш. Гэтыя тэрміны мелі не столькі этнічнае, сколькі сацыяльна-палітычнае, геаграфічнае, канфесійнае значэнне.

Неабходна зрабіць рэвізію ўсёй спадчыны культуры беларуска-літоўскіх земляў часоў Рэчы Паспалітай і 19 ст. на падставе новых пады-

⁷ Kurzowa Z. Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w. Warszawa-Kraków, 1993.

ходаў да выяўлення вытоку і крыніцаў фармавання беларускай нацыянальнай культуры. Асобную ўвагу, як падаецца, належыць звязтаць на семантыку культурных з'яваў, шукаць карэнні асобных стэрэатыпаў, сюжэтаў, формаў, аналізуваць каштоўнасць арыентацыю культуры і іншыя яе элементы, якія замацаваліся і ў далейшым увайшлі ў культурны код нацыянальнай беларускай культуры.

Бадай што, найбольш балючай проблемай айчыннай гісторыка-культурнай навукі з'яўляецца проблема навуковых кадраў. Даследчык культуры павінен мець энцыклапедычныя веды. Дзеля высьвятлення фактараў, якія ўпłyвалі на фармаванне культурнага асяроддзя, належыць вадодаць гісторыяй эканомікі, фактурай палітычнай гісторыі, у тым ліку, не толькі беларускай, але і сусветнай. Гісторык павінен мець добрую культуралагічную падрыхтоўку, веды з галіны сусветнай культуры. Магчыма, менавіта гэта адштурхоўвае ад заняткай гісторыяй культуры маладых даследчыкаў. Выйсце з гэтай сітуацыі ляжыць у стварэнні гісторыка-культурнай школы, фармаванні аспірантуры па гэтай спецыяльнасці і забеспечэнні вучобы для маладых спецыялістаў у школах, якія маюцца па гэтих праблемах у Польшчы, Расіі. Важным падаецца таксама стварэнне механізму цеснага ўзаемадзеяння айчынных культуролагаў і гісторыкаў. Пакуль што канферэнцыі, семінары і іншыя навуковыя імпрэзы спецыялістаў гэтих галінаў ведаў адбываюцца аўтаномна. Неабходна злучыць іх у адной праграме і вызначыць прыярытэтныя кропкі ўзаемных намаганняў.

Вячаслаў Швед (Гародня)

ПРАБЛЕМЫ ВЫВУЧЭННЯ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАГА ЖЫЦЦЯ НА ЗЕМЛЯХ БЕЛАРУСІ (1772 – 1863)

Пад тэрмінам “грамадска-палітычнае жыццё” мы разумеем падзеі грамадскага жыцця (палітычныя і непалітычныя), палітыку ўрада, дзейнасць органаў дзяржаўнай улады і кіравання, дзейнасць патаемных, паў-патаемных арганізацый і грамадзянскіх груповак, палітычную барацьбу, нацыянальна-вызваленчы рух¹. Такое вызначэнне не пярэчыць поглядам, прынятым іншымі расійскімі², беларускімі³, польскімі⁴ сучаснымі даследчыкамі ўзнятых намі праблемаў.

На наш погляд, грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі ішло па трох напрамках: польскім, рускім і літвінскім. Першы падтрымліваўся польскім нацыянальна-вызваленчым рухам, другі – рускай урадавай палітыкай і рускім рэвалюцыйным рухам, трэці сілкаваўся “рэчпаспалітаўскім” рухам. Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух знаходзіўся ў зародковым стане, быў “рухам у сабе” і нараджаяўся ў барацьбе з польскім і рускім уплывамі.

Пры распрацоўцы дадзенай праблемы, трэба вырашаць наступныя задачы:

- выявіць механізм падзелаў Рэчы Паспалітай і далучэння земляў Беларусі да Расійскай імперыі;
- вызначыць перыяды эвалюцыі ўрадавай палітыкі ў адносінах да земляў Беларусі і даць ім харектарыстыку;
- даследаваць працэс уладкавання агульнаімперской сістэмы кіравання і суда;
- высвятліць палітычную ролю польскай і рускай сістэмаў адукациі;
- разглядзець галоўныя арганізацыйныя формы грамадска-палітычнага жыцця (патаемныя і паўпатаемныя таварыствы і арганізацыі);
- прааналізаваць дзейнасць “польскай” палітычнай эміграцыі і яе эмісараў на землях Беларусі;
- высвятліць месца і ролю земляў Беларусі ў рэвалюцыйных руках Расіі і Польшчы;

¹ Пугачёв В.П., Солов’ёў А.И. Введение в политологию. Москва, 1995. С. 8, 9, 11, 12; Наумова С.А. Что нужно знать о политике. Минск, 1997. С. 12-13; Политология: Энциклопедический словарь. Общ. ред. и сост. Ю.И.Аверьянов. Москва, 1999. С. 255.

² История России XIX-начала XX в. Под ред. В.А.Фёдорова. Москва, 1998. С. 87-104, 208-230.

³ Kovkель И.И., Ярмусик Э.С. История Беларуси с древнейших времён до нашего времени. Минск, 1998. С. 106, 115; Гісторыя сялянства Беларусі. У 3 ч. Т.1 Пад рэд. В.І.Мялешкі і інш. Мінск, 1997. С. 259; Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х ч. Ч.1. Мінск, 1994. С. 280, 288; Каўка А.К. Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.1. Мінск, 1993. С. 443.

⁴ Kieniewicz S. Historia Polski. 1795-1918. Warszawa, 1997. S. 28-30, 100-113.

- даць характеристыку першага этапу беларускага нацыянальна- вызваленчага руху (1794-1863 гг.).
- паказаць выпрацоўку асноватворных ідэяў і паняццяў грамадзянскай супольнасці ў працэсе грамадска-палітычнага жыцця земляў Беларусі.

Звернемся да гістарыграфічнага аналізу з мэтаю выяўлення стану даследавання пералічаных праблемаў і вызначым задачы, якія стаяць перад сённяшнімі даследчыкамі грамадска-палітычнага жыцця на землях Беларусі перыяду ад падзелаў Рэчы Паспалітай да Студзенскага паўстання 1863 – 1864 гг. Спынімся на працах канцептуальнага характару. Расійскія гісторыкі Ф.Е. Еленеў, М.В. Каяловіч, А.Вінаградаў, Г.А. Паўскі, І.І. Лапо спрабавалі даказаць, што Заходняя (ці Паўночна-Заходняя) Русь ніякая не “искони польская па духу и национальности”, а спрадвеку руская, бо край гэты насяляюць “миллионы русских граждан”⁵. Тэрмін “Заходняя Русь” выкарыстоўваўся імі ў дачыненні да тэрыторый Літвы і Беларусі. Еленеў пісаў, што Кацярына “аднавіла Расію ў тых межах, якія ўказаны ёй боскай воліяй, указаны ўсёю нашай гісторыяй, пачынаючы ад святога Уладзіміра і Яраслава I”⁶. Народ Заходняга краю, на яго погляд, не мае нацыянальнага вышэйшага класу, адарваны ад разумовага і грамадскага руху “сваёй Айчыны”⁷.

Найбольш паслядоўным “западнорусистом” быў Міхаіл Каяловіч. У адрозненні ад іншых ён вельмі любіў гэты край і з замілаваннем сэрца пісаў пра беларусаў: “Гэта старадаўняе племя, якога і паходжанне, і дзяржаўнасць пакрыты цемрай старажытнасці [...] Але пачніце глядзець на яе хаця б з таго часу, калі шмат чаго відаць ясна, напрыклад, з часу татарскага іга. Вы тады ўбачыце, што і дзяржаўнасць, і грамадскасць тут больш развіты, чым у Маларосії. Заходнерускае заканадаўства, літаратура, брацтва разгортваюцца тут перш усяго і паказваюць сваю моц”⁸. Але Каяловіч лічыў, што “не ўсялякая народнасць павінна складаць асобную дзяржаву”⁹, і, што беларусы, маларосы, вялікаросы – рускія людзі генетычна, матэрыйяльна і духоўна. Беларусь, Украіна, Расія – часткі адзінай цывілізацыі, таму пасля падзелаў Рэчы Паспалітай адбылося “аб’яднанне спрадвечных пачаткаў Заходняй і Усходняй Русі”¹⁰. “Величайшим багом” Каяловіч лічыў “обrusение” Беларусі: папаўненне шэрагаў адукам

⁵ Цыт па: Ігнатоўскі У.М. Гісторыя Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. Мінск, 1925. С. 79.

⁶ Цыт па: Ігнатоўскі У.М. Гісторыя Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. Мінск, 1925. С. 59.

⁷ Цыт па: Ігнатоўскі У.М. Гісторыя Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. Мінск, 1925. С. 81.

⁸ Кояловіч М.О. Ответ г. Костомарову на его статью в № 118 газеты «Голос». Санкт-Петербург, 1864. С. 23.

⁹ Кояловіч М.О. Об этнографической границе между Западной Россией и Польшею // Сборник статей, разъясняющих польское дело в отношении к Западной России. Вильна, 1885. Вып. 1. С. 105.

¹⁰ Кояловіч М.О. Чтение по истории Западной России. Санкт-Петербург, 1884. С. 301.

ваных чыноўнікаў і духоўных асобаў за кошт мясцовых рускіх праваслаўных людзей, будаўніцтва праваслаўных храмаў і царкоўна-прыходскіх школаў, аднаўленне праваслаўных царкоўных брацтваў, развіццё нацыянальнай свецкай адукацыі¹¹.

А. Вінаградаў лічыў, што распаўсюджаны погляд рускіх на “Заходні край” як на Польшчу “ўжо не раз саслужыў у іх гісторыі смутную службу і ў той жа час ворагам рускай народнасці і праваслаўя даў зачэпку абвінавачваць нас не толькі ў захопе краю, але як бы і ў прыгнечанні яго прыродных нацыянальных памкненняў”¹². І.І. Лапо ў сваёй кнізе “Западная Россия и её соединение с Польшшей в их историческом прошлом” адносіў да Заходняй Расіі Віленскую, Віцебскую, Гарадзенскую, Менскую, Магілёўскую губерні, а часам і Смаленскую. Ён быў упэўнены, што “будучае Заходняй Русі знаходзілася цалкам у руках рускага ўрада, без таго ці іншага ўплыву грамадства на яго палітыку”. І.Лапо слушна лічыў, што Рэч Паспалітая – гэта федэратыўны саюз дзвюх дзяржаваў (ВКЛ і Польшчы), што ВКЛ ніколі не ўваходзіла ў Польшчу, а польскія патрыёты хочуць уключыць яе ў адраджаемую новую Польшчу “ад мора да мора”¹³.

У кнігах В.Ю. Ластоўскага¹⁴, У.М. Ігнатоўскага¹⁵, У.І. Пічэты¹⁶, М.В. Доўнар-Запольскага¹⁷, М.Лішэвіча¹⁸ гісторыя Беларусі разглядалася з нацыянальных пазіцый і з падкрэсліванным глыбокіх каранёў беларускай дзяржаўнасці. Супрацьлеглы погляд мелі аўтары падручнікаў “Істория Белорусской ССР” і “Істория БССР”¹⁹, але на багатай фактологіі часам і яны рабілі даволі слушныя высновы па асобых праблемах палітычнага развіцця земляў Беларусі пасля іх уваходу ў склад Расійскай імперыі. Сучасны погляд на гісторыю зямель Беларусі пасля падзелу Рэчы Паспалітай выказалі беларускія гісторыкі А.Кіштымаў і Я.Анішчанка. А.Кіштымаў

¹¹ Коялович М.О. Чтение по истории Западной России. Санкт-Петербург, 1884. С. 289-290.

¹² Виноградов А.А. Значение царствования императрицы Екатерины II для Северо-Западного края: Крат. историч. очерк. Вильно, 1904. С. 3.

¹³ Лапо И.И. Западная Россия и её соединение с Польшней в их историческом прошлом. Прага, 1924. С. 16, 20-21.

¹⁴ Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1992.

¹⁵ Ігнатоўскі У.М. Гісторыя Беларусі ў XIX-пачатку XX ст. Мінск, 1925; Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 1991.

¹⁶ Пічета В.І. История белорусского народа // Курс белорусоведения. Москва, 1920; Пічета В.І. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, 1940.

¹⁷ Доўнар-Запольскі М.В. Асновы дзяржаўнасці Беларусі. Мінск, 1994.

¹⁸ Лішэвіч М. Расейская палітыка на землях былога Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панаванне Кацярыны II і Паўла I (1772-1801). Вільня, 1933.

¹⁹ История Белорусской ССР. В 5 т. Т.1. /Л.С. Абецедарский, В.Н. Перцев, К.И. Шабуня. Минск, 1961; История БССР. В 2-х ч. Ч.1. Под ред. В.В. Чепко, А.П. Игнатенко. Минск, 1981.

доказна напісаў у сваім артыкуле “Аб характары становішча Беларусі”, што зводзіць гісторыю Беларусі канца 18 – пачатку 19 ст. да схемы “Беларусь – калонія” нельга, бо “не ўсялякае заваяванне і захоп – каланіальная экспансія”, якая “не існуе ў адрыве ад капіталізму і капіталістычнай сусветнай сістэмы”. Аўтар даказвае, што Беларусь не стала аб’ектам каланіяльнай экспансіі, бо 1) палітыка насаджэння на Беларусі рускага землеўладання поспеху не мела; 2) размяшчэнне асноўнага эканамічнага патэнцыялу ў сельскай мясцовасці з’яўляецца трывалай рысай беларускай эканомікі; 3) “разбор шляхты” супярэчыць метадам класічных каланізатораў, якія імкнутца захаваць у калоніях мясцовую “туземную” ўладу, каб з яе дапамогай эксплуатаваць падпрадкаванае насельніцтва; 4) праводзілася палітыка ўніфікацыі, збліжэння, зліцця ў адзінае цэлае, а не падзелу на метраполію і калонію (роўнасць беларускай шляхты ў правах з рускім дваранствам, скасаванне уніі, русіфікацыя адміністрацыйнага кіравання і адукцыі); 5) рэпрэсіі насілі часовы характар²⁰. Я.Анішчанка ў кнізе “Беларусь часоў Кацярыны II” раскрыў старонкі гісторыі беларускіх зямель пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай і слушна заявіў, што праведзеная царскім урадам вернападданая прысяга “стварыла ідэалагічную падставу для існавання трывалай канцепцыі аб добраахвотным уз’яднанні Беларусі з Расіяй”²¹.

Польская гісторыкі Т. Мараўскі²², У. Касякевіч²³, Г. Масціцкі²⁴, М.Кукель²⁵ разглядалі такія пытанні, як падзелы Рэчы Паспалітай, паўстанні 1794 і 1830 – 1831 гг., вайна 1812 г. і адносіны Напалеона да Польшчы, развіццё адукцыі, яе ўплыў на фармаванне патрыятычнай моладзі, дзеянніасць польскай эміграцыі, польскае пытанне, палітыка расійскіх уладаў у адносінах да Польшчы і Літвы, рэлігійныя справы, арганізацыя і дзеянніасць органаў кіравання і суда. Усе яны разглядаюць гісторыю земляў былога ВКЛ, як частку гісторыі Польшчы і ацэньваюць падзеі скрозь прызму барацьбы за адраджэнне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. У гісторыі ВКЛ іх найбольш цікавяць польскасці. Ад гэтай нацыя-

²⁰Кіштымаў А. Аб характары становішча Беларусі ў складзе Расійскай імперыі // Настаўніцкая газета. 10 лютага 1996 г. С. 3.

²¹Анішчанка Я.К. Беларусь у часы Кацярыны II (1772-1796 г.) Мінск, 1998. С. 35.

²²Morawski T. Dzieje narodu polskiego w krótkosci zebrane... T. 6. Polska pod obcym panowanem. Poznań, 1872.

²³Kosiakiewicz W. Historja Polski porozbiorowej na tle ruchu światowego: Fakty. Daty. 1795-1917. Warszawa, 1917.

²⁴Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. T.1. 1772-1800. Wilno, 1919; Mościcki H. Litwa i Korona w епосе porozbiorowej. Warszawa, 1920.

²⁵Kukel M. Dzieje Polskie porozbiorowej 1795-1921. Wyd. 4. Paris, 1984.

нальнай пазіцыі не адышлі і сучасныяпольскіягісторыкі: С.Кеневіч²⁶, Ю.Кальбушэўскі²⁷, П.Ясяніца²⁸ і інш.

Па праблемах падзелу Рэчы Паспалітай даследаваліся такія пытанні, як становішча Беларусі падчас падзелаў, рашэнне дысідэнцкага пытання, знешнепалітычныя падзеі, прычыны падзення дзяржавы. Але да гэтагачасу не выяўленыя механизмы далучэння земляў Беларусі да Расейскай імперыі, не акрэсленыя наступствы інкарпарацыі, не выяўлены харктар сувязі Беларусі з Расейскай імперыяй. Аб палітыцы царызму ў адносінах да земляў Беларусі фрагментарна пісалі былыя і сучасныя рускія, польскія і беларускія даследчыкі. Яны закранулі такія пытанні, як паланізацыя і барацьба з ёю, ход “рускай справы”, эвалюцыя палітыкі на далучаных землях, перабудова адміністрацыйнай сістэмы, ліквідацыя уніяцтва і паступовы наступ праваслаўя, прадваранская сутнасць расейскай палітыкі. Аднак нягледзячы на шматлікую літаратуру, комплекснага і ўсебаковага аналізу царской палітыкі на землях Беларусі няма. Асабліва мала даследаваныя такія пытанні, як ссылка, дэпартыцыя, канфіскацыя, секвестр у палітыцы расейскага ўрада ў дачыненні да жыхароў Беларусі. Няма даследавання па фармаванню і дзейнасці палітычнай паліцыі на землях Беларусі, не аргументаваны перыяды ў эвалюцыі расейскай палітыкі ў Беларусі, ніхто не параноўваў апошнюю з палітыкай іншых захопнікаў земляў Рэчы Паспалітай.

Сярод праблемаў усталівання новай сістэмы суда і кіравання даследаваны пытанні ўладкавання новага гарадскога кіравання пасля скасавання магдэбурскага права беларускіх гарадоў, функцыянаванне мясцовага апарату кіравання і суда, склад чыноўніцтва ў 1830 – 50-я гады. Але ўладкаванне агульнаімперскай сістэмы кіравання і суда, як сродка русіфікацыі і ўніфікацыі земляў Беларусі з цэнтральнымі рэгіёнамі Расіі не разглядалася, не выдзелены перыяды гэтага працэсу, не падкрэслена розница ў адносінах царскага ўрада да заходніх і ўсходніх земляў Беларусі, не даследаваны выборы ў органы мясцовага самакіравання як сродак палітыкі і склад чыноўніцтва, як кадравая палітыка царызму.

Пытанні адукатычнай палітыкі самадзяржаўя на землях Беларусі разглядаючы фрагментарна ў шматлікайпольскай, рускай і беларускай літаратуры па праблемам развіцця адукаты: дзейнасць Віленскай навучальнай акругі, распаўсюджванне расейскай і польскай сістэмаў адукаты (у тым ліку

²⁶ Kieniewicz S. Historia Polski. 1795–1918. Warszawa, 1997.

²⁷ Kolbuszewski J. Kresy. Wrocław, 1995.

²⁸ Jasenica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Cz.III. Dzieje agonii. Warszawa, 1972.

колькасныя характарыстыкі). На сённяшні дзень няма даследаванняў аб ролі расійскай сістэмы адукцыі ў русіфікацыі беларускай моладзі, а польскай - у паланізацыі, не паказаныя ўстановы адукцыі, як арэна палітычнай барацьбы паміж польскай і рускай сістэмамі адукцыі, не выдзелены сродкі гэтай барацьбы і не звернута ўвага на палітычную ролю выхавання.

Польскае пытанне, як праблема, па сутнасці з'яўляецца асноўным зместам амаль усіх публікацый польскіх гісторыкаў аб падзеях палітычнага жыцця краіны пасля трох падзеяў Рэчы Паспалітай. Звернута ўвага на тое, што палітычнымі памкненнямі польскіх патрыётаў было адраджэнне дзяржавы ў межах 1772 г., вызначаны этапы і сродкі барацьбы за вырашэнне гэтай задачы, даследавана значэнне “польскай карты” у планах Аляксандра I і Напалеона, а таксама ваенныя падзеі франка-рускай вайны 1812 г. Толькі ў апошнія гады намеціўся паварот да даследавання такіх праблемаў, як планы адраджэння ВКЛ напярэдадні вайны, ВКЛ 1812 г., удзел літоўска-беларускага войска ў вайне на баку Напалеона. Але комплексна і з прыцягненнем польскіх крыніцаў і архіўных матэрыялаў яны не вывучаліся. Роля земляў Беларусі ў “польскім пытанні” не вызначаная, месца і значэнне іх у пытанні аб адраджэнні Рэчы Паспалітай не паказанае. Літаратуры, прысвечанай ролі асобнага Літоўскага корпусу ў “польскім пытанні” няма. Толькі даследчыкі руху дзекабрыстаў і дзейнасці Патрыятычнага таварыства звярнулі ўвагу на яго ролю ў перамовах 1824 і 1825 гг.

Няма таксама літаратуры па палітычнай эміграцыі з Беларусі. Фрагментарныя факты, падзеі сустракаюцца ў польскіх працах (хвалі эміграцыі, погляды эміграцыйных цэнтраў на землі былога ВКЛ, дзейнасць асобных эмісараў), але разглядаюцца яны як частка польскай гісторыі. Не выўлены сувязі польскай эміграцыі з землямі Беларусі, хвалі і адresses беларускай эміграцыі, не вывучана дзейнасць Таварыства Літоўскіх і Рускіх земляў. Пэўныя дасягненні ёсьць ў даследаванні дзейнасці патаемных таварыстваў шубраўцаў, філаматаў і філарэтаў, прамяністых, “Навуковага”, “Маральнага”, “Заранаў”, “Згодных братоў”, Таварыства ваеных сяброў і іншых. На-яўнасць літаратуры дазваляе ўзняць пытанне пра стварэнне агульнай комплекснай карціны грамадска-палітычнага жыцця на землях Беларусі ў форме патаемных таварыстваў і аналізу іх дзейнасці, сувязяў паміж сабой. Неабходна падкрэсліць зацікаўленасць сяброў гурткоў і таварыстваў беларускасцю, выправіць памылкі ў датах іх існавання, удакладніць колъкасць сяброў і інш.

У гісторыяграфіі паўстанняў 1794 г. і 1830-1831 гг. беларускія землі згадваюцца толькі як месца баявых падзеяў і тэрыторыя, якая павінна быць

у складзе адраджанай Рэчы Паспалітай. Фрагментарна разгледжаная дзейнасць паўстанцкіх уладаў у Беларусі і Літве. Наяўнасць літаратуры дазваляе вырашаць пытанні комплекснага паказу сепаратызму, радыкализму і якабізму паўстання 1794 г. на тэрыторыі былога ВКЛ, дзейнасці ліцвінскіх органаў паўстання, ролі і значэнні земляў Беларусі ў “рэчпаспалітаўскім” паўстанні. Патрэбна зрабіць аналіз документаў рэвалюцыйнай улады і вызначыць ролю і значэнне земляў Беларусі ў Лістападаўскім паўстанні, паказаць партызанскі рух, ахарактарызаваць дзейнасць Віленскага цэнтральнага паўстанцкага камітэта і Цэнтральнага польскага Часовага ўрада ў Літве, дзейнасць рэгулярных польскіх войскаў у Беларусі.

Па праблемах масонства ў даследуемы час значныя працы напісаныя польскім і рускім даследчыкамі (у першую чаргу С.Малахоўскім-Лемпіцкім і С.Дабранскім), якія ўтрымліваюць матэрыялы пра дзейнасць масонскіх ложаў на землях Беларусі, у т.л. няпоўныя спісы “братоў”, раскрываюць палітычныя погляды масонаў, іх уплыву на стварэнне палітычных арганізацый і патаемных таварыстваў. Звярнулі ўвагу на масонства беларускія гісторыкі С.Рыбонак, М.Рыбко, С.Куль-Сяльверстава. Сёння ўпершыню ёсць магчымасць з выкарыстаннем набыткаў літаратуры і новых крыніцаў напісаць комплексную гісторыю літоўска-беларускіх ложаў польскага і рускага масонства, вызначыць ролю братоў у грамадска-палітычным жыцці, іх сувязі з ложамі Расіі і Польшчы. Неабходна паказаць барацьбу апошніх за ўплывы ў Беларусі.

Да выхаду нашай кнігі “Беларускія старонкі гісторыі дзекабрыстаў” (Мінск, 1998) не было комплекснага даследавання беларускіх старонак дзекабрыскага руху. Засталіся не разгледжанымі пытанні аб месцы земляў Беларусі ў нацыянальных праграмах дзекабрыстаў і польскага Патрыятычнага таварыства, “беларускі” ўплыву на “маскоўскую змову” дзекабрыстаў у 1817 г., месца Беларусі ў перамовах дзекабрыстаў і сяброў Патрыятычнага таварыства ў 1824 і 1825 гг.

Апошняя праблема закранае першы этап беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Але пакуль найбольшая ўвага звернутая на развіццё ў канцы 18 – першай палове 19 ст. беларускай літаратуры, мовы, фальклору, этнографіі. Дадзеная характарыстыка носьбітаў беларускасці (ліцвінскасці), паказаны ўзровень фармавання беларускай самасвядомасці. Цяпер патрэбная распрацоўка канцэпцыі першага этапу беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, выдзяленне цэнтраў беларускага інтэлектуальнага жыцця, даследаванне ліцвінскасці адраджэнцаў новай беларускай літаратуры і мовы і “ліцвінскага рэгіяналізму” польскамоў-

ных літаратараў-выходцаў з Беларусі, вызначэнне ролі уніяцкіх святароў, ацэнка прычынаў замаруджанага нацыянальнага развіцця беларусаў у перыяд 1794 – 1863 гг.

У агульным падсумаванні трэба адзначыць, што праведзены гісторыяграфічны аналіз паказвае, што на сённяшні дзень адсутнічае комплекснае даследаванне праблемы “Грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772 – 1863 гг.)”. Фрагментарна, часам без дастатковага ведання дакументальнай базы, аднабакова разгледжаныя такія пытанні, як падзелы Рэчы Паспалітай, уладкаванне агульнаімперскай сістэмы кіравання і суда, лёс Беларусі ў 1812 г. і паўстаннях 1794 г. і 1830 – 1831 гг., першы этап беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Не вырашанымі засталіся праблемы расійскай урадавай палітыкі на землях Беларусі, яе месца ў планах дзекабрыстаў, рускае і польскае масонства на беларускай тэрыторыі. Не былі аб'ектам даследавання ў беларускай гісторыяграфіі такія праблемы, як палітычная роля расійскай і польскай сістэмаў адукцыі, месца і роля Беларусі ў “польскім пытанні”, дэпартыяцыя і ссылка з земляў Беларусі, “польская” палітычнае эміграцыя і яе эмісары ў Беларусі, стварэнне асобнага Літоўскага корпусу як кроuku да перадачы тэрыторыі былога ВКЛ Каралеўству Польскаму, планы адраджэння ВКЛ у 1810 – 1815 гг. На даследуемыя намі праблемы трэба глядзець праз прызму беларускасці, бо рускія, савецкія, польскія даследчыкі пісалі са свайго пункту гледжання, часам замоўчаваючы сапраўдныя факты і падзеі, ствараючы міфы.

Гісторыя Беларусі эпохі Вялікага Княства Літоўскага: РЭГІЯНАЛЬНЫ ПАДЫХОД

На сённяшні дзень пры вывучэнні гісторычнага мінулага Беларусі сярэдзіны 13 – сярэдзіны 16 ст. (як, дарэчы, і іншых перыяду) у айчынай гісторыяграфіі вылучаюцца два геаграфічныя падыходы. Згодна з першым, для даследавання тых ці іншых аспектаў гісторычнага развіцця абіраецца ўся тэрыторыя сучаснай Рэспублікі Беларусь. Такі падыход мае найбольшую папулярнасць. Паводле другога, аб'ектам вывучэння становіцца пэўны рэгіён Беларусі. Абодвы гэтыя падыходы, безумоўна, маюць права на існаванне. Кожны з іх мае свае перавагі і недахопы. Аднак хацелася б звярнуць увагу на магчымасці другога падыходу, які, на жаль, выкарыстоўваецца ў нас вельмі рэдка і налічвае ўсяго некалькі працаў¹.

Як вядома, у эпоху Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) Беларусі як геапалітычнай рэальнасці не існавала. (Пры гэтым належыць мець на ўвазе, што ў разглядаемы гісторычны перыяд пераважнай большасці краін свету, у тым ліку і многіх ўсходнеславянскіх, у іх сённяшніх межах і як самастойных дзяржаў таксама яшчэ не было). Таму, вывучаючы гісторыю ўсёй тэрыторыі сучаснай беларускай дзяржавы для сярэдзіны 13 – сярэдзіны 16 ст., даследчык вымушаны праводзіць межы, якія ў туу эпоху не існавалі ці існавалі толькі часткова. Гэтым самым навуковец умешваецца ў гісторычны кантэкст, задае свае правілы, што не можа не паўплываць на вынікі яго працы.

У той жа час вывучэнне гісторыі Беларусі на рэгіянальным узроўні ўяўляеца вельмі перспектывным, хоць і далёка не беспроблемным. Перш за ўсё, падзел Беларусі на рэгіёны мае некалькі варыянтаў. Выбар таго ці іншага з іх мусіць быць абумоўленым у першую чаргу канкрэтнымі мэтамі і задачамі даследавання. Сярод варыянтаў у беларускай гісторыяграфіі пэўную распаўсюджанасць атрымала вылучэнне рэгіёнаў па басейнах буйных ракаў (Падняпроўе, Падзвінне, Панямоннне, Пасожжа, Пабужжа і г.д.). З той прычыны, што рабкі былі надзвычай важнымі транспартнымі шляхамі, яны сапраўды выконвалі вельмі істотную ролю ў фармаванні рэгіёнаў у плане перш за ўсё блізкіх гаспадарчых інтарэсаў, экана-

¹ Калі не браць пад увагу даволі шматлікія работы, прысвечаныя гісторыі гарадоў, то да іх адносяцца: Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896; Пічэта У.І. Полацкая зямля ў пачатку XVI стагоддзя // Чатырохсотлецце беларускага друку. 1525-1925. Мінск, 1926. С. 76-113; Шаблок В.У. Сельскія паселішчы Верхняга Панямоння XIV-XVIII стст. Мінск, 1996. Крыху пазнейшаму перыяду прысвечана манографія: Мелешко В.И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (Вторая половина XVII-XVIII вв.). Минск, 1975.

міchnага развіцця. Таму такі падзел на рэгіёны найчасцей ужываецца пры вывучэнні сацыяльна-еканамічных праблемаў. Яшчэ адным варыянтам раяніравання з'яўляеца вылучэнне такіх геаграфічных частак краіны, як Паўночная, Усходняя, Заходняя, Цэнтральная і Паўднёвая Беларусь. Блізкія адпаведнікі першага і апошняга паняццяў – Паазер’е і Палессе. Такі падзел таксама прымальны і даволі зручны, тым больш, што мае пад сабой гісторыка-этнографічныя падставы². Мінусам абодвух варыянтаў з'яўляеца пэўная неакрэсленасць межаў рэгіёнаў.

Нарэшце, дзяленьне на рэгіёны, звязанае з тагачасным адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам Беларусі. На працягу ўказанага перыяду ён, канешне, спазнаў некаторыя змены: мяняўся статус адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак, у шэрагу выпадкаў мяняліся межы і г.д. Тым не менш, нельга не прызнаць, што ён быў досыць стабільны. Некаторыя рэгіёны Беларусі перыяду ВКЛ (княствы, намесніцтвы, ваяводствы) генетычна ўзыходзілі да вельмі старадаўніх дзяржаўных і адміністрацыйна-тэрытарыяльных утварэнняў, якія існавалі яшчэ ў старажытна-рускую эпоху. Да іх ліку можна аднесці, напрыклад, Полаччыну і Віцебшчыну. Вылучэнне іншых адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак на беларускіх землях у эпоху ВКЛ таксама, відаць, нярэдка мела пад сабой гісторычныя падставы. Таму адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі, на якія падзялялася тэрыторыя Беларусі ў сярэдзіне 13 – сярэдзіне 16 ст., у большасці выпадкаў былі гісторычна склаўшыміся, стабільнымі рэгіёнамі. На карысць гэтага сведчыць і тая, напрыклад, акалічнасць, што яны ў практычна нязменным выглядзе праіснавалі аж да канца 18 ст. Такім чынам, вывучэнне кожнага з такіх рэгіёнаў (як буйных, так і невялікіх) паасобку ўяўляеца не толькі магчымым, але і вельмі перспектывным.

Даследаванне рэгіёнаў Беларусі, вылучаных на падставе тэрытарыяльна-адміністратыўнага падзелу, мае цэлы шэраг важных перавагаў. Па-першае, дакладна вызначаныя геаграфічныя межы. Па-другое, ужо сама выдзяленне пэўнай тэрыторыі ў адміністратыўную адзінку абумоўлівала некаторую адметнасць яе развіцця. Напрыклад, кожнае ваяводства ці павет мелі ўласную сістэму мясцовых органаў улады і кіравання, якая пэўным чынам развівалася, жылі сваім уласным грамадска-палітычным жыщцём і г.д. Значны інтэрэс могуць уяўляць якраз заканамернасці развіцця гэтай сістэмы, судносіны мясцовага і агульнадзяржаўнага грамад-

² Гл.: Цітоў В.С. Народная спадчына: Матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічнай разнастайнасці. Мінск, 1994. С. 9, 251-294.

ска-палітычнага жыцця, узаемаадносіны мясцовых і цэнтральных органаў улады, кіравання і г.д. Канешне, гэтая адасобленасць і своеасаблівасць становішча і развіцця рэгіёнаў магла быць неаднолькавай у розных сферах.

Храналогія і аспекты даследавання могуць быць самыя розныя. Заслугоўваюць уважлівага разгляду працэсы тэрытарыяльнага, дэмографічнага, эканамічнага, сацыяльнага, грамадскага, палітычнага, ваеннага, культурнага развіцця, рэлігійныя адносіны і інш. Можа вывучацца як кожная з пералічаных сфераў самастойна, так і ў комплексе, з даследаваннем узаемных уплывуў праз паразнанне з іншымі рэгіёнамі і г.д.

Рэгіональны падыход дае магчымасць падрабязна і дэталёва разгледзець з'явы, працэсы і факты, якія цікавяць даследчыка, атрымаць важныя канкрэтна-гістарычныя матэрыялы, прасачыць развіццё рэгіёну ў гістарычнай перспектыве. Толькі на падставе такіх дадзеных могуць быць зробленыя трывалыя і надзейныя абавязульненні.

Асаблівую ўвагу хацелася б звярнуць на магчымасці рэтраспектуўнага метаду даследавання. Як ужо адзначалася, некаторая беларуская рэгіёны ў складзе ВКЛ захавалі практична нязменнымі межы, якія склаліся ў ранейшы перыяд. Уваходжанне ў склад ВКЛ нярэдка не вяло да кардынальных зменаў у іх унутраным развіцці. Апошня даследаванні³ паказваюць, што шэраг архаічных рысаў захаваўся і ў іх палітычным ды адміністратyўным ладзе, сацыяльных і эканамічных стасунках, рэлігійных жыцці. Гэта тым больш важна, калі ўлічыць, што дакументальныя крыніцы па гісторыі Беларусі раней за 15 ст. вельмі нешматлікія і да таго ж фрагментарныя, а новыя архіўныя знаходкі такіх матэрыялаў выключна рэдкія. У такой сітуацыі рэтраспектыўны комплексны аналіз матэрыялаў 15 – 16 ст., а магчыма і пазнейшых, можа даць вельмі каштоўныя вынікі. Зразумела, што адначасова патрэбна распрацоўваць і ўдасканальваць методыку такіх даследаванняў, бо простая экстрапалацыя сітуацыі 15 ці 16 ст. на ранейшы перыяд наўрад ці прымальная.

На заканчэнне варта падкрэсліць, што два названыя падыходы не супярэчаць і не выключаюць адзін аднаго. Наадварот, адбываецца ўзаемнае дапаўненне і ўзбагачэнне. Пры гэтым вельмі важна, каб вяліся актыўныя даследаванні ўсіх рэгіёнаў Беларусі. У далейшым гэта дало б магчымасць звесці іх вынікі ў адну агульнабеларускую карціну і, з адно-

³ Варонін В. Палітычны лад Палацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны агляд. 1998. Т. 5. Сш. 1 (8). С. 39-54.

га боку, больш выразна вызначыць спецыфіку розных беларускіх рэгіёнаў, а з другога – прасачыць супольныя рысы іх развіцця. Было б таксама вельмі карысна, каб увагу айчынных даследчыкаў прыцягнулі суседня з Беларуссю рэгіёны, такія як Віленшчына, Падляшша, Смаленшчына, гістарычны лёс якіх цесна звязаны з гістарычным лёсам Беларусі і беларускага народу. Трэба ўлічваць і ту ю акалічнасць, што гісторыкі суседніх, ды і не толькі суседніх краінаў таксама прайўляюць інтерэс да вывучэння ВКЛ і іншых дзяржаваў Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы на рэгіяльнім узроўні. Гэта дае добрыя магчымасці для супрацоўніцтва (асабліва ў выпадках, калі, напрыклад, колішні рэгіён ВКЛ уваходзіць у склад розных дзяржаваў) у вывучэнні рэгіёнаў, а таксама для правядзення параўнальна-гістарычных даследаванняў.

Дыкусія пасля 4 і 5 пасяджэнняў.

Алесь Краўцэвіч (Гародня): Хачу спыніцца на асноўных проблемах гісторыяграфіі Вялікага Княства Літоўскага. Па-першае, гэта амаль поўная адсутнасць гісторыяграфіі палітычнага жыцця гэтай дзяржавы. Па палітычнай гісторыі ВКЛ не апублікованая ніводная навуковая магнографія. Адзінае выключэнне, прабачце, гэта мая кніга па проблеме стварэння ВКЛ. Але ж гэта гісторыя краіны, якая, фактычна, сфармавала наш народ. Прашу прысутных звярнуць на гэта ўвагу, тым больш, што многія з нас з'яўляюцца кіраўнікамі структурных адзінак, маюць аспірантаў. Варта мець на ўвазе вышэйсказанае пры вызначэнні навуковых тэмаў.

Па-другое, у БДУ адзіная ў краіне кафедра гісторыі Беларусі старожытнасці і сярэднявечча. Справа стварэння аналагічнай кафедры ў Гарадзенскім універсітэце пакуль што завяршылася правалам. А гэта не нармальная з'ява. Напрыклад, ва універсітэтах суседній Польшчы гісторыю краіны выкладаюць некалькі кафедраў, падзеленых храналагічна.

Закранаючы адукацыйны аспект, хачу звярнуць увагу на ўзаемасувязь паміж гісторыкамі і грамадствам. Павел Лойка казаў, што “нас не дапускаюць у камісію па падручніках”. Але ж мы ўсё роўна можам заявіць пра сваю пазіцыю. Можам публічна пратэставаць супраць таго, што робіцца. Дагэтуль, гісторыкі яшчэ ніводнага разу не выказвалі калектыўнага пратэсту. На новых падручніках з'явіліся адмоўныя рэцензіі М.Біча, А.Смаленчука, але яны былі заўважаныя ў асноўным толькі ў асяроддзі прафесіяналу. Мы павінны публічна заяўіць, што навукоўцы займаюць пазіцыю, адметную ад чыноўнікаў сістэмы адукацыі.

Больш таго, мы павінны ствараць свае падручнікі. Мы гублем час. П.Лойка распавядаў, як у 1993 г. ён напісаў падручнік за 6 месяцаў, працуючы нават па начах. Каб не паўтарылася сітуацыя аўрала, мы ўжо зарац павінны працаваць над новымі падручнікамі.

Мы прызыўчайліся, што намі кіруюць дзяржаўныя чыноўнікі, а прыйшоў час самаарганізацыі.

Марына Сакалова (Менск)* узняла праблему гісторычнай тэрміналогіі і гісторычнай лексікі. Ці можна паняцце “феадальная рэнта” замяніць паняццем “аброк”? Яна ж паставіла пытанне, што сабой уяўляе “нацыянальны падыход”? Цалкам магчыма, на яе думку, што розныя навукоўцы могуць па-рознаму яго разумець. Даследчыца таксама

* па тэхнічных прычынах пераказ выступлення надрукаваць немагчыма.

звярнула ўвагу на маргінальнае трактаванне гісторыі культуры, з чым неабходна змагацца. Аднак трэба не дапускаць перакосу ў іншы бок.

Валянцін Голубеў (Менск): Вашыя заўвагі адносна тэрміналагічнай блытаніны паняцце “рэнта” і “аброк” датычаць больш сітуацыі ў расійскай гісторыяграфіі. Мы маем свае тэрміны – паншчына, чынш і даніна.

Алег Латышонак (Беласток): Мы вялі гаворку пра нацыянальны падыход, пра цывілізацыю і культуру. Мне здаецца, што беларусам вельмі цяжка ствараць сваю нацыянальную гісторыю, бо яны апнінуліся на цывілізацыйным разломе. Адсюль цяжкасці ў фармаванні самой нацыі, у прымяненні да нашай гісторыі цывілізацыйнага падыходу. Калі мы прымем яго, то яскрава ўбачым, што знаходзімся на цывілізацыйных ростаянях. Выйсце, магчыма, у тым, каб напісаць “як было”, паказаць факты, Імкнуща да аб'ектыўнага асвятлення фактаў, бо гэта з іх складаюцца працэсы. У нас жа не даследаваны цэлья эпохі.

Паводле нашумелай у свеце кнігі Ханцінтона, цывілізацыі абапіраюцца на рэлігію. У заходнюю цывілізацыю ён уключыў і праваслаўе, і каталіцызм. Гэта спрэчна. Можна хутчэй казаць пра субцывілізацыі. Такім чынам, мы маєм цяжкасці з самаакрэсленнем. Нельга, напрыклад, казаць, што, калі нехта хваліць унію, то знаходзіцца на нацыянальных пазіцыях. Мы ведаем К.Каліноўскага, які называў праваслаўе, на той момант веравызнанне 80% беларусаў, “сабачай верай”. Відаць, нельга ногул казаць, што мы мелі нацыянальнае веравызнанне. Усё змянялася. Нацыя не была ні цалкам каталіцкай, ні праваслаўнай, ні уніяцкай, ні пратэстанцкай. Нельга казаць, што гэты даследчык належыць да нацыянальнай школы, а гэты не належыць, бо мае іншы погляд.

Святлана Куль-Сяльверстava (Гародня): Хачу вярнуцца да праблемы гістарычных тэрмінаў і імёнаў уласных. Словы – гэта сімвалы, гэта знакі. Напрыклад назва “Навагрудак” або “Наваградак” мае знакавы сэнс. Тоё ж самае можна казаць пра “Менск”, “Гародню”, “Пагоню” і інш. Такім чынам, мы не павінны ісці ўслед за філолагамі.

Што датычыць цывілізацыйнага разлому, то, на мой погляд, мы – суперэўрапейская цывілізацыя, бо ўвабралі ў сябе і Захад, і Усход, і ўсё рэлігіі і інш. Не трэба казаць, што мы на раздарожжы. Гэта нашая харектэрная рыса, якая адрознівае беларусаў ад усіх іншых народаў. Мы адаптуемся да кожных умоваў і “пераварваем” ўсё, што да нас прыходзіць.

Яўген Мірановіч (Беласток): Трэба бачыць розніцу паміж гістарычнай навукай і адукацыяй. Мэтай адукацыі з’яўляецца выхаванне ад-

паведнага грамадства. Так яе трактуюць усе народы. Калі чытаем гісторыю Францыі, то здаецца, што іншыя народы апрач французскага, існуюць толькі дзеля таго, каб французы іх пабілі. Калі чытаем гісторыю Польшчы, то таксама не бачым іншых народаў. Мы абміркоўваем праблему Вялікага Княства Літоўскага як дзяржавы беларусаў. А ў польскай гістарычнай адукцыі беларусаў наогул няма. Гісторыкі ўсур'ёз сцвярджаюць, што беларусы не мелі дзяржаўнасці. Адным словам, падручнікі пішуцца, каб будавалася нацыя.

Аляксей Літвін (Менск): Калі мы не напішам гісторыі Беларусі, то яе напішуть літоўцы, палякі, расіяне. Наогул, калі мы сцвярджаем, што ў нас была дзяржава, то мы павінны мець сваю гісторыю. Дзіўна, што нехта з дзяржаўных кіраўнікоў гэтага не разумее. Гэта нармальнае мысленне.

Тэма нашай канферэнцыі “Праблемы айчыннай гістарыяграфіі”. Мы разумеем, што праблемы гэтая існуюць як праблемы гісторыі Беларусі і як праблемы гісторыі гістарычнай науки. Я разумею гістарыяграфію як науковую дысцыпліну, без развіцця якой немагчыма асэнсаванне мінлага. Мы ў сваім аддзеле (аддзел ваеннай гісторыі Інстытута гісторыі НАН – рэд.) напісалі гістарыяграфію Беларусі перыяду II святой вайны. Мы зрабілі книгу і часткова яе выдалі. Але мы не здолелі напісаць гістарыяграфію. Чаму? Як аказалася гістарыяграфіі не было, бо не было наукаў спрэчак. Атрымалася толькі канстататцыя асвятлення некаторых праблемаў на працягу 50 гадоў. Абсалютна няма чаго аналізаваць. Гістарыяграфія паказвае стан гістарычнай науки.

Спадар В.Галубовіч закрануў праблему гістарыяграфіі як асобнай науковай дысцыпліны. А я хацеў бы прапанаваць для абмеркавання праблему выкладання гістарыяграфіі.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Мы ведём разговор о том, как, скажем, писать историю у нас в Беларуси, и как Беларусь вписать в историю. Продолжая рассуждения о национальном подходе, я хотел разобрать один исторический эпизод. Война 1812 г. В какой-то момент мы вдруг обнаружили, что война не Отечественная. И это действительно так. Во-первых, кто воевал? Это была война Российской империи против Французской империи, которая имела союзников. Во-вторых, а была ли вообще война 1812 г.? Ведь это была просто эпоха наполеоновских войн, как принято считать в западноевропейской историографии. Как можно оторвать эту войну от событий 1813-1814 гг., когда, как мы знаем, воевали те же самые дивизии, полки и т.д. Да и началось всё не в 1812 г.

Сейчас мы часто говорим, что белорусы оказались на двух сторонах. А я считаю, что были три стороны! Третья сторона спряталась, и для неё войны не было вообще. Ведь не вся Беларусь была занята войсками французов и союзниками. Например, в Речице находились минские губернские власти и т.д.

Очень трудно трактовать данное историческое событие с точки зрения Беларуси, трудно искать, насколько белорусским оно было. Нужно всё очень точно описывать, и только тогда мы поймём историю. А ведь можно всё запутать, если начнём говорить о гражданской войне в Беларуси в 1812 г.

Валянцін Голубеў (Менск): Многія даследчыкі гавораць пра сябе: я польскі, я амерыканскі, я расійскі, я ўрэйскі і г.д. гісторык. Яны падкрэсліваюць сваю нацыянальную прыналежнасць і тое, з якога пункту гледжання яны глядзяць на пэўную гістарычную падзею. Сп. Кіштымаў зрабіў вельмі добрую ілюстрацыю таго, як можна загаварыць праблему. На самай справе франка-руская вайна 1812 г. праходзіла на беларускіх землях. І мы павінны даць гэтаму ацэнку. Чым гэтая вайна абярнулася для жыхароў Беларусі? Я лічу, што і рускія, і французы прынеслі нам страшную шкоду. В.Ластоўскі ў “Кароткай гісторыі Беларусі” прыводіць адказ нейкай бабулі Напалеону на пытанне, каго яна жадае бачыць пераможцам. “Хай бы французы пагналі рускіх так далёка, што і самі б не вярнуліся!”- адказала бабуля. Яна была сапраўдным патрыётам. І думаю, што кожны, хто лічыць сябе беларускім гісторыкам, павінен зыходзіць з беларускага пункту гледжання. А ўсе іншыя развагі – гэта ад Лукавага. Калі нехта спрабуе зыходзіць з агульначалавечага погляду, то ў нашых умовах гэта непазбежна будзе або польскі, або расійскі пункт гледжання.

Мы гаварылі пра прозвішчы. Не здарма, яшчэ ў 17 ст. рускія называлі наших Жыгімонтад Сігізмундамі. І да сённяшняга дня яны пішуць пра Сігізмундаў. У падручніку “Істории Беларуси” гарадзенскіх аўтараў І.Коўкеля і Э.Ярмусіка таксама напісана пра Сігізмундаў. Між тым імя Сігізмунд успрымаецца ў нас як нешта далёкае і чужое. А вось вымаўляеш імя Жыгімонт і адчуваеш: гэта наш! Але не павінна быць перагібаў. Вось казалі пра Івана Жахлівага. Гэта зусім іншы прыклад. Толькі калі тэрмін або імя ўспрымаецца сёння неадназначна, яго можна прагаворваць з дапамогай сучаснай філагогіі. Калі ж ён успрымаецца нават людзьмі без спецыяльнай адукацыі, то трэба ісці ўслед за гістарычным вымаўленнем.

Аляксей Літвін (Менск): Дык як лепш казаць: Іван Грозны ці Іван Жахлівы?

Валянцін Голубеў (Менск): Я лічу, што лепш “Іван Грозны”. Тэрмін “Жахлівы”, здаецца, увёў першым Г.Сагановіч.

Ігар Марзалиук (Магілёў): Спачатку хачу спыніцца на праблеме Івана Грознага. У эпістальяріі шляхты ўжываліся два варыяnty – альбо “Маскоўскі”, альбо “Тыран”. Напрыклад, Радзівілы ва ўсіх лістуваннях пастаянна называюць яго “Тыранам”. Я цалкам згодны з В.Голубевым, што мы павінны заставацца гісторыкамі, а не філаграмі. Гэта толькі філаг рап можа спадзявацца знайсці нейкі ідэальны варыянт перакладу такіх тэрмінаў, як “аброк” або “феадальная рэнта”. На самой справе, праблема ў розных мадэлях феадалізму. Марк Блок у свой час пісаў, што нельга французскім словам “серваж” называць “рускe крепостничество”. Гэта абсалютна іншы тып адносінаў, іншая сацыёкультурная специфіка. Кожны з такіх тэрмінаў, як “феадальная рэнта”, “серваж”, руское крепостничество”, “прыгон” нясе вельмі канкрэтную інфармацыю і сведчыць пра спецыфіку феадальнай эксплуатацыі для розных краінаў. У гэтым выпадку пераклад не падыходзіць. Трэба захоўваць арыгінальныя тэрміны. Няма ўніверсальнай феадальной рэнты.

Я ўважліва слухаў даклады калегаў. Больш за ўсё мяне правакаваў даклад С.Марозавай. Згодны з А.Латышонкам. Нельга называць унію нацыянальнай рэлігіі. Яна так і не аб'яднала этнас. У 18 ст. унія была рэлігій сялянаў і мяшчанаў, ды і то не ўсіх. Цікавым застаецца пытанне пра ўспрыяцце уніі на масавым узроўні. Тут трэба згадаць Стэфана Зізанія, які ў сваёй знакамітай кніжцы называў унію справай Антыхрыста, разглядаў яе як знак Апакаліпсіса. Матэрыялы расійскіх архіваў (сведчанні беларускіх купцоў, шпіёнскія даніясенні і інш.) яскрава сведчаць, што з аднаго боку унія ўспрымалася парушэннем традыцыйных парадкаў, прававой культуры, якая існавала ў Рэчы Паспалітай. З іншага боку, ідэя Антыхрыста знайшла сваё адлюстраванне ў гарадскім летапісанні. Для простага мяшчаніна спроба зрабіць яго уніятам (я кажу пра перыяд з канца 16 – 20-30-я г. 17 ст.) была раўназначнай страце этнічнай тоеснасці.

І яшчэ пра адно. Словазлучэнне “беларуская вера” характэрна як-раз для ўсходняй Беларусі. Яна адназначна атаясамліваецца з праваслаўем. Таксама лічу абсалютна памылковым тэзіс, што праваслаўная царква ў Беларусі не карысталася беларускай мовай. Трэба ўлічваць тое, што выходзіла з праваслаўных скрыпторыяў 16 – 17 ст. Вялізарная колькасць

жыцій святых, зборнікаў дадатковых казанняў была напісаная на стара-беларускай мове. У гэтым плане паміж праваслаўем і уніяй не было розніцы. Сакральны мовай і ў адной, і ў другой царкве заставалася стараславянская. Адноўкавай для праваслаўя і уніі была таксама гістарычная саматоееснасць. Гістарычныя традыцыі вяліся ад Кіева. Кіеўская Русь разглядалася першай формай дзяржаўнасці.

І апошняе. Вельмі цікавым быў выступ В.Галубовіча па проблеме замежнай гісторыяграфіі. Варта было б зрабіць сервер і з яго дапамогай уводзіць у шырокі ўжытак лепшыя працы замежных аўтараў па беларускай гісторыі. Трэба ведаць працы польскіх і німецкіх даследчыкаў, але трэба ведаць і бліжэйшых суседзяў. Напрыклад, літоўцаў. У Магілёве падрыхтаваны да выдання пераклад манографіі Лазуткі, прысвечанай Сапегам (1998).

Генадзь Семянчук (Гародня):

Мы павінны памятаць, што сучасная гісторыяграфія не вырашае сваёй задачы без выкарыстання даследчых метадаў іншых сумежных на-вук. Без статыстыкі, паліталогіі, сацыялогіі многія праблемы невыра-шальныя. Рыхтуючы новых спецыялістаў, трэба прапагандаваць комп-лексны падыход.

Таксама хацеў бы абараніць Міколу Ермаловіча. Большасць з нас выйшла, калі не з кніжак, то з той ауры, якую ствараў гэты чалавек. Натуральная, што наш абавязак выпраўляць яго памылкі, але давайце хоць на нейкі час стрымаецм сваю крытыку. Альбо будзем гаварыць пра чалавека з павагаю, альбо дамо яму спакой. Я часта сутыкаюся, асабліва ў прафесіянальных колах, з непаважлівымі адносінамі да ягоных працаў. Гэты чалавек не заслугоўвае такога падыходу. Напрыклад, ніхто з польскіх даследчыкаў не рызыкуе крытыкаваць Паўла Ясеніцу.

Сяргей Токць (Гародня): Мы шмат гаворым пра нацыянальны падыход у гісторыяграфіі. На мой погляд, ён не супярэчыць прынцыпу аб'ектыўнасці. Нацыянальны падыход праяўляецца найперш у тэматыцы даследаванняў, у ацэнках падзеяў, асобаў і працэсаў, у ступені іх уп-лыву на нацыянальную дзяржаўнасць, на нацыянальную свядомасць. Тут, канешне, шырокое поле для дыскусій. Напрыклад, мы шмат казалі пра К.Каліноўскага, пра М.Каяловіча. Можна па-рознаму ацэньваць іх пры-сутнасць у беларускай гісторыі. Іншая справа, калі прафесійны гісто-рык, які карыстаецца цікавымі даследчымі метадамі, не бачыць беларус-кага народу, лічыць нонсэнсам існаванне беларускай дзяржавы. Тут ужо

няма месца для спрэчкі, бо нацыянальная дзяржаўнасць, свядомасць з'яўляецца каштоўнасцю, якая не падвяргаецца сумненню. Хаця можна трапіць у супяречнасць, напрыклад, з цывілізацыйным падыходам. Як нехта жартам казаў, калі б праігралі бітву пад Грунвальдам, то сёння пілі б баварскае піва.

У дакладзе Алега Латышонка прагучала, што беларусы сапраўды знаходзяцца на цывілізацыйным разломе. Гэты разлом абарочваўся шматлікімі бедамі і няшчасцямі. Але з іншага боку, для прафесійнага гісторыка Беларусь з'яўляецца ўнікальным аб'ектам для параўнанія даследавання. У нашых архівах ляжаць матэрыялы, неверагодна цікавыя для даследчыкаў з Нямеччыны, з Польшчы, з іншых ўсходнеславянскіх краін. У сваіх архівах яны маюць значна менш матэрыялаў пра сумежнае жыццё прадстаўнікоў розных этнасаў і канфесій.

Хачу таксама адзначыць, што ёсьць навуковая гісторыя і ёсьць гісторыя для школы. Яны заўсёды будуть адрознівацца. У апошній заўсёды будуть жыць міфы. І можа наш галоўны міф, што мы живем і будзем развівацца на тэктанічным разломе цывілізацый.

Аляксей Літвін (Менск): Мне падаецца, што лепш казаць не пра нацыянальны, а пра нацыянальна-дзяржаўны падыход.

Валянцін Голубеў (Менск): Я ўжываю тэрмін “з беларускага пунку гледжання”.

Марына Сакалова (Менск): Вопрос в сущности заключается не в том, какая концепция правильная, какая нет. Как только исследователь переходит с уровня исторической лексики (оброк, барщина) на уровень обобщения (крепостничество, серваж), он должен понимать, что вместе с понятием (например, крепостничество) неизбежно принимается часть концепции. А зачастую историк, используя термин одной теории, проводит всё исследование в рамках другой теории. За это нас совершенно справедливо критикуют, например, историки-марксисты.

Святлана Марозава (Гародня): Адносна заўвагаў па дакладу. Я работала агляд гісторыяграфіі, хаця, безумоўна, там прысутнічалі і мae ацэначныя падыходы. Проблема нацыянальная рэлігіі актуальная сёння для беларускай гісторычнай навукі. І праваслаўныя, і уніяты лічылі сябе адольковымі добрымі русінамі. Духавенства кожнай з гэтых канфесій прэтэндавала на ролю выразніка інтэрэсаў свайго народу. І тут трэба бачыць дваякага роду працэсы. Ва уніяцтве, напрыклад, праяўляліся тэндэнцыі на захаванне самабытнасці, а таксама лацінізацыі і паланізацыі.

У праваслаўі таксама існавала плынь, накіраваная на перайманне тэала-гічнага вопыту Захаду (Пётр Магіла). Адныя праваслаўныя лідэры імкнуліся да адстойвання самабытнасці Кіеўскай мітрополіі (Сільвестар Ко-саў), іншыя – да збліжэння з Расіяй (Георгі Каніскі).

Адносна сведчанняў купцоў, шпіёнаў і ўцекачоў пра адмоўныя адносіны беларускага народу да уніі, што ляжаць у маскоўскіх архівах, трэба мець на ўвазе пэўныя нюансы. Большасць аўтараў праслі дапамогі ў Масквы або імкнуліся там застацца, і, зразумела, хацелі падабацца таму боку, які іх прымаў. Да таго ж выхадцы з усходняй Беларусі былі больш арыентаваныя на ўсходнюю хрысціянства.

Калі весці гаворку пра нацыянальную царкву, трэба найперш вызначыць яе крытэрыі. Калі б яны былі дакладна акрэсленыя, то было б вельмі проста “вылічыць” нацыянальную царкву. Сапраўды, як адзначалася, кананічнай мовай уніяцкай царквы заставалася царкоўнаславянская. Мовай казанняў была “руская”. Але ўжо існавалі яе розныя варыянты. Свой варыянт мела Расія, свой – Беларусь. У апошній адбывалася беларусізацыя царкоўнаславянскай мовы. Такім чынам, уніяты працягвалі справу Ф. Скарыны па ўвядзенню роднай мовы ў сакральную сферу.

Унія не стала агульнанацыянальнай царквой, бо не была дзяржаўной і не ахапіла ўсе слаі насельніцтва. Усё вельмі неадназначна. І трэба бачыць усе гэтыя розныя тэндэнцыі.

Сёння важна вызначыць, якія плыні існуюць у беларускай гістарыяграфіі. З вуснаў А. Краўцэвіча прагучала, што ёсьць плынь нацыянальная, а ёсьць прапагандысцкая, расійска-каланіяльная. Яшчэ гавораць пра заходнерусскую. Валянцін Грыцкевіч вылучыў чатыры напрамкі ў сучаснай гістарыяграфіі: крытычны, традыцыйны, вычакальны і захаваўчы. Дарэчы, варта было б і яго запрасіць на нашую канферэнцыю. Трэба падумаць над дакладным тэрміналагічным акрэсленнем тых плыніў, што існуюць у нашай гістарыяграфіі.

Аляксей Літвін (Менск): Мы не можам казаць, што не існуе савецкая гістарыяграфія. Яна ёсьць у кнігах, у працах тых даследчыкаў, якія свядома ці несвядома пішуць у рамках савецкай гістарыяграфічнай традыцыі. У ваенны гісторыі 20 ст. можна вылучыць савецкую гістарыяграфію і сучасную. Апошняя, у свою чаргу, падзяляецца на нацыянальна-дзяржаўную і постсавецкую.

Адносна выступлення Алега Латышонка, хачу заўважыць, што трэба думаць пра магчымасць распрацоўкі адзінай універсальнай перыяды-

зацыі гісторыі Беларусі. Перыядызацыя можа існаваць як для вывучэння гісторыі, так і для навучання. Немагчыма выкарыстоўваць адную і ту ж перыядызацыю ў падручніку, у аднatomнай гісторыі Беларусі і ў, напрыклад, семітомнай. Да таго ж асобная перыядызацыя можа быць для асобных проблемаў. Але агульнае патрабаванне – гэта аргументаванне кожнага варыянту перыядызацыі.

Яўген Мірановіч (Беласток): Пэўны час чуюцца размовы пра нацыянальную рэлігію. Гавораць не толькі гісторыкі, гавораць палітолагі, літаратары і інш. Але з якой мэтай? Для Беларусі не можа быць нацыянальнай рэлігіі. Гэта шлях у нікуды. Трэба не казаць пра нацыянальную праваслаўную або нацыянальную уніяцкую царкву, а проста канстатаваць канфесійную прыналежнасць той або іншай асобы.

Святлана Куль-Сяльверстava (Гародня): Ці вартам нам сёня акрэсліваць плыні ў гісторыяграфії? Давайце назавем сябе “нацыянальнай школай” і павесім адпаведныя ярлык. Праз нейкі час у друку з’явіцца пералік “нацыяналістаў”. Трэба досьці асцярожна ў нашых беларускіх умовах падыходзіць да тэрмінаў.

Я вельмі чакала дыкусіі па праблемах гісторыі культуры, але не дачакалася. Ізноў дамінавалі размовы пра эканоміку ды палітыку.

Аляксей Літвін (Менск): Уявіце сабе, што гадоў праз 20 які-небудзь студэнт з дапамогай камп'ютарнай тэхналогіі будзе выконваць заданне па гісторыі Беларусі. Напрыклад, яму трэба будзе пэўнымі сімваламі раскрыць гісторыю ВКЛ. Гэта далёкая перспектыва, але трэба пра яе думачы ужо сёня.

Дзеля яе мы павінны зрабіць вялізарную “чорную” працу – распрацаваць гісторыяграфію, крыніцызнаўства, генеалогію, адным словам, усе спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Калі мы гэта зробім, у нас з’явіцца гісторык новага тыпу. Мы ўсе, здаецца, прызнаем, што, напрыклад, палякі абышлі нас гадоў на 50. Так яно і ёсць. Польскія даследчыкі толькі на падставе ўспамінаў, абсалютна не карыстаючыся архівамі, даказалі, што была Катынь. А колькі ў нас людзей было ў лагерах?! А дзе ўспаміны? Я спрабаваў сабраць успаміны па маёй праблеме даследавання (“Беларусь у гады Другой святовай вайны”). Размаўляў з людзьмі, якія служылі ў Беларускай самаахове, у Беларускай краёвай абароне і інш. Я сустракаўся з сотнямі людзей. Што з іх аповідаў я здолеў запісаць? Толькі страх. Яны баяцца пісаць і распавядаць. Вось гэта нашая праблема, якую трэба ўлічваць. Многае назаўсёды страчана для гісторыі. Страчаны пе-

рыяд грамадзянскай вайны, рэвалюцый. Мы, напрыклад, паверылі ў міф, што С.Булак-Булаховіч растрэльваў яўрэйскае насельніцтва. А мне распавядалі былыя чырвонаармейцы, як іх пераапраналі ў форму “булахоўцаў”, каб пад Туравам вынішчаць яўрэяў. Была вялізарная фальсіфікацыя. А я зразумеў, чаму С.Булак-Булаховіч пісаў Ю.Пілсудскаму і У.Сікорскаму, каб яго аддалі пад суд. Ён хацеў даказаць сваю невінаватасць. Многае ў нашым мінулым дапамагаюць зразумець успаміны.

Наталля Сліж (Гародня): Ёсьць цудоўны сродак для распаўсядження інфармацыі – Internet. Я часта наведваю беларускія сайты, напрыклад, “Дзед Талаш”. Там ёсьць раздзел, прысвечаны гісторыі Беларусі. Я заклікаю вас змяшчаць там і свае матэрыялы.

ЗАКЛЮЧНАЕ СЛОВА АД АРГКАМІТЭТУ КАНФЕРЭНЦЫИ.

Алесь Краўцэвіч (Гародня): У канферэнцыі павінна была прыняць удзел 41 асоба. Удзельнічала 26. Калі, напрыклад, В.Радаман або У.Ляхоўскі падалі прычыны сваёй адсутнасці, то большасць гэтага не зрабіла. Гэта пэўныя крытэрый для ацэнкі ўзроўня культуры паводзінаў у наўкуовым асяродку.

Самая вялікая група ўдзельнікаў прыехала са сталіцы, другую па колькасці склалі гарадзенцы, былі даследчыкі з Магілёва, Гомеля, Берасця, Новаполацку, Беластоку. Прагучала пытанне, чаму не ўсіх запрасілі? Па-першае, нашая канферэнцыя “Проблемы айчыннай гістарыяграфіі” была закліканая разглядзець праблемы нацыянальнай гістарычнай науки. Мы не ставілі мэтай дыскутаваць з прадстаўнікамі каланіяльнай гістарыяграфіі. Па-другое, запрашаліся пераважна сябры Беларускага Гістарычнага Таварыства. Па-трэцяе, улічвалася прысутнасць гісторыка ў наўковым жыцці. Па гэтай, дарэчы, прычыне не былі запрошаныя мноўгі выкладчыкі ГрДУ.

Не ўсё атрымалася. Галоўнае, што многія калегі не маюць звычкі да шырокіх абагульненнення. Працуяць на ўласнай дзялцы, не падымаючы галавы. Не зусім прымальная манера некаторых калегаў дыскутаваць. Магчымасць задаць пытанне часта ператвараецца ў самастойнае выступленне. І, канешне, адна канферэнцыя не можа даць адказу на ўсё існуючыя пытанні.

Тым не менш нашая сустрэча – гэта відавочны крок у напрамку выпрацоўкі нашага агульнага разумення праблематыкі Айчыннай гістарыяграфіі.

Погляд звонку

Райнер Лінднер (Канстанці, ФРГ)

Нацыянальныя і “прыдворныя” гісторыкі “ЛУКАШЭНКАЎСКАЙ” БЕЛАРУСІ*

Пераасэнаванне гісторыі ў постсавецкай Беларусі.

Разам з абвяшчэннем незалежнасці былымі савецкімі рэспублікамі на пачатку 90-х г. 20 ст. набыла вялікую актуальнасць праблема іх нацыянальнай гісторыі. Аднаўляючы нацыянальныя і культурныя традыцыі дасавецкай Беларусі, вяртаючы ў грамадскае жыццё беларускую мову, якую ў савецкі час амаль звялі да фальклору, постсавецкая нацыянальная інтэлігенцыя пачала выпрацоўваць уласныя версіі беларускай мінуўшчыны. Па меры распаду Савецкай імперыі ва ўмовах абвастрэння нацыянальных супяречнасцяў і палітычнай барацьбы за ўладу паўставалі новыя “гістарычныя” нацыі. Заходнія даследчыкі адразу звярнулі ўвагу на змяненні ў гістарыяграфіі, якія пачалі адбывацца ў эпоху галоснасці¹. Між тым постсавецкая інтэлігенцыя ў момант падзення Савецкага Саюзу су-тыкнулася не толькі з крызісам ў гістарыяграфіі, яна апынулася перад праблемай, якую Аарон Гурэвіч называў “вакуумам гістарычнага бачання”.

Такі стан рэчаў быў асабліва адчувальны ў Беларусі. Хаця прадстаўнікі прарасійскай савецкай гістарыяграфіі, як і большасць даследчыкаў Захаду, лічылі, што Беларусі “не хапае гісторыі”, менавіта гісторыя апынулася ў эпіцэнтры дыскусіі. Пасля пачатковай незалежніцкай эйфары і хвалі адпаведных публікаций беларускія нацыянальныя гісторыкі ў 1994 г. трапілі ў новую сітуацыю². Абранне презідэнтам Аляксандра Лукашэнкі прывяло да прыняцця новым урадам былога савецкай версii

* Артыкул быў надрукаваны ўпершыню ў ЗША ў *Nationalities Papers. Vol. 27. No 4. 1999.* Пераклад і невялікія скарачэнні зроблены са згоды аўтара. Перакладчык – сп. Ганна Паўлоўская (Гародня).

¹ Гл., напр., Takayuki I. Facing up to the past. Soviet historiography under Perestroika. Sapporo, 1989; Davies R.W. Soviet History in the Gorbachev revolution. London, 1989; Geyer D. Die Umwertung der Geschichte. Göttingen, 1991.

² Гл.: Lindner R. Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrussland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999. P. 400-478; Lindner R. Nationsbildung durch Nationalgeschichte. Probleme der aktuellen Geschichtsdiskussion in Weißrussland // Osteuropa. 1994. Vol. 44. No. 6. P. 578-590; Wilson A. National History and National Identity in Ukraine and Belarus // Smith G. et al., eds, Nationbildung in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities. Cambridge, 1998. P. 23-47; Lindner R. Domestic and Foreign Policy Conditions behind Structural Change in Ukraine and Belarus // Aussenpolitik/German Foreign Affairs Review. 1995. Vol. 46. No 4. P. 365-375; Lindner R. Präsidialdiktatur in Weißrussland. Wirtschaft, Politik und Gesellschaft unter Lukaschenko // Osteuropa. 1997. Vol. 47. No 10-11. P. 1038-1052.

мінулага. Але горш за ўсё, што большасць насельніцтва страціла нацыянальную свядомасць і не жадала прымакць ідэі нацыянальных гісторыкаў.

Прызнанне ў 1990 г. дзяржаўнасці беларускай мовы і вынікі рэфэрэндума 14 траўня 1995 г. сталі храналагічнымі межамі нацыянальнага Адраджэння. Асцярожны адраджэнскі аптымізм, які быў адчувальны да 1994 г., у прыватнасці, у зборніку нарысаў Леаніда Лыча “Беларуская нацыя і яе мова”, паступова знікнуў. Л.Лыч яшчэ спадзяваўся на адраджэнне нацыі пасля доўгай фазы “дэградацыі”, але артыкулы, якія пачалі публікацаца пасля 1995 г., значна адрозніваліся сваёй ідэйнай накіраванасцю. З сярэдзіны 1995 г. у гістарыяграфіі фактычна распачалася кампанія па “дэнацыяналізацыі” беларускага мінулага.

У 1991 г. нацыянальная гістарыяграфія пачала пошуку гістарычнага абурнтування абвяшчэння Незалежнасці. Гэтая падзея найноўшай беларускай гісторыі была хутчэй выпадкам, чым заканамерным вынікам дэмакратызацыі і свядомай патрэбай незалежнасці. Пераасэнсоўваючы гісторыю народа нацыянальныя гісторыкі ўсвядомілі, што Беларусі не хапае “міфа мінулага” і іншых якасцяў, якія павінны прысутнічаць у нацыянальнай гісторыі. Апошняе было харэктэрна для ўсіх постсавецкіх рэспублік. Такім чынам, мэтай гісторыкаў стала “нацыяналізацыя” гісторыі і падкрэсліванне яе адметнасці ад мінуўшчыны суседзяў. Украінскі гісторык Вадзім Скураціўскі акрэсліў гэтую тэндэнцыю “адмоўным аб’яднаннем”. Чым большым быў ціск на гістарычную навуку залежней ці асіміляванай нацыі або этнічнай групы, тым актыўней яе гісторыкі шукалі адметнасці ўласнага гістарычнага шляху³. Асвятленне беларускай гісторыі, якое назіралася ў друку, на выставах і канферэнцыях, пачало набываць рысы “нацыянальнай” і “еўрапейскай” канцепцыі Беларусі. У гэтым сэнсе яе можна было лічыць больш віртуальнай, чым рэальнай.

Усведамленне беларускімі даследчыкамі гістарычнай значымасці сваёй нацыі знайшло адлюстраванне ў публікацыях. У 1995 г. выйшла з друку праца па гісторыі беларускага народа, напісаная калектывам аўтараў Інстытута гісторыі Акадэміі навук⁴. Яна засведчыла жыццяздольнасць старой метадалогіі. Але адначасна аўтары выкарысталі вялізарную колькасць новых крыніцаў і матэрыялаў. З пазіцыі новай ідэалогіі яны пера-

³ Confino E. Present Events and the Representation of the Past. Some Current Problems in Russian Historical Writing // Cahiers du Monde russe. 1994. Vol. 35. No 4. P. 839-686.

⁴ Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках. Мінск, 1994-1995; Lindner R. Continuity and Change in Post-Soviet Historiography: The Case of Belarus, in Richard Sakwa, ed., The Experience of Democratization in Eastern Europe. London, 1999. P. 62-71.

асэнсавалі многія падзеі беларускай гісторыі. Гэтае выданне, якое ўяўляе сабой агляд беларускай гісторыі, дало багаты матэрыял для разважанняў пра новыя шляхі гістарыяграфіі. Аднак з пункту гледжання метадалогіі гісторыі яно не адрознівалася навізной. Новая “нацыянальная канцэпцыя” беларускай гісторыі прэтэндуе на “аб’ектыўнасць”, але на самой справе яна толькі пашырыла тэматыку даследаванняў і прапанавала новую, іншым разам даволі цъмянную, інтэрпрэтацыю падзеяў мінуўшчыны. У гэтым плане кніга беларускіх даследчыкаў моцна нагадвала шматтомную “Гісторыю ўкраінскага народу”⁵.

Ізноў у адпаведнасці з устаноўкамі савецкай гістарыяграфіі 1917 г. лічыўся паваротнай кропкай беларускай гісторыі. Чаму захаваўся такі падыход, цяжка зразумець. Адказ трэба шукаць у выкарыстанні гістарычнай тэрміналогіі. Тэрміны кшталту “феадалізм”, “класавае грамадства”, “дакастрычніцкі перыяд”, “народны рух”, “нацыянальна-вызваленчая барацьба”, “законы гісторыі”, “рэвалюцыйная сітуацыя” і г.д. паходзяць са старой савецкай гістарыяграфіі. Гэтыя паняцці ўжываюцца з пэўным маралізаторствам: “гістарычнае прызначэнне беларускага народа”, “цяжкая і трагічная гісторыя”, “герайзм” партызанаў. У апісанні ранняга перыяду савецкай гісторыі тэрміны, якія павінны несці станоўчую канатаццыю, напрыклад, “новая эканамічнае палітыка”, не бяруцца ў дувоксі. Затое негатыўныя з’явы, напрыклад, “ваенны камунізм”, перадаюцца толькі ў дувоксі. Некаторыя палажэнні падкрэсліваюць адметнасць гісторыі Беларусі ад гісторыі суседніх дзяржаваў. Яны звычайна ўключаюць слова “нацыя”, “незалежнасць”, “Еўропа”.

Новыя тэмы: этнагенез, Вялікае Княства Літоўскае і “місія” Беларусі.

Этнічныя вытокі беларусаў другі раз пасля 1920-х гг. сталіся адным з найбольш актуальных гістарыяграфічных пытанняў. Нягледзячы на тое, што існаваўшая гістарычнае тэорыя этнагенезу характарызавала беларусаў (разам з палякамі) як “найбольш чисты” славянскі этнас і грунтавалася на канцэпцыі “старажытнарускай народнасці”, яшчэ ў 1960-я гг. этнолагі пачалі казаць пра “балцкі субстрат” у этнагенезе беларусаў. Апошніе сцвярджэнне ставіла пад сумненне “кроўнае радство” з вялікарускімі “старэйшымі братамі”. “Гісторыкамі на пасадах” гэтая наватарская тэо-

⁵ Сымоненко Р. Да канцэпціі багатотомнай “Історіі украінскага народа” (Міжнацыянальны та міжнародны аспекты) // Історічні сышты. Кіев, 1993.

рыя была адкінутая як “хлуслівая” і “безпадстаўная”⁶. Тым не менш адзін супрацоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі навук БССР (ІГ АН БССР) Георгі Штыхаў пазней стаў адным з найбольш актыўных прыхільнікаў гэтай тэорыі. Ён сцвярджаў, што “на падставе балцкага субстрату ўзніклі розныя племянныя аб’яднанні, такія як полацкія і смаленскія крывічы, дрыгавічы і радзімічы”⁷. Нарэшце, у 1990 г. народны прэтарыянскі ахойунік нацыянальнай гістарыяграфіі Мікола Ермаловіч выказаў падобны пункт гледжання. У манаграфіі, прысвечанай беларускай прагісторыі, ён нават перасцерагаў ад акрэслення беларусаў славянамі, бо яны “былі … больш падобнымі да славянізаваных балтаў, чым да балтызаваных славянаў”⁸.

Шлях ад міфа пра “найчысцейшы” ўсходнеславянскі народ да міфа пра “славянізаваных балтаў” з’яўляецца шляхам, які вядзе на Захад. Першыя постсавецкія навуковыя праяўленні беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі раскрываліся пераважна ў балта-славянскіх дэбатах. А вось дыскусіі 1995 – 1996 гг. пайшлі на крок далей⁹. Яны не адкідалі амаль ніводнай з існуючых канцепцыяў. Напрыклад, сцвярджалася першапачатковая прысутнасць фінаў, пазней балтаў, пазней старажытнай ўсходнеславянскай стадыі (крывічы, радзімічы і дрыгавічы), якія пасля наступнай прамежкавай стадыі нарадзілі продкаў сучасных беларусаў.

Вядома, што “малыя нацыі”, якім “не хапае гісторыі”, у першую чаргу акрэсліваюць сябе праз вызначэнне адметнасці ад іншых народаў. Так і новая беларуская гістарыяграфія паспрабавала найперш “знайсці сябе” ў галіне этнагенезу, распрацоўка якога раней была фактычна забароненая. Прыкладам гэтага з’яўляюцца пошукі вызначэння этымалогіі паняцця “Белая Русь”¹⁰. Раней большасць гісторыкаў звязвала гэтае паняцце з адсутнасцю адміністрацыйнай і падатковай улады татараў на тэрыторыі сённяшняй Беларусі. А вось Алех Трубачоў надаў тэрміну “Белая Русь” новую семантыку. Спасылаючыся на “сімвалізм колераў старажытнага свету”, ён сцвярджаў, што “белы” заўсёды азначаў “заходні”¹¹.

⁶ Абэцэдарскі Л. У святле неабвержаных фактав. Мінск, 1969; Гісторыя Беларускай ССР. Т. 1. Пад рэд. Ігнаценкі. Мінск, 1972. С. 175.

⁷ Очерки по археологии Белоруссии. Часть 2. Под ред. Г.Штыхова, Л.Поболя. Минск, 1972. С. 214.

⁸ Гл.: Чарняўскі М. Вътокі // Беларуская думка. 1992. № 2. С. 62-69; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і наваградскі перыяды. Мінск, 1990. С. 46.

⁹ Нарысы гісторыі Беларусі. Частка 1. Мінск, 1994. С. 40-50; Піліпенка М. Паходжанне беларусаў // Дапаможнік па гісторыі Беларусі. Пад рэд. А.Каханоўскага і інш. Мінск, 1995. С. 15-23; Піліпенко М. Возникновение Белоруссии: новая концепция. Мінск, 1991.

¹⁰ Рогалёў А. Белая Русь и белорусы. В поисках истоков. Гомель, 1994.

¹¹ Трубачоў А. Не ад белай адзежы і светлых вачэй // Беларуская мінуўшчына. 1993. № 1. С. 8.

Як відаць, дух часу выразна патрабаваў простых і зразумелых тлумачэнняў гісторый.

Нацыянальныя гісторыкі спрабавалі даць адказы і на іншыя пытанні. Вядомыя гісторыкі і маладыя навукоўцы разам з дылетантамі былі прадстаўлены ў папулярных “100 пытаннях і адказах па гісторыі Беларусі”. З’яўляліся таксама псеўданавуковыя каментары да розных аспектаў беларускай гісторыі. Вітаўт Чаропка, напрыклад, заяўляў, што пры вялікім князі Вітаўце Беларусь стала найбольш значнай дзяржавай Еўропы¹². Трэба адзначыць, што хаця ў найноўшых гісторыях Беларусі і дадатковых дапаможных матэрыялах з’явіўся “прагматычны” тэрмін “Літоўска-беларуская дзяржава”, не было доказаў, што ў ёй дамінаваў менавіта беларускі элемент. Прызнанне жорсткай унутрыпалітычнай барацьбы ў Вялікім Княстве ўжывалася з акрэсленнем Беларусі як наймагутнейшай еўрапейскай дзяржавы і, напрыклад, такой ацэнкай: “Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае 16 ст. ўвайшло ў сусветную гісторыю як адна з першых еўрапейскіх дзяржаваў, што стварыла ўнікальны ўзор палітычнага і грамадскага ладу, прававой дэмакратыі, мірнага суіснавання ды супрацоўніцтва розных народаў і цэркvaў”¹³.

У цэнтры гістарычнай дыскусіі апынулася таксама праблемы, вырашэнне якіх пазбаўляла ўспрыманне гісторыі Беларусі пэўнай перыферый-насці. Напрыклад, пайстала пытанне пра асаблівасці беларускай нацыі і тое, як гістарычна акрэсліць г.зв. беларускасць¹⁴. Выказанні па гэтаму пытанню Уладзімера Конана (1992) сведчаць, што адбываўся не толькі пошук месца беларусаў у гісторыі, але таксама вызначалася іх будучая роля ў еўрапейскім жыцці. Залежнае становішча Беларусі ў дзяржаўных утварэннях сярэдневечнай і найноўшай гісторыі стала прычынай слабасці нацыянальных і незалежніцкіх традыцый. Але гэтая слабасць інтэрпрэтавалася як дабрадзеяная нейтральнасць, што абвяшчалася прычынай нежадання беларусаў перайсці на той або іншы цывілізацыйны бок. У Конан пісаў, што гістарычнае прызначэнне Беларусі ў тым, каб стварыць культурны і геапалітычны “мост” паміж Усходам і Захадам, паміж расейскай Еўразіяй з аднога боку і Заходнім і Цэнтральным Еўропай з другога. Беларускі народ унікальны тым, адзначыў даследчык, што ён не выбірае адзін з двух палюсоў,

¹² Чаропка В. Дзе падзелася каралеўская карона Вітаўта Вялікага? // 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі. Мінск, 1993. С. 21.

¹³ Лойка П. Гісторыя Беларусі. Вучэбны дапаможнік для 7 класа сярэдняй школы. Мінск, 1993. С. 34.

¹⁴ Конан У. Беларуская ідэя і місія Беларусі // Беларуская думка. 1992. № 4. С. 6-25.

ён адкідае іх крайнасці, не бярэ на сябе ролю месіі, а спрабуе сінтезаваць станоўчыя дасягненні як “усходній”, так і “заходній” культураў¹⁵.

У гэтай дыскусіі выразна прысутнічаў палітычны сэнс. Журналіст, гісторык і літаратар Уладзімір Арлоў называў Беларусь “аванпостам эры Асветніцтва”, якую Расея зведала настолькі ж мала як Рэфармацыю і Контррэфармацыю. Беларусь ва ўсе часы знаходзілася “ў сферы еўрапейскай гісторыі і еўрапейскіх культурных каштоўнасцяў”¹⁶.

Ідзялагічная адбудова нацыі выклікала непазбежныя спробы пера-глядзу гісторыі Цэнтральна-Усходняга рэгіёну Еўропы, які стагоддзямі знаходзіўся на палітычнай перыферый. Гісторыкі ўбачылі гістарычную значымасць Цэнтральна-Усходній Еўропы ў пэўнай “місіянерскай” ролі. Постсавецкая беларусская гістарыяграфія звярнула ўвагу на істотныя асаблівасці рэгіёну. Сапраўды, у выніку развіцця этнічных і рэлігійных элементаў на працягу стагоддзяў гэтая памежная і пераходная прастора была рысы ўнікальнай разнастайнасці грамадстваў. Дзякуючы палітычным і гісторыка-сацыялагічным асаблівасцям тут утварылася супольнасць суб'ектаў, пазбаўленых эліты. Апошняе ўяўляе сабой асабліва цікавы аб'ект гістарычнага даследавання.

У пошуках гістарычнай значымасці даследчыкі звярнулі ўвагу на вядомыя гістарычныя персанажы. Атрыманне незалежнасці Беларуссю, Літвой, Украінай і Расеяй, умацаванне польскай дзяржаваўнасці справакавала рост узаемных гістарычных прэтэнзій. Цікава, што яны датычылі не столькі тэрыторый, колькі сукупнасці традыцый і прыналежнасці гістарычных асобаў. Так, беларускія гісторыкі не раз згадвалі пра “беларускасць” Вялікага Княства Літоўскага і яго эліты. А польскія даследчыкі раптам заўважылі, што ў іх амаль “скралі” нацыянальных святых Адама Міцкевіча і Тадэвуша Касцюшкі. Рэгулярна згадвалася пра нараджэнне абодвух на беларускай зямлі. Маўляў, “герой [тут Т.Касцюшко – Р.Л.] прыходзіць з Беларусі”. Сцвярджаўся факт нараджэння Т.Касцюшкі ў “палацізаванай сям’і збяднелага беларускага шляхціча”. Для гісторыка Анатоля Ростава, падзеленая спадчына была прадметам дэбатаў на працягу 1994 году, юбілейнага году Т.Касцюшкі. У выніку Т.Касцюшка быў прызнаны “ганаровым беларусам свету”¹⁷.

Разбурэнне польскага міфа пра Т.Касцюшку паспрыяла ўзмацненiu тэндэнцыі да “манапалізацыі” гістарычных асобаў. Беларускія гісто-

¹⁵ Конан У. Беларуская ідэя і місія Беларусі // Беларуская думка. 1992. № 4. С. 15.

¹⁶ Арлоў У. У палоне гістарычных міфаў // Голос Радзімы. 15 чэрвеня 1995 г. С. 3, 5.

¹⁷ Ростав А. Русін племені беларусаў // Беларуская мінуўшчына. 1994. № 1. С. 18-20.

рыкі залічылі паэму Адама Міцкевіча “Пан Тадэвуш”, а такім чынам і самога паэта да беларускай нацыянальнай спадчыны. Адам Міцкевіч, як зрэшты і Т.Касцюшка, сын “паланізаванай беларускай сям’і”, быў уключаны ў энцыклапедычны даведнік “Мысліцелі і асветнікі Беларусі X-XIX ст.” Гарадзенскі прафесар Аляксей Пяткевіч сцвярджаў, што паэма А.Міцкевіча “Пан Тадэвуш” можа ўспрымацца як “адбітак беларускага светаадчування”¹⁸.

Разам з больш-менш свядомым адмаўленнем ад палітыка-ідэалагічных прынцыпаў савецкай гісторыографіі з яе культам ніжэйшых класаў прыйшло захапленне элітай дасавецкай эпохі. Вялікія князі “Беларуска-літоўскай дзяржавы”, “беларуская шляхта” з яе культурнымі дасягненнямі ў выглядзе, напрыклад, замковых комплексаў Нясвіжа і Міра, і “беларускія антрэпрэнёры” 19 і пачатку 20 ст. падаюцца нацыянальнаму гісторыку больш вартымі даследавання, чым беларускі гарадскі пралетарыят або сялянства. Палітычная, эканамічная і культурная эліта, якая раней успрымалася толькі як клас прыгнятальнікаў, цяпер трактуецца ў якасці выхавацельніцы “геніяў” беларускай гісторыі.

На працягу некалькіх гадоў нацыянальнай эйфары ў гісторычнай навуцы “прадстаўнік полацкай буржуазіі” Францішак Скарына (У.Пічэт) ператварыўся ў “тыгана эпохі Адраджэння” (А.Мальдзіс), а “літоўскі магнат” канцлер Леў Сапега – ў “дъямэнтавага канцлера” (І.Саверчанка)¹⁹. Сям’я Радзівілаў адразу была далучана да беларускай гісторыі дзеля новай інтэрпрэтацыі мінулага. Калі адзін з найбольш вядомых родаў еўрапейскай арыстакратыі мае цесныя повязі з Беларуссю, то гісторыя беларускай культуры мае ўсе падставы належаць да еўрапейскай цывілізацыі.

Раней Беларусь і Украіна былі перыферыяй Расійскай імперыі. Яны не мелі ні ўласнай дзяржаўнасці, ні палітычна акрэсленых межаў. Цяпер, як незалежныя дзяржавы, яны ўвайшли ў саюзы і заключылі пагадненні з заходненеўрапейскімі краінамі, прымалі ў сябе кіраунікоў ЗША. Усё гэта абумовіла цікавасць да геапалітычнай проблематыкі. У 1994 г. гісторык Анатоль Грыцкевіч увёў паняцце “гісторыя беларускай геапалітыкі”, падкрэсліўшы актыўную ролю Беларусі ў міжнародных адносінах у перыяд сярэднявечча²⁰. Гісторыяграфія пачала ператварацца ў гісторычную геа-

¹⁸ Масляніцына Л. Міцкевіч Адам // Мысліцелі і асветнікі Беларусі. X-XIX ст. Мінск, 1995. С. 498-505; Пяткевіч А. Паэма Адама Міцкевіча “Пан Тадэвуш” – адбітак беларускага светаадчування // Наша слова. 29 снежня 1994. С. 6; Тарасаў К. Памяць пра легенды. Мінск, 1994. С. 199-210, 213-228.

¹⁹ Гуторенко Ю., Улевіч Т. Из тьмы веков светлеющие лики. Минск, 1994.

²⁰ Грыцкевіч А. Гісторыя геапалітыкі Беларусі // Спадчына. 1994. № 1. С. 85-93; № 3. С. 39-51; № 4. С. 48-61.

палітыку. У адпаведнасці са сваімі палітычнымі перакананнямі гісторыкі новай Беларусі выступалі на баку таго ці іншага лагеру.

Нацыянальныя гісторыкі асабліва падкрэслівалі паяднальную ролю Беларусі ў мінулым адпаведна яе геаграфічнаму і геапалітычнаму размяшченню ў “цэнтры Еўропы”. Тэрытарыяльныя перамены, занатаваныя стараннымі картографамі, уваходжанне ў склад мацнейшых дзяржаваў з рознымі формамі палітычнага ладу паўплывалі на стварэнне вобразу новай Беларусі як транзітнай прасторы і буфернай зоны паміж найноўшымі сістэмамі еўрапейскіх дзяржаваў²¹. Яшчэ ў часы ВКЛ “беларускасць” злучала краіну са Старой Еўропай. Такім чынам, сённяшні шлях у Еўропу становіща праста вяртанием дадому²². Аднак гісторыкі, якія дзеля спрыяння працэсу “еўрапеізацыі Беларусі” выкарыстоўваюць тэзіс “Беларусь – цэнтр Еўропы”, маюць апанентаў. У адной з публікаций Яраслаў Разанін насмешліва называў Беларусь “Азіяй у цэнтры Еўропы”²³. Тым не менш, у 1994 г. тагачасны віцэ-прэзідэнт Акадэміі Наук Беларусі і сябра сусветнага саюзу беларусаў “Бацькаўшчына” прафесар Радзім Гарэцкі настойваў, што “цэнтр кантынентальнай Еўропы знаходзіца ў сярэдзіне трохкутніка, ўтворанага мястэчкамі Чэрвень-Асіповічы-Клічаў, 2 км на поўдзень ад вёскі Чыжаха на р.Беразінے”²⁴. Ён, аднак, прайгнараваў факт, што ўкраінцы, аўстрыйцы, шведы, палякі і немцы таксама прэтэндуюць на тое, каб быць цэнтрам Еўропы.

Гістарыяграфія першай паловы 1990-х гг. была апантаная нацыянальным, рамантычным вобразам гісторыі, што добра адлюстравалася ў публікацыях. Спраба стварэння цэласнай карціны мінулага і перабольшванне ролі асобных падзеяў – характэрныя для ўсёй постсавецкай нацыянальнай гістарыяграфіі. Беларусь не з’яўляецца выключэннем. Аднак з 1995 г. мы можам ацэньваць сітуацыю ў беларускай гістарыяграфіі як “выключны выпадак” у постсавецкім свеце.

“Прыдворныя” гісторыкі Лукашэнкі.

“Надыходзяць апошнія дні гістарыяграфіі” сцвярджалі на пачатку 1990-х пад уражаннем чарговай змены парадыгмы некаторыя паспеш-

²¹ Казлоў Л., Цітоў А. Беларусь на сямі рубежах. Мінск, 1993; Цітоў В. Беларусь на гістарычных картах // Голос Радзімы. 21 верасня 1995. С. 4.

²² Анціпенка А. Еўрапейская і хрысціянская ідэя беларускасці // Беларусіка=Albaruthenica. Том 2. Мінск, 1992. С. 259-262.

²³ Разанін Я. Азія ў цэнтры Еўропы // Наша слова. 22 лістапада 1995. С. 5.

²⁴ Гарэцкі М. Дзяржаўнасць на Беларусі мае больш чым тысячагадовую гісторыю // Беларуская мінішчына. 1994. № 1. С. 4-6; Шаруха І. Геаграфічны цэнтр Еўропы ў Беларусі // Спадчына. 1994. № 6. С. 109-110.

ныя назіральнікі²⁵. Між тым пад уплывам пераменаў у дзяржаўнай палітыцы адбывалася размежаванне сярод гісторыкаў. Пераломным стаўся 1996 г. З таго часу дэбаты нагадваюць сталінскую эпоху, калі нацыянальная гісторыкі былі вымушаныя абараніць сябе ад адвінавачвання партыі і сваіх згодніцкіх настроеных калегаў. Увесну 1996 г. дзесятак мінскіх гісторыкаў і настаўнікаў гісторыі стварылі Беларуское рэспубліканскэ аў'яднанне “Гістарычныя веды”. Сярэдні ўзрост сябраў Выканаўчага камітэту, як і тэматыка іх ранейшых працаў спрыялі таму, што аў'яднанне стала ахойнікам спадчыны Лаўрэнція Абэцэдарскага, гэтага Нестара гісторыяграфіі БССР. Першы кіраўнік арганізацыі Адам Залескі быў блізкім сябрам Л.Абэцэдарскага і катэгарычным праціўнікам непалітызаванага навуковага даследвання.

На пачатку 1980-х А.Залескі адвінаваціў шматлікіх супрацоўнікаў Інстытута гісторыі, а таксама групу іншых навукоўцаў і пісьменнікаў у “хлусні і палітычна-маральнім распадзе” ў лісце-адвінавачванні да Прэзыдыума Акадэміі Навук і кіраўніцтва партыі. Беларускі гісторык М.М.Улашчык, які пазней выкладаў у Маскве, апублікаваў крытычны аналіз ліста А.Залескага. Галоўным аб'ектам адвінавачвання А.Залескага былі ў першую чаргу тагачасныя дырэктары Інстытута гісторыі АН БССР Іларыён Ігнаценка і Пётр Петрыкаў разам з пісьменнікам і навукоўцам Алесем Адамовічам. Выйўляючы чыста прафесійную зайдрасць, А.Залескі пры складанні спіса больш чым на 100 імёнаў толькі сябе адзначаў тытулам “прафесар”. Ён называў І.Ігнаценку слабым падабенствам нацыянальнага дэмакрата, які кладзе ў кішэню свае 1000 рублёў у месяц. “Антymарксісцкая і нацыяналістычныя паклёпы”, якія, нібыта, распаўсюджваў І.Ігнаценка, на думку А.Залескага, “прынеслі вялікую шкоду нашай ідэалогіі і пабудове нашай дзяржавы”²⁶. Аднак гэтыя адвінавачванні былі беспадстаўнымі. І.Ігнаценка – былы партыйны работнік і на працягу многіх гадоў дырэктар Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КП(Б)Б – не быў заўважаны ні ў якіх нацыянальных сэнтыментах. Сапраўды, з нагоды 40-годдзя Інстытута гісторыі Камуністычнай партыі пры ЦК КПБ у выданні збору твораў “тытанаў чала-вечага духу К.Маркса, Ф.Энгельса і У.І.Леніна”, ён з гонарам спасылаецца на дасягненні свайго інстытута і падкрэслівае, што той узяў на

²⁵ Дзярновіч А. Апошнія дні гісторыяграфіі // Наша Ніва. 1993. № 15. С. 11.

²⁶ Улашчык М. Заўвагі на пісьмо А.Залескага “Об националистических вывиходах к национализму и антисоветизме”. 30 июля 1982 г. // Беларускі гістарычны агляд. 1996. Т. 3. Сш. 1. С. 47-52.

сябе адказнасць за публікацыю пяцітомнай “Гісторыі Беларускай ССР” у 1970-я гады²⁷.

Пятнаццаць гадоў пазней А.Залескі і аб'яднанне “Гісторычныя веды” аднавілі той самы тон, адзначыўшы гэтым цэласнасць беларускай гісторыяграфіі 20 ст. Публічны нападкі А.Залескага і ягоных аднадумцаў датычылі большасці публікацый Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі (ІГ АНБ) і “Беларускай энцыклапедыі” (БелЭН). Гэтыя нападкі разам з апалаґетычнымі артыкуламі, прысвеченымі “ролі прэзідэнта Рэспублікі Беларусь у сучаснай сацыяльна-еканамічнай і маральна-палітычнай сітуацыі краіны”, засведчылі іх максімальную лаяльнасць да прэзідэнта²⁸. У іх разуменні А.Лукашэнка заняў месца партыі. Таксама як маладыя савецкія гісторыкі ў 1930-я гг. праслаўлялі партыю за “бязлітасную барацьбу” з нацыялістычнымі адхіленнямі, архаічныя ідэолагі тыпу А.Залескага абвясцілі прэзідэнта адзіным абаронцам інтэрэсаў народу ад “паслядоўнікаў капіталізму”. Апошняя пасля знішчэння такіх савецкіх “дасягненняў” як калгасы, дзяржаўныя прадпрыемствы і Саветы народных дэпутатаў, атрымалі ўладу дзякуючы “буржуазнай канстытуцыі” 1994 г. У сутыкненні з “нацыянальна-экстрэмісцкім” сіламі Лукашэнка, на думку А.Залескага, зрабіў шмат важных і стабілізуючых кроکаў, а менавіта, адмену “феадальна-буржуазнай нацыяналістычнай дзяржаўнай сымболікі”, вяртанне гімну БССР, звальненне галоўнага рэдактара “Народнай газеты” і рэарганізацыя рэдкалегіі БелЭН.

Лукашэнкаўская адміністрацыя зразумела грамадскае і палітычнае значэнне гісторычнай навукі. Група А.Залескага ператварылася ў сапраўдны цэнзарскі камітэт па гісторыі і практычна стала выконваць ролю былога навуковага аддзелу ЦК КПБ. Нагодай для новых нападак сталася выданне “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” (ЭГБ). Была зроблена яшчэ адна спроба “паставіць на месца” сучасную гісторыяграфію. Інстытут гісторыі ізноў быў абвінавачаны ў скажэннях і фальсіфікацыі гісторыі Беларусі. Адзначалася, што ў артыкулах ЭГБ прысутнічае “непрыміримыя антысаветызм” і “адкрытая русофобія”. Галоўным фальсіфікатам гісторыі быў абвешчаны Генадзь Сагановіч, тэматыка даследаванняў якога была звязана з агрэсіяй Маскоўскай дзяржавы супраць ВКЛ. Аб'ектам

²⁷ Ігнатенко И. Важная дата. 40-летие Института истории партии при ЦК КПБ // Коммунист Белоруссии. 1969. № 6; Б.п. Патрыярх гісторычнай навукі // Беларуская мінішчына. 1996. № 1. С. 61.

²⁸ Заявление Белорусского республиканского и Минского научного объединения «Исторические знания» «О позиции и роли Президента Республики Беларусь в нынешнем социально-экономическом и морально-политическом положении страны» // Народная газета. 16 августа 1996 г. С. 2.

вострай крытыкі апрач І.Ігнаценкі і Г.Сагановіча стаў таксама тагачасны дырэктар Інстытута гісторыі Міхась Касцюк і археолаг Георгі Штыхаў. Падкрэслівалася, што палажэнні многіх артыкулаў двух першых тамоў ЭГБ цалкам адпавядаюць тэзісам “Нарысаў гісторыі Беларусі”²⁹.

Задўжальна тэрміналагічнае вяртанне “Гістарычных ведаў” у савецкую эпоху. “Нацыянал-экстремісты” і “шавіністы” з Інстытута гісторыі АН адначасова харктырызваліся як “прыхільнікі капіталізму” і “вонрагі народу”. Сярод сяброў аўтандання “Гістарычныя веды” презідэнт знайшоў верных і адданых ідэолагаў. Ён атрымаў у сваё распараджэнне “спецыялістаў” для будучых дыскусій адносна дзяржаўных святаў і ацэнак тых або іншых падзеяў беларускай гісторыі. Іх “экспертыза” дапамагае аргументація прэзідэнцкія рашэнні ў сферы выдавецкай палітыкі і выдання школьніх падручнікаў.

Гэтыя гісторыкі-ветэраны атрымалі фінансавую і выдавецкую падтрымку і прынялі прэзідэнта як “свайго”. “Наш прэзідэнт, - адзначалася ў адной з заяваў, - прыйшоў з народу і быў абраны народам. Ва ўсіх выступленнях перад рабочымі і калгаснікамі, прадстаўнікамі ўзброеных сілаў і працуючай інтэлігенцыяй ён звяртаецца да прысутных словам: “Таварыши!”, - якое так дорага ўсім нам”³⁰. Несумненна адно, прэзідэнт, абраны ў постсавецкай Беларусі, імкнецца захаваць неасавецкую гістарыяграфію, якая не ў стане праводзіць уласныя даследаванні. Пабудаваная на палажэннях гістарыяграфіі БССР, яна паводзіць сябе як грамадскі цэнзарскі камітэт у барацьбе з гісторыкамі нацыянальнай школы. Гэты саюз улады і ідэалогіі, які пачаў фармавацца ў сярэдзіне 1995 г., прывёў да знішчэння галоснасці і адмове ад фінансавай падтрымкі нацыянальнай гістарыяграфіі”³¹.

Даследчыкі Інстытута гісторыі АН не далі ўцягнуць сябе ў дыскусію з колам Адама Залескага. Большасць супрацоўнікаў распачала ідэйную барацьбу з П.Петрыкавым, якога 15 гадоў таму рэзка крытыкаваў у згаданым лісце А.Залескі. П.Петрыкаў многія годы займаў пасаду дырэк-

²⁹ Жураўскі А. Гістарычная праўда не павінна скажацца. Аб сур’ёзных недахопах выдання “Энцыклапедыя гісторыі Беларусі” // Народная газета. 1 августа 1996 г. С. 2-3; Открытое письмо Президенту Республики Беларусь А.Г.Лукашенко. Работа по восстановлению исторической правды подвергается яростному сопротивлению со стороны национал-экстремистов, претендующих на истину в последней инстанции // Народная газета. 19 июня 1996. С. 3.

³⁰ Заявление Белорусского республиканского и Минского научного объединения...

³¹ Лінднер Р. Нязменнасць і змены ў постсавецкай гістарыяграфіі Беларусі // Кантакты і дыялогі. 1996. № 3. С. 20-25.

тара Інстытута гісторы і з'яўляўся членам-карэспандэнтам Акадэміі, быў адным з вядучых гісторыкаў БССР з канца 1960-х гг. Менавіта ён распачаў дыскусію на старонках прапрэзідэнцкай “Беларускай думкі”. У крытычным аглядзе двух першых тамоў Энцыклапедыі гісторыі Беларусі ён заявіў пра “туман русофобіі, які апусціўся на беларускую энцыклапедыю”. Амаль тымі самымі словамі П.Петрыкаў абвінаваціў Інстытут гісторыі ў зniшчэнні беларускай гістарыяграфіі. Былы дырэктар пісаў, што пад уплывам Інстытута скажэнне беларускай гісторыі ўвайшло ў ЭГБ, у школьнія падручнікі, у “Нарысы гісторыі Беларусі” і ў шмат іншых магнографій, брашураў і артыкулаў. Такая дзейнасць Інстытута гісторыі, які з'яўляецца дзяржаўнай установай, супярэчыць, на яго думку, інтерэсам беларускага народа і разыходзіцца з палітычным накірункам прэзідэнта рэспублікі. Курс прэзідэнта вядзе да ўмацавання адносінаў з Расіяй і грунтуеца, паводле П.Петрыкава, на выніках рэферэндума 1995 г.³²

Адначасова П.Петрыкаў прапанаваў свае паслугі ў якасці новага кіраўніка гістарычнага аддзела рэдкалегіі “Беларускай энцыклапедыі”. Пры падтрымцы ўрадавых структур університета ён быў прызначаны на пасаду першага намесніка галоўнага рэдактара з адказнасцю за гістарычныя праекты. У адказ Інстытут гісторыі накіраваў у Белдзяржкамдрук ліст пратэсту супраць пераменаў у рэдкалегіі БелЭН. Распачалася вострая публічная барацьба. П.Петрыкаў выступаў супраць “нацыянальнай канцэпцыі” як тэарэтычнай і метадалагічнай мадэлі. Ён катэгарычна адваргаяў крэда нацыянальнай гістарыяграфіі, якое на пачатку 1990-х сформулявалі яго калегі па Інстытуце Mixasie Bič і Mixasie Kasciuk у выглядзе трывады: “Дзі-дзялалагізацыя, дэбальшавізацыя і дэпалітызацыя”³³. Па-за разуменнем П.Петрыкава знаходзіцца адмаўленне ад канцэпцыі Кіеўскай Русі як “калыскі трох братніх славянскіх народаў” і ўспрыяцце Расіі ў якасці аднаго з ворагаў беларускай дзяржавы. Пераняўшы аргументы “Гістарычных ведаў”, П.Петрыкаў перасцерагаў народ ад даверу Беларускаму народнаму фронту (БНФ) і публікацыям Інстытута гісторыі, які, нібыта, спрабуе “падкладзі міну” пад будынак дзяржаўнай палітыкі, асабліва ў сферы беларуска-расійскіх адносінаў³⁴.

³² Петрыкаў П. Туман русофобіі акутаў Беларускую энцыклапедыю // Беларуская думка. 1996. № 3. С. 3.

³³ Касцюк М. Нацыянальная канцэпцыя гісторыі Беларусі: асноўныя падыходы // Гістарычная наука і гістарычна адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь. Новыя канцэпцыі і падыходы. У дзвюх частках. Частка 1. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994. С. 3-10; Сагановіч Г. Нацыянальнасць гісторыі як наўкі // Беларускі гістарычны агляд. 1994. Т. 1. Сш. 1. С. 5-14.

³⁴ “Бітва на полі гісторыі” (Інтэрв’ю з П.Петрыкаўым) // Голос Радзімы. 18 ліпеня 1996. С.3.

Хутка з'явіўся адказ калегаў. М.Касцюк пратэставаў супраць напад тых, хто за апошнія 10 – 15 гадоў ніводнага разу не наведаў архівы, і ўжо толькі таму не меў права крытыкаваць новыя навуковыя палажэнні. Папрокі М.Касцюка мелі падставы, бо з канца 1980-х П.Петрыкаў не здолеў здабыць большасці галасоў у двух перавыбараах навуковага савета Інстытута гісторыі, нягледзячы на энергічную выбарчу кампанію. З гэтага моманту ён выкарыстоўваў кожную магчымасць, каб зашкодзіць Інстытуту і яго дырэкцыі. П.Петрыкаў нават ішоў на свядомае скажэнне фактаў. Напрыклад, артыкулы ў ЭГБ па гісторыі Беларускай Народнай Рэспублікі (1918) і БНФ, якія П.Петрыкаў найболыш крытыкаваў, былі напісаныя не супрацоўнікамі Інстытута³⁵. Міхась Біч у сваім адказе на абвінавачванні А.Залескага і П.Петрыкава адносна русофобіі двух першых тамоў ЭГБ заўважыў, што П.Петрыкаў уключыў у свой агляд толькі 5 з 5000 артыкулаў. Неабгрунтаванай выглядала таксама ягоная спроба абвясціць міфам працэс русіфікацыі Беларусі на працягу 19 ст. М.Біч прыйшоў да высновы, што апаненты нацыянальнага Адраджэння беларускага народу прыдумалі тэорыю “русафобіі” беларускай гісторыяграфіі толькі дзеля дыскрэдытацыі тых гісторыкаў, якія на працягу першай паловы 1990-х гг. спрабавалі змясціць беларускую гісторыю ў канцэптуальную прастору, якая найболыш адпавядае ўсім незалежным нацыям³⁶.

Гісторычныя ацэнкі П.Петрыкава, якія М.Біч называў вяртаннем да “заходнерусізму” разам з агрэсіўнай і бескампраміснай формай выказванняў яшчэ больш авбаstryлі канфлікт паміж двума лагерамі гісторыкаў. Беларуская гісторыяграфія, рамкі якой пазначаліся, з аднаго боку, заявамі группы А.Залескага, а з другога, выказваннямі заўзятага нацыянальнага гісторыка Міколы Ермаловіча, моцна палітызавалася. Паводле М.Касцюка, пераадоленню палітызацыі можа паспрыяць толькі захаванне навуковай прыроды гісторычнага даследвання: “Навука і палітыка – гэта дзве розныя рэчы”³⁷.

Нельга не заўважыць, што сённяшнія гісторычныя дэбаты ўсё больш супадаюць з пэўным канфліктом пакаленняў. А вось у 1996 г. спрэчкі адбываліся ўнутры аднаго старэйшага пакалення. А.Залескі, П.Петрыкаў, Г.Штыхай, А.Мальдзіс і Г.Кісялеў нарадзіліся паміж 1927 і 1932 гг.

³⁵ Касцюк М. Палітызаваная гісторыя не можа быць сапраўднай навукай // Голос Радзімы. 8 жніўня 1996 г. С. 1, 3.

³⁶ Біч М. Туман дылетантства і тэндэнцыйнасці // Голос Радзімы. 12 верасня 1996 г. С. 3, 5.

³⁷ Касцюк М. Палітызаваная гісторыя не можа быць сапраўднай навукай // Голос Радзімы. 8 жніўня 1996 г. С. 3.

Варта падкрэсліць і тое, што нацыянальныя гісторыкі звычайна ставіліся да сваіх праціунікаў больш прыязна. Нельга не заўважыць, з аднаго боку, заяваў пра “скажэнні” і “дылетантызм”, а з другога, выключнага патрабавання імкнуща да спасціжэння “гістарычнай рэчаіснасці”, “аб’ектунасці” і звяртання ўвагі на “законы гістарычнага развіцця”³⁸.

Курапаты: дыскусія працягваеца.

Курапаты – гэта месца каля Мінску, дзе ў 1988 г. былі раскапаныя масавыя пахаванні ахвяраў сталінскіх рэпрэсій³⁹. Аднак некаторыя грамадскія арганізацыі паспрабавалі падвергнуць сумненню вынікі даследаванняў Зянона Пазняка, заснавальніка і былога лідара БНФ, а разам з імі канцэпцыю генацыду камуністычных уладаў супраць сваго народу. Пасля абрання презідэнтам краіны А.Лукашэнкі ў 1994 г. прыхільнікі нэасавецкай інтэрпрэтацыі мінулага актыўізваліся, і гісторыкі падзяліліся на два лагеры. Даследчыкам нацыянальнай школы, прадстаўленым галоўным чынам навукоўцамі Беларускага дзяржаўнага універсітэта і Інстытута гісторыі Акадэміі навук супрацьсталі “прыдворныя гісторыкі” А.Лукашэнкі.

У апошніх тагох ЭГБ робіцца выразная спроба адмовіцца ад інтэрпрэтацыі сталінскага тэрору як генацыду. Другі том, апублікованы пад уплывам нацыянальна-дзяржаўнай канцэпцыі гісторыі Беларусі, адзначае ў артыкуле “генацыд”, які прысвечаны гітлераўскай акупациі, той факт, што “пачынаючы з канца 80-х, некаторыя гісторыкі і журналісты пачалі называць масавыя вынішчэнні людзей у сталінскую эпоху генацыдам”. А вось у томе 4 ЭГБ ужо сцвярджаеца, што новыя даследаванні, нібыта, высветлілі факт дачынення да забойстваў у Курапатах нямецкіх акупантам. Генацыд як сродак сталінскай палітыкі больш не згадваеца⁴⁰. Між тым чалавечыя астанкі, знайдзеныя ў Курапатах, сведчаць пра тое, што забойствы адбываліся паміж 1939 і 1941 гг. Незалежна ад падзяў 1941-1944 гг. дакладна ўстаноўлена, што гэты лес стаў месцам масавых экзекуцый НКВД.

³⁸ Гл., напр. Лыч Л. Чаго дамагаюцца фальсіфікатары? // Народная газета. 17 жніўня 1993г. С. 2.; Касцюк М. Без гістарычных ведаў нельга паспяхова будаваць незалежную дзяржаву // Беларуская мініўшчына. 1996. № 1. С. 2-4.

³⁹ Marples D.R. Kirovsky: The Investigation of a Stalinist Historical Controversy // Slavic Review. 1994. T. 53. № 2. P. 513-523.

⁴⁰ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. Мінск, 1994. С. 505; Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 4. Мінск, 1997. С. 313. Гл. таксама: Крывальцвіч М. Курапаты як помнік гісторыі і аб’ект палітыкі // Палітычныя рэпрэсіі на Беларусі ў ХХ ст. Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 27-28 лютага 1998 г.). Мінск, 1998. С. 247-253.

Рэпрэсіі супраць гісторыі рэпрэсіі.

Часам бывае, што выпадак нясе на сабе пачатку заканамернасці. Адкрыццё ў Менску кантактнага бюро АБСЕ 27 лютага 1998 г., якога доўга чакалі на Захадзе і якое некалькі разоў адкладалася ўладамі Беларусі, супала з пачаткам навуковай канферэнцыі “Палітычныя рэпрэсіі ў Беларусі ў 20 ст.” Пакуль Кансультатыўная і Назіральніцкая група АБСЕ складала план сваёй дзейнасці, удзельнікі канферэнцыі з Беларусі, Расіі, Украіны, Польшчы і Нямеччыны абмяркоўвалі ўзаемаадносіны паміж дыктатурай і тэрорам. Падчас канферэнцыі апрач дакладаў па праблемах гісторыі Беларусі савецкага часу прагучалі выступленні, прысвечаныя аўтарытарным тэндэнцыям сучаснасці. Менавіта яны сталі аб'ектам назірання Кансультатыўнай групы АБСЕ ў Беларусі на чале з Гансам-Георгам Вікам, вядомым нямецкім дыпламатам і былым консулам Нямеччыны ў Расіі. Вынікі назірання ўзыходзілі прадстаўлены ў НАТА і Еўрапейскі саюз.

Міністр замежных спрадаваў Польшчы Браніслаў Герэмэк і тагачасны кіраунік АБСЕ, спаслаўшыся на факт, што Савет Еўропы і Еўрапейскі парламант не прызналі двухпалатнага парламенту Беларусі пасля дзяржаўнага перавароту 1996 г., патрабаваў неадкладнага правядзення свабодных дэмакратычных выбараў. Міністр замежных спрадаваў Іван Антановіч у адказ дэмагагічна заяўіў, што “ўсцешаны” адкрыццём місіі АБСЕ і выказаў надзею, што “дзякуючы добрым парадам ў беларускім грамадстве можа быць дасягнуты кампраміс”. Дыпламатычны корпус АБСЕ ў Беларусі ў кожным выпадку патрабуе да сябе ўварі. Канешне, прымаць настаўленні іншаземцаў пляжка і непрыемна. Недзіўна, што постсавецкі презідэнт назваў наяўнасць дэлегацыі АБСЕ ў краіне “абсурдам”. Беларускі ўрад не патрабуе асаблівых падставаў, каб адмовіць дэлегацыі ў дзволе мець сваю рэзідэнцыю, і такім чынам пазбегнуць яе кантралюючай прысутнасці.

У той жа час правядзенне ў аўтарытарнай дзяржаве А.Лукашэнкі міжнароднай канферэнцыі па палітычных рэпрэсіях, якая не абмяжоўваецца толькі зваротам да гісторыі масавага тэрору і ГУЛАГу, але таксама абмяркоўвае сучаснае становішча патрабуе шмат смеласці. Беларускі Хельсінскі камітэт, арганізацыі па абароне правоў чалавека і грамадзянскіх правоў і “Асацыяцый ахвяраў палітычных рэпрэсій” прайвілі грамадзянскую смеласць. Яны сабралі ў Менску каля 200 удзельнікаў канферэнцыі, сярод якіх былі навукоўцы, непрафесійныя даследчыкі і ўплывовыя гра-

мадскія і палітычныя дзеячы. Беларускі пісьменнік Васіль Быкаў распачаў канферэнцыю прамовай “Палітычныя рэпресіі ў Беларусі ў 20 ст.” і перасцерагаў ад забыцця ахвяраў сталінскага тэрору або тых, хто пацярпей ад палітычнага, судовага або психалагічнага гвалту сучаснага рэжыму. Тэматыка канферэнцыі спалучыла навуковы аналіз, напрыклад, тэхналогіі тэрору, рэпресій супраць навуковай інтэлігенцыі і дзеячоў культуры або ліквідацыі “кулакоў” з індывидуальным досведам. Тыя, хто прыйшлі праз лагеры як “ворагі народу” патрабавалі судовага працэсу накшталт Нюрнбергскага для кіруючай камуністычнай эліты, якая, на іх думку, працягвае займаць адказныя пасады ў дзяржаве.

Рух па ўшанаванню памяці ахвяраў сталінскіх рэпресій актывізаваўся ў перыяд **перабудовы**. Спробы Таварыства “Мартыралог Беларусі” надаць гэтаму руху шырокі грамадскі характар, як гэта было зроблена ў Расіі, аднак не реалізаваліся. Фактычна ўся дзейнасць Таварыства была зведзеная да раскопак у Курапатах у 1988 г.⁴¹ Тыя, каго абвінавачвалі ў генацыдзе супраць уласнага народу, не засталіся ў меншасці, бо з пачатку 1990-х гг. у сувязі з ростам сацыяльнага забяднення насельніцтва назіраўся відавочны рост колъкасці прыхільнікаў савецкага стылю праўлення і адраджэння Савецкага Саюзу. Святлана Алексіевіч, якую часта крытыковалі за культ памяці ахвяраў Другой саветовай вайны, адзначыла грамадскую недацэнку панесеных ахвяраў у імя свабоды. Пад афіцыйнае асуджэнне трапіў і Васіль Быкаў, які ў артыкуле “Горкі смак перамогі” падвергнуў сумненню партызанскі міф і згадаў пра тэрор асобных партызанскіх груп супраць мірнага насельніцтва.

Неасавецкі і апазіцыйныя культуры ўшанавання памяці сутыкнуліся паміж сабой. Выступленні беларускіх гісторыкаў на канферэнцыі не пакідалі сумненняў у тым, што масавыя забойствы ў Катыні каля Смоленску або у Курапатах каля Менску не былі асобнымі выпадкамі. На канферэнцыі была выказана думка, што кожны раённы цэнтр БССР у перыяд сталінізму меў свае “Курапаты”. У 1991 г. масавыя пахаванні, у якіх знаходзіліся астанкі болей 10 тыс. чалавек, былі адкрытыя каля Гомеля. Адначасова “прыдворныя гісторыкі” старанна вышуквалі доказы дачынення Вермахта да растрэлаў у Курапатах. ЭГБ, пачынаючы з тома 3 пачала рэабілітацыю партыйнага кірауніцтва БССР сталінскай эпохі.

⁴¹ Smith K.E. Remembering Stalin's Victims. Popular Memory and the End of the USSR. Ithaca, 1996.

А.Лукашэнка пасправаў перакрэсліць дзесяцігоддзе адраджэння беларускай свядомасці, якое распачалося, як рэакцыя на злачынную палітыку кірауніцтва БССР пасля аварыі на Чарнобыльскай АЭС і было ўзмоцненнае памяццю пра ахвяры савецкага праўлення. Былі змененыя дзяржаўныя святы, адбывалася рэанімацыя савецкага пафасу агульной памяці, што не лепшым чынам паўплывала на ўспрыманне народам свайго мінулага. Тым не менш Валеры Карбалевіч з даследчага цэнтра “Усход-Захад” звярнуў увагу на аўтарытарны рэжым презідэнта А.Лукашэнкі ў сваім дакладзе “Палітычныя рэпрэсіі у 1990-х гг”. Ніхто нават не пасправаў спыніць дакладчыка. Напрыканцы двухдзённай канферэнцыі адкрылася выставка, прысвечаная рэпрэсіям у БССР у перыяд сталінізму і ўціску апазіцыі ў сучаснай Беларусі. Але як толькі арганізаторы пачалі дэманстрацыю фотаздымкаў акцый масавага пратэсту, прадстаўнікі спецслужбаў забаранілі выставу. Асаблівае незадавальненне выклікала тое, што на некаторых фотаздымках быў прадстаўлены былы лідэр БНФ З.Пазняк, які зараз жыве ў выгнанні.

Правядзенне канферэнцыі і выданне зборніка дакладаў⁴² павінны былі мець палітычныя наступствы, характэрныя для акупаванай дзяржавы. Як паведаміла Таццяна Процька, дзяржаўныя ўлады праявілі асаблівую ўвагу да канферэнцыі. У лістападзе 1998 г. Менскі аддзел прокуратуры распачаў следства па справе арганізацыі канферэнцыі. Завадатарамі стаў “прыдворны гісторык” А.Залескі, які разам з групай “таварышаў” у адкрытым лісце ў прокуратуру патрабаваў прыняць прававыя меры супраць выдаўцоў зборніка матэрыялаў. Пры гэтым сцвярджалася неабходнасць абароны “чэсці і годнасці” презідэнта. Знявагай абвяшчаліся абвінавачванні презідэнта ў палітычных рэпрэсіях з боку некаторых ўдзельнікаў канферэнцыі. Гісторык Ніна Стужынская і гісторык і палітолаг Валеры Карбалевіч публічна выказалі сваё асуджэнне кампаніі па рэабілітацыі найбольш жахлівых аспектаў мінуўшчыны, якая пачалася ў Беларусі.

Заключэнне

Напрыканцы 20 ст. беларуская гісторыяграфія ізноў падзялілася на два лагеры. Яна працягвае існаваць ва ўмовах канфлікту паміж інтэрэсамі навукі і патрабаваннямі сучаснай палітыкі. Пасля хвалі гісторычнага

⁴² Lindner R. Wissenschaft im Stalinismus. Das Institut für Geschichte der AN BSSR // Палітычныя рэпрэсіі на Беларусі ў ХХ ст. Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 27-28 лютага 1998 г.). Мінск, 1998. С. 200-215.

рамантызму пачатку 1990-х і пазнейшай рэсаветызацыі гісторыі павінны хутка адбыцца перамены. Сёння большасць гісторыкаў у Менску, Гарадні і Гомелі ставяць пад сумненне рацыянальнасць канкурыруючых канцэпцыяў мінулага. Яны імкнуцца паказаць гісторыю Беларусі таякой, якой яна была на самой справе, а менавіта гісторыяй краіны пра-межкавага геапалітычнага становішча і этнічнай, культурнай і рэлігійнай разнастайнасці. Спадзяванні на еўрапейскі статус новай постса-вецкай і постнацыянальнай беларускай гістарыяграфіі робяцца віда-вочнымі, калі знаёмішся з публікацыямі “Беларускага гістарычнага аг-ляду”. Малодшае пакаленне гісторыкаў менскай школы арыентуецца на традыцыі, у якіх пераважную ролю адыгрываюць узоры дасавецкай эпохі (напрыклад, Мітрафан Доўнар-Запольскі). Новае пакаленне дас-ледчыкаў разумее перспектывы пазнання гісторыі. Сваімі даследаван-нямі яно павінна спрыяць паглыбленню ведаў пра мінулае ўсходняй часткі еўрапейскага кантыненту.

ПАМЯТКА аўтарам “Гістарычнага Альманаху”

Шаноўныя калегі! У нашым часопісе прыняты наступныя нормы публікацыі і афармлення тэкстаў:

Максімальны памер артыкулаў - да 30 старонак.

Тэкст на беларускай мове падаецца на дыскете або электроннай поштай (smolenchuk_A_F@mail.ru) набраны ў Word з расшырэннем .doc ці ў фармаце .rtf.

Ілюстрацыі і мапы павінны быць прыдатныя да сканіравання.

Спасылкі маюць скразную нумарацыю і змяшчаюцца ў нізе старонкі (просім іх уважліва правяраць, бо рэдакцыя не мае такой магчымасці).

У самым тэксце:

Стагоддзі абазначаюцца арабскімі літарамі.

Пры першым упамінанні нейкай асобы падаецца яе імя, а не ініцыялы (пры наступных узгадках той самай асобы магчыма пакідаць ініцыялы).

Тапонімы пішуцца ў іх беларускім вымаўленні: Менск, Гародня, Наваградак, Бярэсце, Полацак і г.д.

Просім пазбягаць яўных калек з расейскай мовы, напрыклад, пісаць “сябры” замест “членай”, “жыды” замест “яўрэяў” ці “табрэяў” і г.д.

Просім выкарыстоўваць поўныя формы беларускіх словаў, напрыклад, пісаць “краінаў”, не “краін”, “адносінаў”, не “адносін”, “зробленая”, не “зроблены” і г.д.

Выкананне гэтых правілаў значна зменшыць час падрыхтоўкі тэкstu да публікацыі, якая адбываецца галоўным чынам на грамадскіх пачатках.

Нагадваем таксама, што навуковыя артыкулы рэцэнзуюцца. Акрамя таго, перавагу ў публікацыі маюць сябры Беларускага Гістарычнага Таварыства, а сярод жанраў першынство аддаецца рэцэнзіям.

Рэдакцыя